

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За редакцією І. В. Шаповалової

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2020

УДК 316 (075.8)

С 69

Автори: О. В. Бобіна, канд. іст. наук, доцент;
І. В. Коростильова, викладач;
О. Ю. Кравчук, викладач;
Л. В. Матвієнко, канд. іст. наук, доцент;
О. С. Сонечко, викладач;
А. В. Ткаченко, магістр політології, викладач;
М. О. Федоренко, канд. іст. наук, доцент;
І. В. Шаповалова, канд. філос. наук, доцент

Рецензенти: Ю. В. Котляр, д-р іст. наук, професор;
О. М. Дрожанова, канд. соц. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Соціологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна [та ін.] ; за ред. С 69 І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2020. – 284 с.

ISBN 978-966-321-382-8

Навчальний посібник розроблений згідно з навчальною програмою для студентів різних спеціальностей, які вивчають курс соціології. У посібнику викладені уявлення про сутність, теоретичні та емпіричні підходи і проблематику соціології, надаються основи методики організації та проведення соціологічного дослідження.

Призначено для студентів денної та заочної форм навчання всіх спеціальностей. Можуть бути використані студентами та викладачами вищих навчальних закладів третього-четвертого рівнів акредитації, а також у системі перепідготовки та підвищення кваліфікації.

УДК 316(075.8)

© Бобіна О. В., Коростильова І. В.,
Кравчук О. Ю., Матвієнко Л. В.,
Сонечко О. С., Ткаченко А. В.,
Федоренко М. О., Шаповалова І. В., 2020

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2020

ISBN 978-966-321-382-8

НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Лекція № 1.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. Виникнення соціології як науки.
2. Об'єкт, предмет соціології. Структура соціологічного знання.
3. Основні функції соціології.
4. Методи соціології.

1. Виникнення соціології як науки

Людина почала виявляти свій інтерес до пізнання та осмислення суспільства ще зі стародавніх часів. Таке вивчення суспільного життя було обумовлене потребою людей знайти можливості впливу на нього та найбільш ефективно використовувати ресурси суспільства для власних потреб. Розвиток суспільства та суспільствознавства наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. викликав виникнення соціології як самостійної науки. В цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства.

Слід виділити такі чинники, що сприяли процесу виникнення сучасної соціології:

1. **Об'єктивні**, що визріли в надрах самого суспільства та були пов'язані з формуванням нових моделей політичних, соціально-економічних відносин: новий соціальний порядок, поширення ідей парламентаризму, панування капіталістичного виробництва, індустріальна революція, ринок вільної праці, розвиток торгівлі та ін.

2. **Суб'єктивні**, пов'язані з особливостями розвитку наукового пізнання суспільства і людини під впливом прогресивних ідей епохи Просвітництва, з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, свободою особи, ідеями

Вольтера, Руссо, Сен-Симона та ін. Варто підкреслити, що процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти умоглядність, абстрактність науки про суспільство, перейти до наукового аналізу конкретних явищ життєдіяльності суспільства, заснованого на спостереженні й експерименті.

Термін "**соціологія**" походить від латинського слова "**societas**" (суспільство) та грецького "**logos**" (слово, вчення). Запровадив його до наукового обігу французький філософ Огюст Конт (1798–1857) у 30-ті рр. XIX ст. Він ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Також О. Конт вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, застосовувати науковий підхід, заснований на спостереженні й експерименті. Тобто він намагався будувати її за зразком наук про природу і навіть спочатку називав "соціальною фізикою". О. Конт підкреслював необхідність практичного використання науки для здійснення соціальних реформ, задля підвищення ефективності управління суспільства.

На рубежі XIX–XX ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, політичним, демографічним та іншими аспектами, став виокремлюватись і соціологічний. Відповідно предмет соціології став обмежуватись вивченням соціальних аспектів суспільного буття. Французький філософ і соціолог Еміль Дюркгейм першим застосував "вузьке" трактування соціології як науки. На його думку, роль соціології полягала, насамперед, у вивченні соціальних факторів і соціальних процесів суспільного життя, їх опису і систематизації. Таким чином, соціологія, концентруючи увагу на вивченні соціальних факторів і явищ соціальних відносин та процесів, оформлялась як самостійна галузь знань, що існує поряд

з іншими суспільними науками – філософією, історією, політекономією та ін.

Різні погляди на соціологію існують і донині, свідченням чого є майже 100 її визначень.

Отже, соціологія – це наука про суспільство (соціум), і таке визначення визнається практично всіма соціологами. Але суспільство можна вивчати з різних позицій. Одні вчені зосереджують свою увагу на загальному описі суспільства як макросистеми з притаманною їй структурою. Ці фахівці досліджують великі соціальні утворення – державу, економіку, культуру, релігію, а також загальні соціальні процеси: розподіл праці й виникнення солідарності, трансформацію і соціальні зміни тощо. Недолік цього підходу полягає в тому, що практично випускає з поля зору роль людини у соціальному розвитку та функціонуванні суспільства. Інші соціологи, навпаки, в основі розуміння суспільства ставлять насамперед людину, намагаючись з'ясувати, чому і як ця людина створює суспільство й живе в ньому попри такі її негативні риси, як егоїзм, агресивність тощо. Сьогодні, в умовах ідеологічної свободи і теоретичного плюралізму, ми маємо змогу ознайомитися з творами вчених, в яких уособлюються названі вище підходи до розуміння суспільства, і обрати для себе той з них, який найбільше відповідає нашим смакам і переконанням. Або знайти певний компромісний варіант, який би інтегрував різні соціологічні знання, забезпечуючи уніфікацію теоретичної мови соціології та давав можливість розробити синтезований підхід до того, як вивчати суспільство, та визначати науку, яка це робить.

У відповідності до цього підходу, ми можемо визначити соціологію наступним чином.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот, соціальних відносин, соціальних

процесів, а також про людину-творця цих спільнот і суб'єкта історичного розвитку суспільства.

Ми постійно звертаємось до багатогранної категорії "соціальне". Що ж таке соціальне? **Соціальне** (лат. *socialis* – товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що формуються індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя. Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

- це загальна якість, властивість, притаманна усім індивідам, спільнотам, яка формується в результаті процесів соціалізації, інтеграції людини в суспільство, в суспільні відносини;

- це є наслідком спільної діяльності різних індивідів та їх груп і може бути виражено в культурі, оцінках, орієнтаціях духовної діяльності, способі життя людей тощо;

- зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) є результатом виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти. Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда, групи зумовлюється поведінкою іншого індивіда або групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних рис суспільних відносин.

2. Об'єкт і предмет соціології.

Структура соціологічного знання

Зупинимось на визначенні об'єкта і предмета соціології. Об'єкт будь-якої науки – це те, на що спрямований процес дослідження, а предметна її галузь – ті сторони, зв'язки, відносини, складові об'єкта, які безпосередньо підлягають аналізу

і вивченню. Відомий соціолог В. Ядов вважає, що об'єктом соціології є соціальна реальність у всій багатогранності її якісних характеристик. Але оскільки ця соціальна реальність є мінливою, то предмет соціології також не може бути стабільним. Він перебуває в постійному русі, розвитку і становленні. Змінюються епохи розвитку людства, один тип суспільства замінюється іншим, на перший план виходить та чи інша сторона соціального життя, змінюються також потреби суспільства, соціальні запити тощо. Відповідно й у соціології в різні часи її існування змінювались уявлення про її предметну галузь, про те, що саме вона вивчає.

Відповідно до наведеного вище розуміння предмета соціології можна виділити структуру соціологічного знання, яку запропонувала відомий український соціолог Н. Черниш:

– **загальна соціологічна теорія**, яка дає уявлення про суспільство як цілісний організм, про систему соціальних механізмів, розкриває місце й роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу (системний аналіз, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний конкретно-історичний підхід, аналіз соціальних явищ у їхній взаємодії з іншими тощо). Ця теорія загального характеру відображає визначальні тенденції становлення й функціонування соціальних спільнот-суб'єктів і місце в цих процесах людини як істоти соціальної;

– **спеціальні соціологічні теорії**, які досліджують розвиток і відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної (соціологія особистості, соціологія сім'ї, соціологія нації, соціологія етносу тощо);

– **спеціальні соціологічні теорії**, які розкривають меха-

нізми життєдіяльності й функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини (соціологія культури, соціологія релігії, соціологія політики, соціологія праці й управління, соціологія дозвілля, соціологія освіти, соціологія виховання тощо);

– **емпіричні соціологічні дослідження**, скеровані на з'ясування, аналіз і узагальнення соціальних фактів: дій, вчинків і мислення людей, конкретних продуктів людської діяльності, розвитку і взаємодії створених людьми соціальних спільнот.

Закони і категорії соціології:

– сучасне складне і структуроване суспільство включає велику кількість соціальних систем, безкінечну матерію різних соціальних відносин, зв'язків та взаємодій. Значна їх частина носить мінливий і випадковий характер. У цьому сенсі соціологія має своїм завданням виявляти та встановлювати закони, на основі яких виникають і функціонують соціальні спільноти;

– соціальний закон – це об'єктивний і повторювальний причинний зв'язок між соціальними явищами і процесами, які виникають унаслідок масової діяльності людей. Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та соціальними спільнотами (між народами, націями, соціально-демографічними, професійними групами, містом і селом, суспільством і певною соціальною організацією, трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особою).

Основні групи законів соціології:

– закони, які відображають незмінне (інваріантне) співіснування соціальних явищ (наприклад, якщо існує явище "А", обов'язково повинно існувати явище "Б");

– закони, що встановлюють тенденції розвитку (наприклад, тенденція зміни структури соціального об'єкта, перехід від одного до іншого рівня взаємовідносин);

– закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами;

– закони, що фіксують причинно-наслідковий зв'язок між соціальними явищами (лише з функціональної точки зору);

– закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами (наприклад, економічна криза збільшує рівень розлучень, спричиняє падіння народжуваності дітей).

Як і будь-яка інша наука, соціологія має свою категоріально-понятійну базу.

Існує класифікація, за якою соціологічні категорії умовно поділяють на дві основні групи:

– категорії, що відображають статистику суспільства, його структуру з її основними елементами – "соціальний інститут", "соціальна стратифікація", "соціальна верства", "соціальна група", "соціальна спільність", "особистість" та ін.;

– категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – "соціальний розвиток", "соціальна революція", "соціальна трансформація", "соціальна мобільність" та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій:

– загальнонаукові категорії в соціологічному вимірі ("суспільство", "соціальна система", "соціальний розвиток" тощо);

– безпосередньо соціологічні категорії ("соціальна група", "соціальний статус", "соціальна роль", "соціальна стратифікація", "маргіналізація", "соціальна мобільність", "соціальний контроль" тощо);

– категорії дисциплін, суміжних із соціологією ("сім'я", "особистість" тощо).

3. Основні функції соціології

До основних функцій соціології належить наступні:

– **теоретико-пізнавальна** – пов’язана із вивченням, систематизацією, поясненням, аналізом, узагальненням і оцінкою різних соціальних сфер соціального життя, розкриває перспективи соціального розвитку, виявляє в суспільстві те, що вимагає радикальних змін, перетворень тощо; результатом цієї функції є соціологічна теорія – цілісна, достатньо вірогідна та систематизоване знання про зв’язки і закономірності явищ та процесів соціальної дійсності;

– **практико-перетворювальна** функція – тісно пов’язана з теоретико-пізнавальною, оскільки єдність теорії та практики – характерна риса соціології; сутність її виявляється в розробці науково обґрунтованих практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому;

– **описово-інформаційна** – це систематичний опис і накопичення матеріалу, на основі якого в подальшому приймаються управлінські рішення, вносяться актуальні зміни в законодавчі акти, здійснюється соціальний контроль над соціальними процесами в різних сферах життя суспільства. Така інформація допомагає запобігати соціальним конфліктам, дозволяє аналізувати стан соціально-психологічного клімату в різних трудових колективах, навчальних закладах, соціальних групах тощо;

– **прогностична** функція – пов’язана зі здійсненням наукових прогнозів з високим рівнем вірогідності щодо подальшого стану різних соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних явищ і процесів у майбутньому;

– **соціального управління** – пов’язана з використанням соціологічної інформації для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними об’єктами.

Отже, функції соціології визначають не тільки її обов'язки перед суспільством, а й місце в системі суспільних наук. Відомий американський учений П. Сорокін вважав, що основною рисою соціології, яка відрізняє її від інших наук, є те, що вона становить собою генералізуючу науку.

Місце соціології в системі соціально-гуманітарних наук визначається, по-перше, тим, що вона містить загальну соціологічну теорію, яка виступає теорією та методологією всіх інших суспільних наук. По-друге, всі соціально-гуманітарні науки використовують методику й техніку вивчення людини, її діяльності, соціальних спільнот, суспільства, розроблювані соціологією. Соціологія, як система знань, не може розвиватися і виконувати свої функції, не взаємодіючи з іншими суспільними науками.

Наприклад, багато спільного між соціологією та філософією – це обумовлено тим, що соціологія свого часу виокремилась із системи філософських наук. Закони, категорії, принципи філософії лежать в основі понять соціології суспільства, суспільних відносин, соціальних зв'язків, соціальних дій тощо. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами. Соціологія вирішує завдання, непосильні філософії – безпосередньо перероблює конкретні дані суспільного життя.

Соціологія тісно пов'язана з історією. Історія і соціологія мають об'єктом вивчення суспільство. Але історія, на відміну від соціології, – індивідуалізована наука, бо зосереджує свою увагу на вивченні унікальних і неповторних явищ: християнства як певної релігії, певного політичного діяча як президента, депутата, Франції як певної держави тощо. Соціологія ж досліджує властивості, спільні для всіх держав, усіх релігій, революцій, парламентаризму, інституту президенства тощо.

Зв'язок соціології з політологією також є очевидним, але політологія обмежується тільки вивченням політики, політичної системи суспільства. Соціологія, навпаки – вивчає і політику, і економіку, і культуру як частини єдиного цілого – соціуму (суспільства).

Соціологія не може не взаємодіяти з економічною наукою, предметом якої є вивчення основної форми існування суспільства – матеріального виробництва та економічної діяльності. Зміни в засобах виробництва, зміна ролі і місця людини у виробничому процесі впливають на еволюцію суспільної діяльності людей. Сама ж трудова діяльність людини змінюється з урахуванням розвитку людини як соціальної істоти (це досліджує уже соціологія).

Соціологія активно співпрацює з соціальною статистикою – галуззю статистики, яка має своїм предметом соціальну сферу суспільства, галузь соціальних відносин і процесів. Соціальна статистика забезпечує соціології інформаційну базу для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах і процесах, в орієнтаціях і поведінці верств і груп, для підготовки науково обґрунтованих загальнодержавних і регіональних соціальних програм, біжучої соціальної політики, розробки надійних прогнозів і проектів соціального розвитку.

Тісний зв'язок існує між соціологією та знаннями з права і правознавства. Відійшло в минуле зневажливе ставлення до права певної частини соціологів, які схильні були вважати соціологію лише як науку про процеси, що спонтанно виникають, і про сили, що спонтанно розвиваються. У свою чергу змінили свою думку і правознавці, які спираючись на регулювальні нормативні акти, довгий час схильні були нехтувати дослідженнями соціологів. Нині ці дві галузі науки зближуються: і соціологи, і правознавці прийшли до висновку, що повний опис і пояснення соціальних процесів, що відбувається сьогодні, вимагають об'єднання двох точок зору.

Соціологія як наука функціонує в тісній взаємодії з іншими науками, створюючи соціологічну теорію про суспільство, його структуру, місце і роль людини в системі соціальних зв'язків тощо.

4. Методи соціології

Метод у соціології – це сукупність підходів, прийомів, дослідницьких процедур, які надають соціологам можливість пізнання соціальної реальності. Метод повинен забезпечувати достовірність і надійність отриманих знань. Базові методи часто називають принципами дослідження.

Принцип об'єктивності – передбачає вивчення будь-якого явища як частини об'єктивної реальності. При цьому суб'єктивні переваги, цілі, переконання соціолога не повинні впливати на наукову позицію.

Принцип системності – принцип наукового пізнання, який розглядає суспільство як систему, тобто комплекс взаємопов'язаних елементів. Кожна система має свою структуру. Соціологія вивчає об'єкт, явище, процес у взаємозв'язку з іншими.

Принцип історизму – вимагає вивчати соціальні інститути, процеси, проблеми в їх виникненні, становленні і розвитку з урахуванням історичної специфіки суспільства.

Соціологія також використовує спеціальні, конкретно-наукові методи дослідження:

- метод аналізу документів;
- метод опитування;
- метод спостереження;
- статистичні методи тощо.

Більш детально ці методи будуть розглянуті в окремій лекції.

Висновки. Таким чином, можна сказати, що соціологія є наукою про суспільство (соціум) як цілісну систему, тенденції його функціонування і змін, наукою про становлення і динаміку соціальних спільнот, інститутів, організацій, взаємодій між особою і спільнотами, наукою про соціальні дії людей, процеси і масову поведінку.

Нині соціологія – це достатньо розгалужена теоретична система знань різного рівня узагальнення: від загальних соціологічних теорій до конкретних галузевих соціологічних дисциплін і спеціальних соціологічних теорій. Особливістю соціології є те, що вона прагне з'ясувати закони розвитку і функціонування соціальних спільнот і соціальних процесів, розглядає соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між цими спільнотами, між спільнотами й особистістю. Предметом дослідження соціології є суттєві, значущі, сталі соціальні зв'язки. Кожний прояв людської життєдіяльності соціологія вивчає в його соціальному контексті, у взаємозв'язку з цілою соціальною системою.

Як навчальна дисципліна, соціологія покликана сприяти оволодінню майбутніми спеціалістами основами соціологічних знань, формувати в них соціологічну культуру і соціологічну свідомість, озброювати їх умінням аналізувати соціальну практику і застосовувати висновки соціологічної науки у своїй професійній діяльності.

Лекція № 2.

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1. Передумови виникнення соціології (протосоціологічний етап).

1.1. Доба античності.

1.2. Епоха Відродження і Нового часу.

2. Науковий етап розвитку соціології.

2.1. О. Конт і Г. Спенсер – фундатори соціології.

2.2. Психологічна школа в соціології.

2.3. Соціологія марксизму.

2.4. "Розуміюча соціологія" М. Вебера.

2.5. Типологія суспільних форм Е. Дюркгейма.

2.6. Формальна соціологія кінця XIX ст. – початку XX ст.

2.7. Теорія еліт.

2.8. Західна соціологія XX ст.

2.9. Розвиток вітчизняної соціології в XIX ст. – на початку XX ст.

1. Передумови виникнення соціології (протосоціологічний етап)

Формування і накопичення знань про суспільство та його розвиток, місце і роль у ньому людини почалося зі стародавніх часів, спираючись на уявлення первісних людей, відображених у міфах, легендах та героїчному епосі. З часом, приблизно два з половиною тисячоліття тому, на основі первісної міфології виникає філософія, яка на перших етапах свого існування була сукупним знанням про світ і містила в собі елементи астрономічних, математичних, фізичних та інших знань. Окремою галуззю філософії як "цариці всіх наук" поступово стає соціальна філософія, вбираючи в себе численні спроби пояснення суспільних явищ, суті та призначення людини.

1.1. Доба античності

Уже стародавні філософи та історики цікавились суспільними явищами, намагаючись зрозуміти їх сутність. Мислителі античності (стародавніх Греції і Риму) розглядали суспільне життя як частину космічного буття. У центрі уваги античних філософів знаходиться людина, держава, суспільство. **Демокріт** (460–370 рр. до н. е.) учив, що суспільство виникає в лоні природи. Люди розвиваються завдяки своїм потребам. Потреба є вчителем життя. Краща держава для людей, на думку Демокріта, – демократична держава.

Платон (427–337 рр. до н. е.) запропонував суспільству концепцію "ідеальної держави", стабільним вважав суспільство, поділене на три класи: вищий, що складається з мудреців, які керують державою; середній, що включає воїнів, які охороняють його від анархії й безладдя; нижчий, що складається з ремісників і селян. Належність до інтелектуальної еліти, на його думку, обумовлена походженням. Платон вважав, що люди від природи не рівні, і керувати можуть тільки ті, хто від народження наділений вищими якостями – мудреці й філософи. Вони повинні зберігати моральну чистоту й бути зразком для нижчих верств суспільства.

Учення філософа **Арістотеля** (384–322 рр. до н. е.) про суспільство набуває певної системності (праці "Політика", "Етика" тощо). Арістотель вважав людину істотою політичною, яка не може жити одна. Мислитель також виділяє в суспільстві три класи (стани): багата плутократія, середній клас – опора суспільства, й позбавлені власності бідняки. Держава, за Арістотелем, найкраще розвивається в тому випадку, якщо: 1) маси позбавлених власності бідняків не відсторонені від участі в управлінні; 2) егоїстичні інтереси багатой плутократії обмежені; 3) середній стан більш чисельний і сильніший, ніж два інших. Недосконалість суспільства, за Арістотелем,

виправляється незрівняльним розподілом; законодавець повинен прагнути не до загальної рівності, а до вирівнювання життєвих шансів. На відміну від Платона, Арістотель відзначав здатність приватної власності розвивати здорові егоїстичні інтереси; колективна ж власність, на його думку, породжує бідність й озлобленість. Однак надмірна нерівність у власності небезпечна для держави. Арістотель ідеальним, стабільним вважає суспільство, в якому переважає можливий середній стан.

Антична суспільна думка здійснила визначальний вплив на європейську думку епохи Відродження (XIV–XVI ст.), Нового часу (XVII–XIX ст.), становлення європейської цивілізації та розвиток соціології як науки.

1.2. Епоха Відродження і Нового часу

Домінуючою рисою мислення епохи Відродження був гуманізм. Це час панування концепції антропоцентризму, в якій центральне місце посідає людина, яка виступає мірою всіх речей.

Одним із яскравих мислителів цього часу був італійський учений, письменник і державний діяч **Ніколло Макіавеллі** (1469–1527). Головна його праця "Князь". Н. Макіавеллі вважав, що в основі розвитку суспільства лежить матеріальний інтерес і сила. Головний стимул поведінки людини – інтерес, який виявляється в найрізноманітніших особистих формах, але завжди пов'язаний з бажанням людей зберегти своє майно, накопичувати багатства. Н. Макіавеллі був жорстким прагматиком. Він не став висувати ідею ідеального суспільства, вважаючи, що не існує ідеального суспільства, ідеального устрою поза часом і простором. Існує тільки устрій, який відповідає ситуації, певному історичному періоду.

У період Нового часу центрами розвитку думки були Англія, Франція, Німеччина і Нідерланди. Так, нідерландський філософ **Гуго Гроцій** (1583–1645) був одним із теоретиків ідеї суспільного договору. Відповідно до цієї теорії, держава і право виникли в результаті свідомо укладеного між людьми договору. Цю теорію пізніше вдосконалили філософи Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо.

Англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679) розробив своє розуміння теорії суспільного договору, яка стала основою вчення про громадянське суспільство. На думку Т. Гоббса, "природний" стан людей – "війна всіх проти всіх", суперництво індивідів у боротьбі за існування. Як наслідок – страх одних людей перед іншими, що змушує їх створити громадянське суспільство, яке ґрунтується на договірній основі, юридичних нормах, визнаних усіма. У результаті суспільного договору припиняється "війна всіх проти всіх": громадяни добровільно обмежують свою особисту свободу, отримуючи взамін надійний захист. Т. Гоббс був атеїстом, не визнавав владу церкви.

Інший англієць **Джон Локк** (1632–1704), головний ідеолог лібералізму, у праці "Два трактати про правління" відстоював ідею прав і свобод людини. Захищав приватну власність, вважаючи її першоосновою комплексу невід'ємних прав і свобод людини. На його думку, суспільству необхідні закони і поділ державної влади. Ці умови необхідні як протидія узурпації державної влади.

Французький мислитель **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778) вважав, що держава повинна забезпечити демократичні права. На його думку, цивілізація не принесла людям нічого ефективного, окрім війн і бідності. Ідеальним станом суспільства Ж.-Ж. Руссо вважав "природний стан", коли люди жили в гармонії з природою.

К. А. Сен-Сімон (1760–1825) – указав на необхідність створення нової науки про людину, названої ним "соціальною фізіологією" або "соціальною фізикою", що, спираючись на всі інші науки, орієнтувалася б на факти й точні методи дослідження. За Сен-Сімоном, історія суспільства – це історія прогресу людського розуму, що проходить три стадії. Перша – теологічна, для якої характерні релігійні уявлення; друга – метафізична, при якій панують абстрактні філософські ідеї; третя – позитивна, коли виникає вже власне наука про суспільство, за допомогою якої воно управляється.

Усі ці різноманітні соціальні теорії, що належать передісторії соціології (протосоціології), відіграли помітну роль у подальшому розвитку науки, вплинувши на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення й розвитку суспільства.

2. Науковий етап розвитку соціології

2.1. О. Конт і Г. Спенсер – фундатори соціології

Поняття "соціологія" ввів у науку французький філософ **Огюст Конт** (1798–1857). Він у своїй праці "Курс позитивної філософії", опублікованій у 1839 р., уперше вжив термін "соціологія" і висунув завдання вивчати суспільство на наукових засадах. Соціологія, на його думку, повинна вивчати природні закони, завдяки яким розвивається суспільство. Огюст Конт спочатку розробляв "соціальну фізику", вважаючи, що справжня наука повинна запозичувати у природничих наук їх об'єктивність, яка ґрунтується на методиці спостереження та експерименту.

Кожен соціальний об'єкт, за О. Контом, повинен вивчатися як статичний і як динамічний. Це стосується і соціальної системи. Тому Огюст Конт у соціології виділяє два розділи:

соціальна статика (вивчає умови і закони функціонування суспільної системи. У цьому розділі досліджено основні суспільні інститути, такі як сім'я, держава, релігія з точки зору їхньої ролі в утвердженні суспільної згоди і солідарності, так званого консенсусу) і соціальна динаміка (розглядає теорію суспільного прогресу, вирішальним фактором якого, на думку О. Конта, стає розумовий розвиток людства).

Огюст Конт вважав, що людство у своєму інтелектуальному розвитку проходить три стадії: теологічну (релігійну), коли віра людей визначає їх ставлення до світу і суспільства, метафізичну (головну роль відігравала філософія) та позитивну (основна роль відводилась точним наукам і наукам про природу).

Англійський філософ **Герберт Спенсер** (1820–1903) вважається одним із родоначальників соціології та методу позитивізму. Учений був добре знайомий з усіма тогочасними досягненнями в математиці, біології, технічних науках. Його головні праці – "Соціологія як предмет вивчення", "Основи соціології".

Г. Спенсер – автор еволюційної теорії розвитку суспільства. Еволюція поширюється на всі без винятку явища і процеси в природі і суспільстві – космічні, хімічні, біологічні і соціальні. Відповідно до цієї теорії, все розвивається від простих форм до більш складних (це стосується і суспільства); всі явища проходять певні етапи у своєму розвитку. Старе поступається місцем новому. Поява людини і суспільства – це "надорганічна еволюція". Суспільство виникло в результаті еволюції природи і є її найбільш складною частиною.

На основі цієї ідеї Г. Спенсер розглядає і вивчає суспільство як аналог природного організму, а соціальне життя пояснює через безпосередню проекцію біологічних закономірностей. Так виникла органістська школа в соціології, яка

пустила глибоке коріння в науці. У нього з'явилося багато послідовників і в XIX ст., і в XX ст. В Україні послідовником Г. Спенсера був **Олександр Стронін** (1828–1889), який у книзі "Історія і метод" розвинув ідеї англійського філософа.

2.2. Психологічна школа в соціології

На початку XX ст. особливо популярною стала психологічна школа в соціології. Одним з її напрямків була "психологія юрби", яку створив француз **Гюстав Лебон** (1841–1931). Головні праці: "Психологія юрби", "Психологія народів і мас". Г. Лебон вважав, що приналежність людини до певної раси відіграє важливу роль у розвитку суспільства. Визначальну роль в соціальних процесах, на його думку, відіграє не розум, а емоції. Культурні досягнення з'являються завдяки елітам, а не простим людям. Г. Лебон виступав проти демократії і соціальної рівності, які розглядав як загрозу цивілізації і культурі. Розвиток промисловості, урбанізація, зростання ролі і впливу ЗМІ (засобів масової інформації) збільшує роль мас в історичному процесі, і на зміну ері еліт приходить ера мас, ера сліпої і стихійної юрби.

За Г. Лебоном, сучасне життя все більше визначається поведінкою натовпу, який являє собою завжди сліпу, руйнівну силу. У натовпі індивіди (окремі люди) втрачають відчуття відповідальності, інтелект і опиняються у владі ірраціональних почуттів (тобто почуттів, не підвладних розуму), у владі догматизму, популізму ("гра на публіку"), нетерпимості, всемогутності, тому що ними керує закон "духовної єдності юрби".

Одним із головних представників психологічного напрямку в соціології був француз **Габріель Тард** (1843–1904). Його основна книга – "Закон наслідування" (1890). У центрі дослідження знаходиться індивід, а суспільство розглядається як продукт взаємодії індивідів. Г. Тард намагався звільнити

соціологію від біологізму. Він порівнював суспільство з людським мозком. Якщо суспільство – мозок, то свідомість окремого індивіда є його клітина. Люди постійно взаємодіють між собою, передаючи засвоєні ними цілі, вірування, переконання, бажання, наміри тощо.

Г. Тард ставив мету: створити науку – соціальну колективну психологію. Ця наука повинна вивчати взаємодію індивідів, індивідуальних свідомостей, і тому виступає в ролі фундаменту соціології – науки про суспільство.

Г. Тард створив теорію наслідування. Наслідування – це процес повторення різних форм буття. Наслідування призводить до нових відкриттів, нових досягнень у духовному житті, в культурі. Звичай, симпатії, навчання, виховання – все це результати наслідування. Наслідування існує тільки в суспільстві. Таким чином, рушійною силою розвитку суспільства є здібність людей до наслідування.

Г. Тард розрізняв два види наслідування – звичай і моду. У традиційному суспільстві переважають звичай, а в сучасному – мода.

Американський соціолог і психолог **Чарльз Кулі** (1864–1929) зробив великий внесок у психологічний напрямок у соціології. Він – автор теорії "малих груп". Ч. Кулі розглядав суспільство як єдиний психологічний організм. Цей організм існує як ціле утворення завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними групами, верствами і суспільством у цілому. В основі взаємодії між людьми лежить психічна природа людини, тому що суспільство не може існувати без психічних реакцій, почуттів, взаємних оцінок людини людиною.

Основу суспільства складають первинні групи – малі групи людей. Вони виникають у результаті безпосереднього спілкування, взаємодії. Ці групи вирізняються тісними зв'язками між індивідами. В них відбувається соціалізація індивіда, тобто

"його входження в суспільство", залучення до культури, соціальних цінностей.

Велику увагу соціологічним проблемам приділяв австрійський психіатр **Зигмунд Фрейд** (1859–1939). Він був засновником психоаналізу. Одна з основних проблем, яку розглядав З. Фрейд, – конфлікт особистості і суспільства. Соціальні і моральні норми, заборони, контроль з боку суспільства викривляють і пригнічують природні потреби людини, його сексуальні потяги. У результаті людина страждає на неврози, у неї відбувається деформація характеру, виникає незадоволеність, психози. Разом з тим, на думку З. Фрейда, соціальні інститути і норми необхідні для виживання людини і всього людства.

Праці З. Фрейда здійснили величезний вплив на розвиток психології, соціології, філософії, культури ХХ ст. Вони і сьогодні не втратили своєї актуальності, тому що допомагають зрозуміти психологічний механізм конфліктів індивіда і суспільства.

2.3. Соціологія марксизму

Дискусії навколо теоретичного спадку **Карла Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–1895) не вщухають і до сьогодні. Марксизм, який виник у ХІХ ст. в Німеччині, здійснив значний вплив на соціологію та інші гуманітарні науки, а також на хід історичного розвитку багатьох країн світу.

К. Маркс намагався по-новому осмислити майже всі сучасні йому соціальні науки – економічні, історичні, правові, політичні та інші. К. Маркс не ставить питання про створення нової науки про суспільство, вважаючи, що її функції виконує політична економія (наука про економічний базис суспільства). Негативно він ставився і до соціології О. Конта. К. Маркс вважав за необхідне розглядати всі суспільні явища з позицій

матеріалізму. Відповідно до цього принципу, саморозвиток суспільства визначається об'єктивними законами, насамперед законами економічного розвитку, тобто сфери виробництва матеріальних благ. Відносини між власниками засобів виробництва і тими, хто працює на них, – основний вид соціальних відносин.

Одним із базових понять марксистської соціології є поняття соціального класу. Класи – це шари суспільства, які відрізняються ставленням до засобів виробництва. У первісному суспільстві не існувало ніяких класів, усе майно в людей було загальним. Потім з'являються класи рабовласників і рабів (перші експлуатували других). Для того щоб легше поневолювати рабів, рабовласники створюють перші в світі держави. Таким чином, за К. Марксом, держава – це апарат насилля і примусу в класовому суспільстві. У феодальному суспільстві один іншому протистоять класи феодалів і залежних селян; у капіталістичному – буржуазії і пролетаріату. К. Маркс вважав, що пролетаріат у недалекому майбутньому здійснить пролетарську революцію. Тільки за допомогою насилля можна зруйнувати буржуазну державу і відносини панування і підкорення. На зміну буржуазної держави повинна прийти соціалістична держава, в якій не буде гнобителів і пригноблених. Виникає суспільство соціальної справедливості.

Гостра критика К. Марксом сучасного йому суспільного устрою допомогла буржуазії зрозуміти гострі проблеми цієї системи та провести необхідні реформи. Однак у багатьох країнах (у тому числі в СРСР) теорія К. Маркса була перетворена в певну подобу релігії, використовувалась як державна ідеологія (загальнообов'язкова світоглядна позиція) і теоретична основа побудови соціалістичної держави.

2.4. "Розуміюча соціологія" М. Вебера

Німецький мислитель **Макс Вебер** (1864–1920) походив із стародавнього роду бюргерів (заможних городян). На його формування великий вплив здійснила релігія.

Займаючись соціологією, М. Вебер виділив три основні сфери суспільного життя: 1) сфера влади; 2) сфера економіки; 3) сфера цінностей. Учений вважав, що демократія нездійсненна, оскільки демократія – договір про владу на короткий термін. Зміст такого договору виявляється в примусу до слухняності. Панування – це такі відносини між тими, хто керує, і тими, хто їм підпорядковується, за якими керуючий може нав'язувати підлеглим свою волю за допомогою наказів, розпоряджень тощо. Проте лише одного насилля недостатньо для виникнення і довгого існування системи панування. Важливо, щоб люди, які підпорядковуються, були готові прийняти цю систему, побачити в ній певний інтерес для себе. Необхідна наявність певних цінностей, переконань, на яких заснована слухняність людей. Визнання масами політичної влади, її легітимність (тобто законність) дуже важливі для збереження будь-якої соціальної системи.

М. Вебер відкинув необхідність соціальної революції. Для покращення стану суспільства необхідно проводити соціальні реформи (політичні, економічні, культурні).

У праці "Протестантська етика і дух капіталізму" М. Вебер доводив, що капіталізм, економіка буржуазного суспільства розвиваються під впливом релігії. Так, протестантська етика, яка поширилася в країнах Північної і Центральної Європи, сприяла бурхливому зростанню торгівлі, промисловості, підприємництва. Це пов'язано з тим, що протестантизм учить людей бути працелюбними, економними, поважати власність інших людей.

М. Вебер виділив "чисті" (ідеальні) типи панування в суспільстві.

Традиційне панування – базується на вірі у звичаї, традиції. Повага до влади має місце до тих пір, поки вона підпорядковується певним вимогам і традиціям суспільного життя. Їх порушення несе загрозу відлучення від влади.

Харизматичне панування – засноване на сліпому підпорядкуванні і довірі вождю, замішаним на страху. Харизма ("божий дар") – певна особиста здібність людини, дарована їй Богом або природою. Такими видатними здібностями харизматичні лідери притягують і підпорядковують собі людей. За М. Вебером, це "пророки, військові герої та великі демагоги". Люди захоплюються ними і тому готові їм підпорядковуватися.

Легальне панування – вибудовується на системі певних правил-законів. У правовій державі люди підпорядковуються не особистості, а встановленим законам. У такій державі всі без винятку – і бюрократія, і весь народ – підпорядковуються загальнообов'язковим законам. Бюрократія (професійні кваліфіковані чиновники-управлінці), за М. Вебером, є найчистішим типом легального панування, найбільш раціональною формою здійснення влади.

2.5. Типологія суспільних форм Еміля Дюркгейма

Еміль Дюркгейм (1857–1918) – патріарх французької соціологічної школи. Він розробив методiku соціологічних досліджень, був першим в історії професором соціології.

Цей учений чітко розрізняв поняття "індивідуальне" і "колективне" (соціальне). Він довів, що соціальне важливіше, ніж індивідуальне.

Соціальні явища – це дещо зовнішнє по відношенню до людини. Їх можна розглядати як "об'єктивні речі". Суспільство

виникає в результаті взаємодії між окремими людьми. Але потім суспільство якби відокремлюється від людей і стає над ними, диктуючи людям правила поведінки, закони життя.

Е. Дюркгейм виділив типи суспільного життя, які існували в історії. Найпростішим типом суспільства є орда (або клан). Цей тип не поділяється на складові частини. Усі індивіди в такому суспільстві існують один біля одного, як атоми в простій речовині. Більш складний тип суспільства – агрегат, складається із декількох кланів. Такі агрегати виникають у результаті злиття простих суспільств. Якщо декілька складних суспільств об'єднуються, виникає ще більш складний тип. Наприклад, Римська імперія була дуже складним соціальним утворенням. Вона виникла в результаті злиття багатьох народів, традицій і культур.

2.6. Формальна соціологія кінця XIX – початку XX ст.

Основним фундатором німецької соціології вважається **Фердінанд Тьоніс** (1855–1936). Його головна праця "Громади і суспільство". На думку Ф. Тьоніса, соціологія повинна вивчати факти соціального життя не прямо і не безпосередньо, а в абстрактній формі. Тому соціологія використовує методи, подібні до методів хімії. Задача соціології – знайти і визначити чисті форми взаємодії. Такі форми виражають головне, що існує в будь-якому суспільстві. Це дало підстави вченим називати соціологію Ф. Тьоніса формальною соціологією.

На думку Ф. Тьоніса, соціальні зв'язки можуть бути двох типів: 1) зв'язки реального життя; 2) зв'язки ідеального життя. У першому випадку люди утворюють спільність, у другому – суспільство. Ф. Тьоніс підкреслює, що "поняття суспільства в політичному і соціальному змісті має своє реальне підґрунтя в устоях і поглядах. Тут суспільство еквівалентне поняттю "народ".

Якщо до Ф. Тьоніса філософи і соціологи часто порівнювали поняття "суспільство" з поняттям "державна" і майже не відрізняли одне від іншого, то цей німецький учений вважав основою побудови суспільства первинні групи, які створюються завдяки неформальним зв'язкам між людьми.

Ф. Тьоніс одним із перших ввів поняття "громадська думка". Він вважав, що громадська думка – це один із головних факторів розвитку суспільства. Учений зазначив, що цей фактор сильно залежить від політики і націоналізму. Протилежність цьому – "світова громадська думка", яку необхідно формувати з метою зближення народів і культур.

Німецький соціолог **Георг Зіммель** (1858–1918) був також представником формального напрямку. На думку Г. Зіммеля, поняття "суспільство" має два значення: суспільство як реально існуюча людська спільнота, яка складається із множини індивідів – членів соціуму; суспільство як система форм, в яких проходять процеси соціалізації.

На позиції Г. Зіммеля вплинули ідеї К. Маркса. Тому він і критикує сучасне йому буржуазне суспільство. Учений створює своє вчення про розвиток і зміну культур. На відміну від К. Маркса, Г. Зіммель відзначає форми економічного розвитку суспільства як різновиди форм культури.

2.7. Теорія еліт

Італійські соціологи **Гаетано Моска** (1858–1941) та **Вільфредо Парето** (1848–1923) наприкінці XIX–початку XX ст. формують теорію еліт. В основі цієї теорії – думка про те, що у всі часи і у всіх народів існує два класи: панівний політичний клас (еліта), керує суспільством (хоча і складає меншість), і більшість, яка підкоряється еліті.

В. Парето в "Трактаті всезагальної соціології" викладає концепцію соціальної дії. В основі цієї концепції лежить ідея

про те, що в людини головне не розум, а здібність використовувати свій розум у корисних цілях. Учений вважав, що почуття важливіші, ніж розум. Почуття виступають рушійними силами історії. Ідеологія – це "мова почуттів". Головною рисою цих суспільств, у концепції В. Парето, є поділ на еліту (здібну до управління) і нееліту (більшість, яка спроможна лише підкорятися). Циркуляція (колообіг) еліт покладена в основу всіх історичних подій та є рушійною силою суспільного розвитку. На зміну одним елітам приходять інші.

Сенс соціальної революції, на думку італійського ученого, – в оновленні персонального складу правлячої верхівки – еліти суспільства. В результаті революції, по суті, нічого не змінюється, окрім того, що на зміну одним правителям приходять інші правителі. Щоб не допустити революції, еліта повинна зберігати свою стабільність. Для цього вона повинна постійно поповнюватися новими членами (найбільш здібними людьми з нижчих шарів суспільства). Якщо еліта не оновлюється, відбувається їх деградація, що може призвести до соціальної революції.

Г. Моска поділяв схожі погляди. Він також розробляв ідею споконвічного поділу суспільства на суспільні класи. Реальна влада, на думку Г. Моски, завжди знаходиться в руках політичного класу. Суспільством керує "політичний клас" – це люди, які керують у всіх сферах, все контролюють. Існує також численний шар, який є опорою і підніжжям правлячого класу ("середній клас").

Народовладдя, демократія, на думку Г. Моски – утопії, несумісні з реальністю, законами суспільства і людської природи. Г. Моска вважав, що влада може бути "від народу", "для народу", але не може бути "владою самого народу". Подібно до В. Парето, він доводив, що без оновлення правлячої еліти неможлива соціальна стабільність, яка є основою суспільства.

Будь-яка еліта має тенденцію до перетворення в "закриту", де положення і привілеї передаються у спадок, куди не допускаються нові сили. Це веде до виродження еліти. Запобігти цьому процесу може лише наявність вільних дискусій. Г. Моска зазначає, що в суспільстві завжди існують сили, готові замінити стару правлячу меншість на нову. Постійний обмін між ними – це запорука здоров'я суспільного організму.

2.8. Західна соціологія XX ст.

Для соціології Заходу XX ст. притаманні: неоднозначність сфери предмета дослідження, численність теорій і концепцій, суперечливість ідей і роздумів щодо суспільства, політики і соціальних процесів.

На початку XX ст. в Англії, Франції, Німеччині, США та інших країнах виокремилися найбільш впливові школи і напрямки соціології. Розглянемо деякі з них.

Неопозитивізм. Напрямок у сучасній соціології, який спирається на ідеї позитивізму. Головні принципи полягають у тому, що: соціальні і політичні явища підпорядковуються законам, загальним для всієї соціальної дійсності; методи соціологічного дослідження повинні бути такими ж точними, як і методи природничих наук; функції людини в суспільстві потрібно вивчати тільки за допомогою досвіду й експерименту (тобто емпіричними методами); усі соціальні факти мають вимірюватися кількісними показниками.

Основні представники: **Отто Нейрат, Стів Чепін, Стюард Додд, Рем Бейн** та інші.

Прагматизм і політичний реалізм – напрямок, який виникає і розвивається в США. Сутність напрямку в тому, що цінність будь-якої дії, соціального явища, соціальної поведінки визначається тим, яку конкретну користь для людини і суспільства вони приносять. При цьому ігнорується моральний

зміст і віддалені наслідки дій. Представники прагматизму доводили необхідність укріплення зв'язків соціальних і політичних наук з практикою, з реальним життям. Соціальні і політичні науки, на їх думку, повинні звертатися до тих досліджень, які можуть бути корисні для практики (наприклад, для розвитку бізнесу і підприємництва, системи управління освітою тощо). Також висновки представників прагматизму становлять інтерес і звичайним людям у повсякденному житті.

Основні представники: **Уільям Джемс, Чарльз Мерріам, Чарльз Пірс.**

Школа соціальних систем. Ця школа використовує ідею системного аналізу американського системного аналізу американського ученого Толкотта Парсонса. Цей метод почав широко застосовуватися в соціології, починаючи з 50-х рр. минулого століття. Його сутність полягає в тому, що виокремлюються елементи соціальної взаємодії. Вони досліджуються, визначається їх місце і значення в рамках соціальної системи. Суспільство розглядається як організм, який складається з великої кількості соціальних елементів. Ці елементи взаємодіють між собою, у кожного з них своя функція. Від характеру соціальної взаємодії залежить те, як буде розвиватися і функціонувати суспільство (соціум) у цілому.

Основні представники: **Толкотт Парсонс, Роберт Мертон.**

2.9. Розвиток вітчизняної соціології в XIX – на початку XX ст.

Вітчизняна соціологія не має таких фігур світового значення, як О. Конт, М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін. Але зростання національної самосвідомості в колах української інтелігенції в XIX – на початку XX ст. об'єктивно потребувало відповідей на питання соціологічного характеру. Тому до соціології

зверталися не тільки суспільствознавці, але й письменники, політики, журналісти та громадські діячі. Їхні роботи в галузі соціології являють собою безцінний внесок у розвиток вітчизняної думки. Розкриємо це питання через погляди найбільш відомих учених української історії, що приділяли значну увагу соціологічним проблемам.

Антонович Володимир (1834–1908) – історик, археолог. Зробив внесок у становлення української соціології, вважаючи, що нація – це "група людей, рідних і близьких між собою натурою, здібностями, правом, розумом, темпераментом". Сутністю нації він вважав як природні її сторони, так і набуті на їхньому фундаменті культурні риси.

Бочковський Ольгерд-Іполіт (1884–1939) – соціолог, публіцист і громадський діяч. Займався дослідженням народотворчого процесу, в якому виділяв два етапи: етногенез, що охоплює період від становлення народу до нації, і націогенез. Цей процес має кілька передумов: господарсько-економічні зв'язки окремих верств суспільства; природні умови; територіальну стабілізацію населення; географічне середовище. Результатом народотворчого розвитку є нація, у межах якої переборюється соціальний "атомізм", руйнуються бар'єри між соціальними групами. У майбутньому, вважав учений, виникне "світова Унія Народів" – органічний синтез національно свідомих, таких, що самовизначилися, культурно розвинених і політично незалежних народів.

Винниченко Володимир (1880–1951) – видатний український мислитель, письменник, політичний і громадський діяч. Серед усіх проблем соціологічної спрямованості значну увагу приділяв розробці питання про характер української нації і державності. Вважав, що українська нація – безбуржуазна й що для неї характерна відсутність національних експлуаторських класів. Відстоював ідею подальшого розвитку

суспільства як зближення приватновласницької й державно-кооперативної власності й перетворення їх на "правдиво-кооперативну форму" (Винниченко називав її колектократією), під якою він розумів соціалізм.

Донцов Дмитро (1883–1973) – публіцист, літературний критик і політик. Вважаючи, що в суспільному розвитку провідну роль відіграють ірраціональні (підсвідомі) чинники, відстоював ідеологію вольового націоналізму. При цьому він вважав, що прогрес – це право сильних націй організовувати людей і народи для посилення панівної культури й цивілізації. Суттєво, що за Донцовим, нація очолюється її елітою (кастою, аристократією), яка керується інтересами всього суспільства, а не окремих його частин, забезпечуючи його єдність.

Драгоманов Михайло (1841–1895) – філософ, історик, публіцист, громадський діяч. Розуміючи під соціологією універсальну й точну науку про суспільство, прагнучи до синтезу всіх суспільних наук. При поясненні розвитку людства заперечував його цільову (телеологічну) природу, що було характерно для популярного на той час у середовищі українських інтелектуалів марксизму, вважаючи, що воно розв'яжеться під впливом безлічі чинників.

Кістяковський Богдан (1868–1920) – філософ, соціолог, правознавець. Вважав, що фундаментом соціального буття є психічна взаємодія людей, у результаті якої виникають форми групової свідомості, що стає основою соціальної диференціації. Соціологію розглядав як науку, завданням якої є об'єднання телеологічного й причинно-пояснювального підходу до розуміння суспільного життя.

Ковалевський Максим (1851–1916) – соціолог, юрист, історик, політичний діяч. Вважав, що історія розвитку суспільства є результатом взаємодії незалежних одне від одно-

го явищ, процесів і чинників – демографічних, психологічних, географічних та ін. Намагаючись перебороти однобічність різних соціологічних напрямків, відстоював "теорію соціального прогресу", який вбачав у розвитку солідарності та єдності між соціальними групами, класами й народами, тобто в соціальній гармонії.

Костомаров Микола (1817–1885) – історик, етнограф, письменник. Виходив з положення про те, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними особливостями. У зв'язку з цим він вважав, що для духовної природи українського народу визначальним є панування демократичних основ вічевого устрою його громадського життя й волелюбність.

Куліш Пантелеймон (1819–1897) – письменник, історик, етнограф. Проповідував соціальну теорію хуторянства, суть якої визначають наступні положення. Природа душі людини двоїста: це серце, що тягнеться до природного, хутірського життя, і це голова, розум, які найбільшою мірою реалізуються в міському неприродному житті. Тому повернення з міста на хутори, заперечення урбанізації, сучасної цивілізації – це повернення до природної простоти й виконання "великого заповіту святої волі". У своїй роботі "Листи з хутора" Куліш пропонував у такий спосіб "оселянити" міську Європу: "Треба містам розсипатися на села, на хутори і з'їжджатися лише до контор на засідання на короткий час... не розриваючи сусідських зв'язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь урівнялася б з багатством".

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – видатний соціальний мислитель, політичний діяч, соціолог й історик. Був одним з авторів теорії еліти, яку вважав невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства. Наявність цього привілейованого прошарку забезпечує переборювання деструктивних

суспільних тенденцій й захищає національну державу. Еліта характеризується двома ознаками – силою й авторитетом – і поділяється на три типи: охлократію, коли відсутній класовий розподіл суспільства; класократію, коли в суспільстві присутні "органічні" класи; демократію, коли відбувається розпад класів, а загальна мораль і віра витісняються порожньою раціональністю й утилітаризмом. Майбутнє України Липинський бачив у встановленні влади класократичної еліти на чолі з гетьманом.

Подолинський Сергій (1850–1891) – публіцист, економіст, соціолог. Досліджуючи природу соціальної диференціації й нерівності, вважав, що в їхньому підґрунті лежить додана вартість, що є проявом такого суспільного закону, як боротьба за існування. Але поряд із цим законом існує й закон зростання солідарності людей, що з розвитком суспільства здобуває все більшу вагу. Відштовхуючись від зазначених законів, Подолинський формулює тезу про те, що в суспільстві, в якому панує солідарність, дарвінівський закон боротьби за існування виявляється у висуванні найбільш розвинених індивідів на перші місця в науці, мистецтві, у сфері морального авторитету. Подолинський обстоював ідею про те, що одним з вимірів соціальної диференціації й соціальної мобільності є належність до певної національності.

Потебня Олександр (1835–1891) – видатний лінгвіст світового рівня. Один із засновників психологічного напрямку в мовознавстві, у контексті якого досліджував соціологічну проблематику. Указав на численні соціокультурні явища, де мова є найважливішим чинником їхнього існування як за змістом, так і за формою. Підкреслюючи, що "неодмінною умовою існування народу є єдність мови", Потебня показував, як багато в чому завдяки цьому між членами етносу складається спільність уявлень, вірувань, особливості мислення,

форми духовного життя й культури в цілому. І вже на основі цього виникає "дух народу" – його ментальність, культура, спосіб життя та ін.

Старосольський Володимир (1878–1942) – юрист і соціолог. Займаючись етносоціологією, вважав, що нація утворюється стихійною ірраціональною волею, інстинктом, почуттям приналежності, психічною настроєністю індивідів, тому основною характеристикою нації є національна самосвідомість, а вже потім територія, мова, культура.

Туган-Барановський Михайло (1865–1919) – відомий економіст, теоретик кооперативного руху, соціолог. Критикуючи марксизм, вважав, що не суспільне виробництво визначає життя суспільства, а господарство як сукупність дій, спрямованих на створення матеріальних умов для задоволення людських потреб. Він вважав, що історичний прогрес виявляється у зменшенні господарського моменту й збільшенні ваги вищих (духовних) видів соціальної діяльності, що існують незалежно від господарства. Велику увагу приділяв проблемі класів – суспільних груп, які перебувають в однаковому економічному становищі щодо процесу присвоєння доданого продукту і тому мають спільні економічні інтереси.

Лекція № 3.

**СУСПІЛЬСТВО: СУТНІСТЬ, ТИПИ,
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

1. Поняття суспільства, його головні ознаки та структурні елементи.
2. Основні підходи до класифікації суспільств.
3. Соціальний прогрес і закономірності еволюції суспільства.
4. Поняття соціальної взаємодії і соціального контакту, їх типологія.

**1. Поняття суспільства, його головні ознаки,
та структурні елементи**

Суспільство є досить поширеним терміном, що часто вживається як у науковому середовищі, так і на побутовому рівні. Людство протягом тисячоліть намагалося зрозуміти та визначити категорію "суспільство", у процесі пізнання світу, що його оточував.

Перші спроби розуміння суспільства ми можемо бачити в міфологічних та релігійних світоглядах ранніх цивілізацій. Так, у давніх легендах шумерських, єгипетських, індійських та інших народів людей та людську спільноту утворюють боги, у Старому заповіті єврейського народу вказана справа належить уже одному богу. Таке провіденціальне бачення суспільства пояснювало людині її походження і місце в соціальному середовищі, визначало та регламентувало її соціальний статус і ролі, проповідувало соціальний фаталізм. З розвитком людського суспільства та його ускладненням релігійна концепція побудови світу та людства поступово перестає задовольняти людину. В античну добу, завдяки

давньогрецьким філософам, у першу чергу Платону та Арістотелю, з'являються нові філософські конструкції, які намагаються вирватися з релігійних лещат розуміння побудови світу та людського суспільства. Завдяки антропоцентричній картині світу, що була притаманна давнім грекам, з'являються перші, початкові спроби розуміння природи людини та суспільства за теорією провіденціалізму та намагання теоретичного утворення моделей ідеального соціуму (Платон), тобто ми можемо бачити перші спроби соціальної інженерії. Однак у більшості випадків античні філософи не бачили великої різниці між суспільством і державою, що, як з'ясувалося в майбутньому, було помилкою, але це не принижувало значення їх робіт у подальших дослідженнях сутності і природи суспільства.

Середньовічна доба повернула до беззаперечного панування теорію провіденціалізму в розумінні суспільства як божого творіння. Але в нові часи панувала ідея суспільного договору між людьми, унаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії "суспільство" запропонувала соціологія в середині XIX – на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, що, як і кожний живий організм, перебуває в постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо. За **К. Марксом**, суспільство – це живий

організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються в процесі спільної діяльності.

Але, незважаючи на багатоманітність підходів до визначення суспільства в науці, у буденному житті ми, як правило, не намагаємося осмислити сутність і особливості суспільства як соціального явища, і ототожнюємо вказану категорію з населенням. Але це є помилкою, тому що суспільство не являє собою сукупність фізичних тіл індивідів, що є рисою населення. Саме населення є суб'єктом, носієм суспільства, а не самим суспільством. Якщо ми порівняємо українське населення і суспільство початку 90-х рр. XX ст. із сучасним їх станом, то з'ясується, що українське суспільство зазнало докорінних якісних змін (з'явилися нові соціальні шари, нова система соціальних зв'язків і т. д.), а населення зазнало змін у кількісному плані (скорочення населення з 52 млн до орієнтовно 42 млн). Також помилково ототожнювати суспільство з державою. Держава є політичним інститутом, який утворюється суспільством, яке, у свою чергу, виникає ще до появи держави. У правовому плані суспільство орієнтується на звичаєве право, а держава – на позитивне. Суспільство виражає думку та побажання, а держава застосовує владу та примус. Суспільство включає в себе формальні та неформальні інститути, держава чітко формалізована. Зрештою, держава, як було сказано вище, є інститутом, що утворюється суспільством у ході його еволюції.

Щодо процесу виникнення суспільства, то соціологічні наукові концепції по-різному трактують походження суспільства, апелюючи до різних чинників, що зумовили цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею, головним чинником, що зумовив формування суспільства, є згоддли-

вість та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини в добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що, у свою чергу, спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є позасезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесу виношування і народження спонтанності, позаконтрольованості, а існуванню групи – непередбачуваності. Відповідно в общині може виникати надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і, за низького рівня розвитку, ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяла плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична (від грец. *kratos* – сила, влада) **концепція.** Згідно з її постулатами, сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя,

передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну противагу жіночій "монополії відтворення роду" у формі чоловічої "монополії на встановлення порядку". А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватися первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розподілом ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8–10 млн років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як його засобу.

Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Відносно визначення суспільства, то з цього приводу можна сказати наступне. Суспільство – головна категорія соціальної філософії та теоретичної соціології. У сучасній соціологічній науці існує багато підходів до розуміння дефініції "суспільство". У широкому сенсі суспільство є сукупністю всіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, в яких відображається їх всебічна взаємозалежність. У вузькому сенсі категорія "суспільство" – це структурно або генетично визначений тип спілкування, що являє собою історично визначену цілісність, або відносно самостійний елемент (аспект, момент та ін.) сталої цілісності. Таким чином, виходячи з вищезазначеного, ми зупинимось на наступному визначенні.

Суспільство – сукупність відносин між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності. Сукупність указаних відносин детермінується економікою, політикою, правом, релігією, наукою, мистецтвом, моральністю, родиною, побутом та ін.

До головних ознак суспільства можна віднести наступні:

- ім'я, або самоназва суспільства, яка часто переноситься на його державу;
- власна історія;
- власна культура;
- самоутворення населення, як природним шляхом, так і за рахунок міграції;
- територія поширення;

– система правління, влада і не тільки державна, пов’язує членів суспільства в єдине ціле.

Суспільство нагадує складний механізм, складений з багатьох сотень і навіть тисяч деталей. Кожна з них має свої розміри, виконує лише властиві їй функції. Усі ці деталі – а це різні соціальні спільноти і групи – відіграють неоднакову роль у суспільному житті. Проблема будови суспільства як соціальної системи завжди була однією з центральних у соціології. Так, ще О. Конт, окреслюючи предмет дослідження своєї соціальної статистики визначив, що вона – це соціальна анатомія, яка вивчає будову соціального організму, котрий складається з великої кількості соціальних елементів.

Що ж є складовими суспільства як соціальної системи? Зрозуміло, що первинною одиницею будь-якої соціальної системи є індивід. Він, будучи істотою соціальною, перебуває у тісному взаємозв’язку з іншими індивідами, утворює з ними різні соціальні групи та соціальні спільноти, що теж є складовими суспільства. Будову ж будь-якої соціальної системи, у тому числі й суспільства, доповнюють соціальні зв’язки, соціальні відносини та соціальні інститути. Таким чином, можна дати таке визначення соціальній структурі суспільства.

Соціальна структура суспільства – це сукупність взаємозв’язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов’язаних між собою відносно сталими відносинами. Отже, соціальна структура суспільства являє собою будову цієї соціальної системи, визначає характер взаємозв’язків і взаємовідносин між її складовими частинами.

Сутність соціальної структури суспільства найбільш повно виражається в її загальних рисах, до яких можна віднести:

– багатоманітність соціальних елементів, що утворюють

соціальну структуру суспільства (соціальний інститут, соціальна група, соціальна спільність тощо);

– різний ступінь впливу кожного складового елемента соціальної структури суспільства на соціальні процеси і явища, відмінність їхніх соціальних ролей;

– наявність відносно стабільних зв'язків між складовими елементами соціальної структури суспільства, взаємозалежність останніх. Це означає, що жоден елемент соціальної структури не може існувати в суспільстві автономно. У будь-якому випадку він поєднаний соціальним зв'язком з іншими структурними підрозділами суспільства. У цьому випадку є цікавою історія про Робінзона Крузо, який навіть опинившись на безлюдному острові, перебував у тісному зв'язку з суспільством (користувався речами, що виготовили інші люди, займався тими ж видами занять, що і в Англії – облаштував власну оселю, вирощував сільськогосподарські культури, молився Господові тощо);

– взаємопроникність елементів, що забезпечує цілісність соціальної структури, тобто одні й ті ж соціальні суб'єкти можуть бути частинами різних складових одиниць суспільства. Наприклад, одна і та ж особистість може бути включена до різних соціальних груп та спільностей;

– багатofункціональність і стабільність – кожен елемент соціальної структури суспільства виконує свої специфічні функції, які є відмінними від ролей інших соціальних елементів, що й передбачає значну кількість соціальних функцій суспільства. У зв'язку з вищесказаним можна зробити висновок, що основними складовими суспільства є соціальні спільності, оскільки їх вплив на соціальні процеси є незрівнянно більший, ніж участь окремої особистості. Що стосується соціальних організацій та соціальних інститутів, то вони формуються в результаті діяльності і взаємодії соціальних спільностей та

груп, є похідними від них. Важливим елементом соціальної структури суспільства є також соціальні групи.

Ряд сучасних українських соціологів, зокрема В. Городяненко, навпаки, вважають провідним елементом соціальної структури суспільства соціальні інститути – економіку, політику, науку, освіту, сім'ю, оскільки саме вони зберігають і підтримують існуючі в суспільстві соціальні зв'язки і відносини. Таким чином, соціальна структура суспільства має два основних компоненти: наявність складових елементів та соціальних зв'язків, що виникають між цими елементами.

Більшість сучасних соціологів у структурі суспільства виділяє ряд окремих підструктур, які і є основними складовими елементами суспільства. Проте ці підструктури є лише відносно незалежними між собою, оскільки як і всі соціальні елементи – складові суспільства – пов'язані між собою відносно стабільними соціальними зв'язками. Підструктури суспільства ґрунтуються на основних формах соціальних спільнот, що діють у суспільстві, і це також нашою думкою, що провідними складовими елементами соціальної структури суспільства є саме соціальні спільноти.

Отже, *основними підструктурами (елементами) суспільства є:*

- соціально-етнічна структура;
- соціально-демографічна структура;
- соціально-професійна структура;
- соціально-класова структура;
- соціально-територіальна структура.

Кожна з названих підструктур характеризується найперше тим, що включає до свого складу відповідні спільноти. З іншого боку, кожна підструктура має всі ті самі складові частини, ознаки і характеристики, що й соціальна структура суспільства загалом. Тобто всі елементи в соціальних під-

структурах так само пов'язані між собою стабільно діючими соціальними зв'язками і відносинами. Потрібно нагадати, що стосунки між усіма суб'єктами соціального життя ґрунтуються на певних цінностях та правилах поведінки (соціальних нормах), що є характерними для даного типу суспільства і відрізняють його від інших. Тому слід зауважити, що соціальні норми, власне як і соціальний контроль, є опорою для соціальної структури суспільства, оскільки вони впливають на характер соціальних зв'язків і відносин, що діють у соціальній структурі суспільства. Важливо також зазначити, що на зв'язки і відносини між складовими соціальної структури суспільства впливають також і соціальні статуси та ролі, мова про які піде далі, тож і вони є підґрунтям соціальної структури суспільства. Складність побудови соціальної структури полягає ще й у тому, що в суспільстві є відносини соціальної рівності і нерівності. Типовий приклад – пересічний службовець чи студент прирівнюються законом України за своїми конституційними правами до Президента України, адже Конституція нашої держави передбачає рівність громадян. Разом з тим, абсолютно зрозуміло, що за правами і пільгами ці категорії громадян значно відрізняються між собою. Соціальні ролі і статуси, соціальна рівність і нерівність – питання, що є предметом розгляду наступних підрозділів даного посібника.

2. Основні підходи до класифікації суспільств

Типологія суспільства в сучасній науці відбувається за різними критеріями:

- головний спосіб здобуття засобів для існування (збиранчі та мисливці; аграрні; промислові суспільства);
- ціннісний критерій (традиційні – індивіди керуються традиціями та обмежені у виборі; суспільства, що керуються зсередини – домінують особисті, чіткі моральні цінності,

людина шукає опору в собі, посилюється роль вибору, власних рішень, точки зору; суспільство, кероване ззовні – для досягнення успіху необхідно враховувати зовнішні обставини і пристосуватися до них);

- розвиток управління і ступінь соціального розшарування (просте суспільство – родоплемінна організація, відсутність майнового розшарування, класів та держави; складне – існує соціальне розшарування, нерівність);

- політичний режим (демократичне, тоталітарне, авторитарне суспільство);

- рівень відкритості зовнішньому світові (відкриті, закриті суспільства);

- панівна релігія (ісламське, православне, католицьке суспільство тощо);

- стадії розвитку (традиційне, індустріальне, постіндустріальне);

- писемність (дописемні, писемні суспільства);

- формаційний підхід (первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична формація).

Як бачимо, суспільство – це складна природно-історична структура, елементами якої є люди. Їхні зв'язки і відносини обумовлені певним соціальним статусом, функціями і ролями, які вони виконують, нормами і цінностями, що є загальноприйнятими в даній системі, а також їх індивідуальними якостями. Враховуючи багатоманітність підходів до класифікації, суспільство найчастіше прийнято ділити на три типи (за стадією розвитку): традиційне, індустріальне і постіндустріальне. Кожне з них має свої відмітні риси і функції.

Традиційне суспільство – суспільство з аграрним устроєм, з малорухомими соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Звичайно, традиційне суспільство сприймається як родоплемінне,

феодалне суспільство, примітивне і відстале. Дійсно, для традиційного суспільства характерні вкрай низькі темпи розвитку виробництва, що можуть задовольнити потреби лише на мінімальному рівні, а головне – велика інерційність, несприйнятливість нововведень, обумовлена особливостями його функціонування. У традиційному суспільстві регламентуються, суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів тощо. Соціальні формування, утворення, освячені традиціями, вважаються непорушними і навіть думка про їх можливе перетворення, зміни вважалась крамольною (багаття інквізиції середньовіччя як форма боротьби з виявами інакодумства). Будь-який прояв свободи особи, що виступає новацією в суспільстві, глушиться соціальними інститутами, владними структурами тощо.

Індустріальне (промислове) суспільство – особливий тип суспільства, якому властивий високий рівень технічного, індустріального розвитку, домінування промислового виробництва над аграрним. Поняття "індустріальне (промислове) суспільство" введено в соціологію ще Сен-Сімоном. З'ясування природи і характеру індустріального суспільства здійснювали О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін. У 50–60-х рр. XX ст. в США і Західній Європі в соціології висунуте соціологами Р. Дарендорфом, Р. Ароном, У. Ростоу, Д. Беллом та ін. Індустріальне суспільство як більш загальне поняття конкурувало з марксистським поняттям "капіталістичне суспільство". Щоб уникнути протиставлення, капіталізм і соціалізм розглядались як різновиди одного типу індустріального суспільства, де функцією є розвиток продуктивних сил і нагромадження суспільного багатства. З точки зору сучасних теоретиків індустріального суспільства, капіталізм – його верхня, перехідна форма,

обмежена суспільствами Європи XIX ст. і початку XX ст., тоді як соціалізм – пережиток системи раннього індустріалізму, обмежений перелицьованими феодалськими відносинами і мілітаризованим ладом життя. Для сучасного розвинутого індустріального суспільства характерний перелив самодіяльного населення з первинного (сільського господарства) і вторинного (промисловість) у третій сектор господарства – послуги. Це виключає постійне масове безробіття, забезпечує поступове вирівнювання доходів і споживання продукції первинного і вторинного секторів (бо у випереджаючих темпах зростають ціна і оплата послуг, що вживають найбагатші через малу доступність сфери технічного прогресу) і знижує небезпеку соціальних потрясінь (теорія Ж. Фурастьє).

У сучасних постсоціалістичних суспільствах поки зберігається старе співвідношення секторів господарства. Але загальна логіка індустріалізації веде всі суспільства до збільшення подібності (конвергенції) основних інститутів та способів організації господарства. І чим вище рівень індустріалізації суспільств, тим сильніша тенденція одноманітності. Концепція індустріального суспільства – невід’ємна частина теорії конвергенції, модернізації і технократичної революції менеджерів. Капіталізм як зникаючий етап індустріального суспільства – це суспільство, де промислове виробництво майже цілком знаходиться в приватній власності і підприємець водночас і власник, і головний управляючий виробництвом. Із зростанням масштабів індустріальних об’єднань власність на капітал не гарантує контролю над системою влади і управління на підприємствах, яка переходить до спеціалістів управління, менеджерів, які більше схильні створювати загальнонаціональні системи "соціального ринкового господарства". Влада такого "нового правлячого класу" значно більше заснована на експертному контролі над інформацією, аніж на праві власності. Тут маємо продовження утопії **Сен-Сімона** про

управління промисловим суспільством радами вчених і технічних експертів. Політичне значення в теорії індустріального суспільства мають процес демократизації, знищення традиційних станових привілеїв, ієрархій, формування рівних громадянських прав (юридичних, політичних, соціальних), і загальної рівності перед законом, які йдуть ще від А. Токвіля. Саме в розвитку системи громадянських прав, що протидіє системі класового поділу, західні соціологи Т. Парсонс, Т. Маршалл та ін. шукають пояснення відсутності непримиримої поляризації класів (пролетаріату і капіталістів) і насильницької соціальної революції на заході, передбаченої К. Марксом. Класові відносини були джерелом гострих насильницьких конфліктів лише на ранніх етапах індустріального суспільства. Класові конфлікти, характерні для XIX ст., послідовно пом'яшшали, набрали розвитку загальноприйнятні форми трудових угод, колективних договорів і узаконення робітничих організацій тощо. Загальна тенденція розвитку сучасного індустріального суспільства – прогресуюче усунення соціально закріплених нерівностей, щоб система соціальної стратифікації максимально спиралася на внутрішні нерівності, що виходять з відмінностей природних здібностей і професійних якостей. Такі завоювання захищає національна ліберально-демократична держава. Прихильники теорії індустріального суспільства визначають основні положення: найзначніші історичні зміни в сучасному світі пов'язані з переходом від традиційних аграрних суспільств до індустріальних, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації і дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком. Тому поняття індустріальне суспільство пов'язане з теорією модернізації як провідною концепцією суспільного розвитку. В індустріальному суспільстві станові перегородки зникають і, завдяки росту мобільності соціальної, на базі широкої доступності освіти, починає переважати рівність

можливостей. Різноманітність у ході і наслідках соціально-політичних процесів індустріалізації на Заході і в країнах вторинної модернізації пояснюється тим, що в Англії і США ідея громадянських прав (тобто принцип політичної свободи), прав людини та ідея нації як різноетнічного співгромадянства в межах єдиної державності утверджувалися ще до початку першої промислової революції, а в Україні ці політичні проблеми не вирішувалися і за далекосяжної індустріалізації. Розвитком системи ідей індустріального суспільства стали теорії постіндустріального суспільства.

Постіндустріальне суспільство. Концепція постіндустріального суспільства сформульована Д. Беллом. Своєрідність історико-культурного розвитку капіталізму обумовило формування різноманітних варіантів концепції постіндустріального суспільства (ліберальне, що спирається на американську модель капіталістичного розвитку, і радикальне, що базується на європейській моделі). В основі концепції постіндустріального суспільства лежить поділ усього суспільного розвитку на три етапи: доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне. Поява концепції постіндустріального суспільства обумовлена структурними змінами в економіці і культурі найрозвинутіших країн. Різко зростає роль знань та інформації, індивід одержує переваги в просуванні по сходинках соціальної ієрархії. Плідна творча праця – дитина свободи – стає основою успіху і розквіту людини в суспільстві тощо.

У соціології існують найрізноманітніші варіанти традиційного й індустріального суспільства.

Звичайно, соціологічний аналіз суспільства (генезис, концепції, формування і функціонування, тенденції та ін.) показують, що суспільство є сукупність усіх методів, способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного. Сучасне суспільство – су-

купність систем соціальних і державних владних інститутів, взаємодія яких забезпечує можливість функціонування і розвитку базових і надбудовних суспільних відносин. Соціальні інститути, державні владні системи, структури і політичні інститути взаємодіють у суспільстві, виступаючи рушійною силою прогресу і руху, вдосконалення суспільних відносин. Соціальний інтерес органічно зв'язаний з потребами і цінностями особи, суспільства. Власні потреби й інтереси людини, інтереси і потреби суспільства виступають джерелом і першопричиною суспільного, соціального прогресу. Звичайно ж, у сучасних умовах політизації і демократизації суспільного життя в Україні соціології належить провести науковий аналіз реальної соціальної структури суспільства сучасної України, розкрити джерела та шляхи її майбутнього суспільного прогресу. Етатизм, тобто засилля держави в економічному, соціальному і культурному житті, праці та ін., що лежить в основі створення системи нових суспільних, економічних та політичних відносин в Україні характерний тим, що стратегічною метою виступає розбудова державності – головного джерела економічних, соціальних, духовних реформ. Процес перетворення в Україні ставить ряд проблем реконструкції і вдосконалення політичної системи, упорядкування економічних і формування ринкових відносин, удосконалення соціальних і культурних сфер суспільства.

3. Соціальний прогрес та закономірності еволюції суспільства

Соціальний прогрес – це такий напрям розвитку людського суспільства, що характеризується незворотними змінами людства, тими чи іншими прогресивними змінами окремих соціальних спільностей людей, їх угруповань, верств або індивідів, у результаті здійснення переходу від простого до

складного, від менш досконалого становища до більш досконалого та ін. Механізм соціального прогресу в усіх соціальних системах полягає у формуванні нових потреб та інтересів, цінностей у різних сферах суспільного життя та пошуках можливостей їх задоволення. Нові потреби, інтереси, цінності формуються як результат виробничо-матеріальної, духовної діяльності людини, і зв'язані з пошуком і винаходом нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, з розширенням та поглибленням масштабів наукових знань, ускладненням структури творчої і споживацької діяльності людини. Дуже часто виникнення, формування та задоволення суспільних потреб здійснюються на основі відкритого конфлікту інтересів різних соціальних спільностей та соціальних угруповань, верств, а також підпорядкування інтересів одних соціальних спільностей і угруповань іншим. У такому випадку соціальне насилля виявляється неминучим супутником соціального прогресу. Соціальний прогрес як послідовне сходження до більш складніших форм суспільного життя відбувається в результаті вирішення, усунення суперечностей, що виникають, діють на попередніх етапах та фазах суспільного розвитку.

Що ж є джерелом соціального прогресу? *Джерелом соціального прогресу*, що визначає бажання та дії мільйонів людей, виступають їх власні потреби та інтереси. Які ж потреби, інтереси, цінності людини обумовлюють соціальний розвиток? Усі потреби, інтереси, цінності можна поділити умовно на дві групи: природні та історичні. *Природні потреби* включають до свого складу всі соціальні задоволення, які необхідні для збереження та вдоволення життя людини, як природної, біологічної істоти. Природні потреби та інтереси людини обмежені біологічною будовою людини. *Історичні ж потреби* – це всі соціальні та духовні задоволення, які

необхідні для відтворення і розвитку людини як соціальної істоти. Жодна з груп потреб, інтересів, цінностей не може задовольнятися за межами суспільства, поза розвитком суспільного, матеріального та духовного виробництва. На відміну від природних потреб людини, історичні – породжені в процесі суспільного прогресу, необмежені в розвитку, тому-то безмежний суспільний соціальний та інтелектуальний прогрес. Проте соціальний прогрес – це не тільки об'єктивна, а й відносна форма розвитку. Протилежністю соціального прогресу є соціальний регрес, тобто незворотня зміна, що веде до деградації. Там, де відсутні можливості для розвитку нових потреб, інтересів та цінностей та їх задоволення, лінія соціального прогресу закінчується. У таких випадках історія конкретних суспільств та регіонів світу характеризується тупиковою лінією розвитку, настають періоди занепаду та стагнації. У минулому нерідко спостерігалися випадки соціального регресу, загибелі культур та цивілізацій, що раніше сформувалися. Отже, соціальний, суспільний прогрес у світовій історії йде зигзагоподібно.

Багато років, навіть десятиліть філософи та соціологи Заходу та Сходу вважали основним загальносоціологічним критерієм соціального прогресу розвиток продуктивних сил. Лінійна теорія соціального прогресу, в основу якої покладено прогрес продуктивних сил, часто зазнає краху, нез'ясована хода історії, не може служити надійним інструментом прогнозу. Чому ж так буває? Тому, що основа теорії є вимір суспільного прогресу ступенем влади людини над природою. А життя показує, що безмежне збільшення матеріальних засобів життя, прийнятих за благо, стає для людини згубними наслідками. Ще з часів переходу до машинного виробництва розвиток людства йшов під знаком безумовного пріоритету процесу індустріалізації. У тій або іншій формі з тими або

іншими особливостями, процес індустріалізації неминучий тоді для будь-якої країни. Саме тому тривалий період розуміння соціального прогресу зв'язувалось з промисловим розвитком, з високими темпами економічного росту і створенням великої машинної індустрії. Умови та форми створення економічного, політичного і соціального життя підкорені розвитку техніко-економічних основ, досягненням індустріальної технології. Та напередодні ХХІ ст. ейфорія індустріально-технократичного оптимізму спадає. Індустріальний розвиток не тільки створив загрозу соціальним і культурним цінностям, а й підірвав власну основу. На Заході заговорили про кризу індустріалізму, ознаками якого стало руйнування навколишнього середовища і виснаження природних ресурсів. Велику занепокоєність викликають зростаючі соціальні втрати індустріального росту. Дедалі очевидним стає невідповідність рівня науково-технічного і економічного розвитку рівню задоволення потреб людини. Змінилось і саме поняття соціального прогресу. Основним критерієм соціального прогресу стає приведення суспільного устрою у відповідність не лише з вимогами розвитку техніки, скільки, насамперед, із звичайною природою людини. Важливішою ознакою нової цивілізації стають якісні зміни ролі людини в усіх сферах суспільного життя, її всебічна гуманізація.

Звичайно ж, піднесення продуктивних сил само по собі ще не гарантує прогресу. Доводиться відмовитись від погляду на історію як процес закономірної зміни соціально-економічних формацій. Навіть якщо форми власності змінювали б одна одну саме в такій послідовності, економічна вісь становить лише один з векторів соціального розвитку, а розвиток продуктивних сил лише один з його джерел. Увесь досвід ХХ ст. спростовує однофакторний підхід до розвитку сучасного суспільства. На формування тієї або іншої соціаль-

ної структури впливає багато факторів: прогрес науки та техніки, становище економічних відносин, устрій політичної системи, вид ідеології, рівень духовної культури, національний характер, міжнародне середовище або існуючий порядок у світі і роль особи.

Щодо глобальних процесів сучасного суспільного розвитку, то можна визначити три основні напрями: урбанізація, модернізація, інформаційна революція.

Урбанізація – процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, який супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення.

Сучасна урбанізація як всесвітній процес має три спільні риси, характерні для більшості країн.

Перша риса – швидкі темпи зростання кількості міського населення. Приклад: у 1800 р. в містах проживало близько 14 % населення світу, у 1950 р. – 29 %, а у 1990 р. – 46 %. У середньому міське населення щороку збільшується приблизно на 50 млн чоловік.

Друга риса – концентрація населення і господарства переважно у великих містах. Це пояснюється насамперед характером виробництва, ускладненням його зв'язків з наукою, освітою. Крім того, великі міста звичайно повніше задовольняють духовні запити людей, краще забезпечують достаток і різноманітність товарів і послуг, доступ до сховищ інформації. Приклад: на початку XX ст. у світі налічувалося 360 великих міст (із населенням понад 100 тис. мешканців), у яких проживало тільки 5 % усього населення. Наприкінці 80-х рр. таких міст було вже 2,5 тис., а частка їх у світовому населенні перевищила її. У Радянському Союзі, за переписом 1959 р., великих міст було 148, а за переписом 1989 р. – близько 300. З-поміж великих міст прийнято окремо виділяти найбільші міста-"мільйонери" з населенням понад 1 млн мешканців.

На початку ХХ ст. їх було всього 10, на початку 80-х рр. – понад 200.

Третя риса – "розповзання" міст, розширення їхньої території. Для сучасної урбанізації особливо характерний перехід від простих до групових форм міського розселення від звичайного "точкового" міста до міських агломерацій – компактних територіальних угруповань міських і сільських поселень. Ядрами найбільших міських агломерацій стають переважно столиці, найважливіші промислові та портові центри.

Рівні і темпи урбанізації

Незважаючи на спільні риси, урбанізація в різних країнах і регіонах має певні відмінності, зокрема неоднакові рівні і темпи. За рівнем урбанізації всі країни світу можна поділити на три великі групи. Але основний вододіл проходить між більше і менше розвинутими країнами. У розвинутих країнах рівень урбанізації в середньому становить 72 %, а в країнах, що розвиваються – 32 %. Темпи урбанізації багато в чому залежать від її рівня. У наші дні міське населення в країнах, що розвиваються, зростає в 3 рази швидше, ніж у розвинутих. На них тепер припадає 1/6 усього щорічного приросту міських мешканців.

Модернізація – це, перш за все, комплексний процес реформування існуючих та створення нових політичних, правових, економічних та суспільних інституцій, а також запозичення тих культурних норм, які відповідають кращим стандартам і цінностям розвинутих демократичних країн.

Суть модернізації – оновлення або створення нових інституцій, що створюють умови для перетворення міжлюдських стосунків у сфері політичних, правових, економічних, суспільних відносин на сучасних засадах визнання принципів демократії, верховенства права та прав людини, ринкової економіки, соціальної держави, усталених міжнародних норм

співіснування країн. У силу традиції радянського технократизму під модернізацією розуміють її вузьке значення – переважно й виключно науково-технічний прогрес – розвиток науки та її прикладних досліджень задля оновлення засобів виробництва на основі найсучасніших технологій, що супроводжується проникненням новітніх розробок науки та техніки у сферу комунікацій (інформаційне суспільство) та інші сфери життя, особливо в освіту, медицину, побут.

Теорія конвергенції. Починаючи з 50-х рр. XX ст., у соціології переважала точка зору (**Уоят Ростоу, Деніель Лернер**), що існує певна фундаментальна система цінностей, які повинні засвоїти суспільства для того, щоб подолати бар'єр традиційності і модернізуватися, тобто отримати здатність до динамічного розвитку, перебудови і пристосування до швидкозмінного світу. Фактично, йшлося про те, що досвід розвинутих західних держав є універсальним, а передумовою для економічного піднесення є політична демократизація. Країни, що розвиваються, таким чином, повинні безумовно сприйняти досвід розвинутих країн Заходу.

Теорія узалежнення. У 70-х рр. XX ст., після майже двадцятирічного панування теорії конвергенції, домінуючою стала теорія узалежнення. Її засновником вважають Андре Франка. Він відкидав колишні уявлення про те, що напівфеодальні, відсталі суспільства країн Третього світу під впливом капіталізму поступово піднімаються до рівня розвинутих країн. Навпаки, капіталістичний світовий ринок уже декілька століть як перетворив їх у частину світового капіталістичного господарства, свідомо обумовивши різницю в динаміці розвитку різних регіонів, що призводить до занепаду країн, що розвиваються. Розвинуті країни робили і роблять усе, щоб не допустити до модернізації країн Третього світу, розглядаючи їх лише як сировинні придатки і вигідні ринки збуту. Країни Третього

світу потрапляють у все більшу залежність: вони вже зайняли відведене їм місце у світовому розподілі праці, коштів на проведення структурних змін у них немає, а розвинуті країни не зацікавлені допомагати, щоб не примножувати кількість власних конкурентів. Варто зазначити, що ця теорія була особливо популярною серед учених-представників країн соціалістичного табору.

Теорія глобального суспільства. Розширюючи перспективу, окреслену прихильниками теорії узалежнення, Іммануїл Валлерштайн доводить, що в 1750–1950 рр. відбувався процес становлення світової капіталістичної системи і поляризації світу. Країни-лідери, використовуючи свою інтелектуальну та економічну перевагу, продають технології і вивозять капітал, а країни "периферії" продають сировину та людські ресурси. Змінити цю систему для окремих країн є практично неможливо. Таким чином, найпопулярніші теорії модернізації вважають світовий капіталізм, і/або міжнародний ринок, і/або транснаціональні компанії як єдині значимі історичні фактори. А країни "периферії" розглядаються просто як маріонетки розвинутих країн. **Інформатизація** – це організаційний соціально-економічний і науково-технічний процес утворення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян на основі формування та використання інформаційних ресурсів.

Основними ознаками інформатизації є переорієнтація економіки на експлуатацію інформаційних ресурсів, залучення професіоналів до процесу автоформалізації знань, масове тиражування професійних знань.

Сьогодні виокремлюються два основні теоретико-методологічні підходи до інформатизації суспільства: технократичний (інформаційні технології вважаються засобом підвищення продуктивності праці, а їх використання обмежується

сферами виробництва й управління) і гуманітарний (інформаційні технології розглядаються як важлива складова людського життя, мають значення не тільки для виробництва, а й для соціального буття в цілому).

Формування сучасного інформаційного суспільства стало результатом кількох інформаційних революцій, які відбулися в історії розвитку людської цивілізації, і які не лише кардинально змінювали засоби обробки інформації, але й спосіб виробництва, стиль життя, системи цінностей:

- **перша інформаційна революція** зумовлена появою писемності, уможливила передачу інформації, знань від покоління до покоління через її фіксацію в знаках та зруйнувала монополію вузького кола людей на знання;

- **друга інформаційна революція** була викликана винаходом та поширенням книгодрукування в XV ст. і розширила доступ до інформації широким верствам населення завдяки тиражуванню знань;

- **третьа інформаційна революція** (кінець XIX ст.) пов'язана з винаходом електроенергії, завдяки чому з'явився телеграф, телефон, радіо, що дозволяло оперативно, у великих обсягах передавати і накопичувати інформацію, передавати звукові та візуальні образи на великі відстані. Останнє створило передумови ефекту "стискання простору";

- **четверта інформаційна революція** (70-ті рр. XX ст.) зумовлена винаходом мікропроцесорної технології і персонального комп'ютера. Вона характеризується переходом від механічних, електричних засобів перетворення інформації до електронних та створення програмного забезпечення цього процесу. "Вінцем" цієї революції є поява всесвітньої мережі Інтернет, що уможливило інформаційний обмін у глобальних масштабах.

4. Поняття соціальної взаємодії і соціального контакту, їх типологія

Соціальна взаємодія – система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

У процесі її реалізується соціальна дія партнерів, відбувається взаємне пристосування дій кожного з них, однаковість у розумінні ситуації, усвідомленні її смислу дій, певний ступінь солідарності між ними.

Види соціальної взаємодії класифікують:

- за кількістю суб'єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії: односторонні та двосторонні, солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі);
- за терміном: короткочасні й довгочасні;
- за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані;
- за свідомістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені;
- за "матеріальністю" обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові.

Існують два основних рівні дослідження соціальної взаємодії: **міжособова** (основний фокус досліджень на мікрорівні) та **інституційна інтеракція** (на макрорівні суспільства). У будь-якому соціальному контексті поєднуються елементи їх обох.

Аналізу соціальної взаємодії присвячено чимало наукових теорій.

Теорія соціального обміну

Її автор Дж. Хоманс розглядав соціальну взаємодію як складну систему обмінів, зумовлених засобами врівноважен-

ня винагород і затрат. Стверджуючи, що суб'єкти взаємодіють на підставі свого колишнього досвіду, виділяє чотири принципи взаємодії: 1) чим вище винагороджується певний тип поведінки, тим частіше він повторюватиметься; 2) якщо винагорода залежить від якихось умов, людина намагається відтворити їх; 3) якщо винагорода велика, людина здатна витратити більше зусиль для її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, вона докладатиме менше зусиль для їх задоволення. За цими критеріями, на думку Хоманса, можна аналізувати навіть складні види взаємодії: відносини влади, переговорний процес, лідерство тощо.

Найповніше відображена ця теорія в американській соціології. Один із засновників чиказької школи соціальної екології Р. Парк обґрунтував чотири основні види соціальної взаємодії: змагання, пристосування, соціальний конфлікт та асиміляцію. Суспільство, стверджував він, є найважливішим елементом соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків.

Теорія символічного інтеракціонізму

Сформулював її американський філософ і соціолог **Джордж Мід** (1863–1931), який заперечував, що поведінка людей – це пасивна реакція на винагороду чи покарання. Розглядаючи вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на комунікації, в якій вона реагує не тільки на дії, але й на наміри інших людей, Мід виділив два типи дій: значущі й незначущі. Для усвідомлення мотивів дії людини слід уявити себе в її ролі. Значущі події набувають символічного значення, коли поняття, дія чи предмет символізують або виражають зміст іншого поняття, дії або предмета. А взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

Етнометодологія. Вона тісно пов'язана з теорією символічного інтеракціонізму. Згідно з нею найважливішим чинником міжособистісної комунікації є прийняті на віру правила, що регулюють взаємодію між людьми. Конкретні стереотипи впливають на інших людей незалежно від того, якого значення вони їм надають. Так у контексті соціальних структур (наприклад, структури влади) формуються договірні значення.

Теорія драматичного підходу

В її основі принципи управління враженнями в соціальній взаємодії. Розглядає соціальні ситуації як мініатюрні драматичні спектаклі: люди діють подібно до акторів на сцені, створюючи певне враження. Її автор Е. Гоффман виходив з того, що люди самі створюють ситуації, щоб виразити символічні значення, за допомогою яких вони справляють гарне враження на інших.

Теорія соціальної дії

Один із її засновників Т. Парсонс вважав, що орієнтації діяльного індивіда мають дві моделі модифікації: мотиваційну і ціннісну. Мотиваційна спрямована на бажання і плани індивіда, а значить, на задоволення або незадоволення його потреб. Ціннісна орієнтація належить до тих аспектів орієнтації особи, що зв'язують її з дотриманням певних норм і стандартів. Для Парсонса саме норма забезпечує досягнення мети індивіда, який, орієнтуючись на неї, оцінює вчинки та очікування іншого індивіда. Важливим при цьому є механізм включення індивідуальної діяльності в суспільство під впливом нормативного характеру орієнтації дії. Суть такої нормативності полягає у відповідності очікувань і дій індивіда очікуванням і діям оточуючих людей, у спрямуванні його поведінки на відповідність груповим нормам. Ця відповідність досягається мотиваційною інтеграцією, що виникає внаслідок

набуття особистістю певних ціннісних якостей, якими характеризується групова свідомість.

Німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас створив власну теорію соціальної дії, виділивши чотири типи: стратегічну (учасники стратегічної дії ставляться до інших осіб як до засобів або перешкод на шляху до мети); нормативну (дія, метою учасників якої є досягнення взаємовигідних експектацій, здійснювана шляхом підпорядкування своєї поведінки цінностям і нормам); драматургічну (її мета – подання самому собі, вибіркоче самовираження індивідуальності); комунікативну (прагне досягти вільної угоди між учасниками для досягнення конкретних результатів у певній ситуації). Кожна дія є комплексною системою референцій (характеристик, довідок), складається з об'єктивних фактів, соціальних норм та особистого досвіду.

Питирим Сорокін основою соціологічного аналізу вважав соціальну взаємодію, зокрема взаємодію індивідів. В основі взаємодії, на його думку, – соціальна нерівність у суспільстві. Він проповідує ідеї етичної відповідальності та солідарності, культурних цінностей, під впливом яких і повинна здійснюватись взаємодія в суспільстві.

З точки зору діяльнісної соціології (М. Арчер, П. Штомпка, П. Бурдье), соціальна реальність є багатовимірним полем, в якому взаємодіють структури і діячі. Результат взаємодії – певна подія, детермінована безліччю структурно-діяльнісних зв'язків. П. Штомпка виділяє чотири рівні (аспекти) соціального поля (INK) – схема в теорії соціального становлення Штомпки:

I – ідеальний рівень (соціальна свідомість): ідеї, вірування, уявлення про дійсність, ідеологія;

N – нормативний рівень: правила, норми, приписи, цінності в структурно-суб'єктивній взаємодії. Нормативна

структура накладає на дії акторів істотні обмеження і впливає на їх реальну поведінку;

I – рівень взаємодії: засіб взаємозв'язку між групами, спільнотами та індивідами, інституціалізований принцип такої взаємодії, канали взаємодії;

O – рівень можливостей реального світу: життєві шанси, мережа інтересів стратифікованих груп та їх можливостей, наданих суб'єкту існуючими соціальними структурами, сформованих діями колишніх діячів. При цьому діяльні суб'єкти можуть впливати на ці структури.

Соціальна дія є сукупністю певних компонентів, діяч з його потребами і метою, ситуація (конкретні умови, обставини), в якій він діє; орієнтація діяча на ситуації, що формують способи реалізації потреб, мету. У конкретній ситуації соціальні спільноти, верстви, індивіди виокремлюють різні об'єкти відповідно до їх значущості для досягнення мети, розрізняють корисні або шкідливі елементи ситуації, визначають першочергове, важливе і другорядне, аналізують можливі наслідки соціальних дій. Мета соціальної дії – це задоволення певних потреб. Якщо вона досягнута, настає момент рівноваги діяча, його потреб і зовнішнього середовища.

Звичайно, не кожна дія людини є соціальною, оскільки не завжди мета передбачає орієнтацію на інших людей. Індивідуальна мета, що відтворює потреби людини, є початком соціальної дії, початком орієнтації на інших, сподіванням, що вона буде відповідно сприйнята оточенням.

Соціальна дія може бути традиційною або афективною. Традиційна соціальна дія ґрунтується на соціальних стандартах поведінки, звичних нормах, які не змінюються з плином часу. Вона мінімізує самостійність особистості в її вчинках. Афективна соціальна дія зумовлена емоційним станом, найчастіше супроводжується глибоким душевним хвилюванням.

Соціальна взаємодія буває випадковою; тимчасовою і стійкою; приватною і публічною; особистісною і речовою; формальною і неформальною.

Одним із виявів соціальної взаємодії є зв'язок.

Соціальний зв'язок – соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Соціальні зв'язки є об'єктивними, залежать від соціальних умов, в яких живуть індивіди. Основними їх елементами є: суб'єкти зв'язку (індивіди, спільноти), предмет зв'язку (з приводу чого він здійснюється), механізм свідомого регулювання взаємин між суб'єктами ("правила гри" між індивідами, соціальними спільнотами). На особливість соціального зв'язку впливає різке збільшення чи зменшення чисельності його учасників на основі прямого обміну, моральних принципів добросусідства. Він може виявлятися у формі соціального контакту і соціальної взаємодії. За соціальної взаємодії відбувається обмін діями. Системи дій обох суб'єктів споріднені між собою, дії кожного з них скоординовані, відновлювані, взаємний їх інтерес стійкий. Соціальна взаємодія є одним із джерел суспільних явищ, оскільки завдяки їй поведінка людини стає соціальною дією.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Дії, що постійно репродукуються, орієнтовані на вищі цілі, є діяльністю. Головною ознакою соціальної діяльності є осмислення індивідом можливих варіантів поведінки осіб, які вступають з ним у взаємодію.

Лекція № 4.

ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Поняття особистості в соціології.
2. Соціальний статус та роль особистості, види статусів, елементи статусу.
3. Соціалізація особистості.
4. Ресоціалізація, проблеми ресоціалізації.

1. Поняття особистості в соціології

Проблема особистості займає одне з центральних місць не лише в сучасній соціології. Людина, особистість є об'єктом вивчення цілого ряду соціально-гуманітарних наук, проте кожна з них розглядає його під своїм, особливим кутом зору. Соціологія вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває соціальні фактори, які впливають на процес становлення особистості, а також механізми і ступінь впливу самої особистості на соціальний світ, її участь у розвитку і зміні суспільства. У соціології прийнято розмежовувати поняття "людина", "індивід", "особистість", "індивідуальність".

Людина – у соціології розглядається як найвищий ступінь розвитку живих організмів, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури.

Якщо мова йде про окрему людину як представника суспільства, народу, соціальної верстви або класу, вживається термін **"індивід"**.

Поняття "особистість" служить для характеристики соціального в людині. **Особистість** – можна визначити як *стійкий комплекс якостей і властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та/або конкретних соціальних груп, до яких вона належить, до життєдіяльності яких залучена.*

Індивідуальність – це те, що відрізняє одну людину від іншої, це його неповторні, унікальні, індивідуальні особливості. Соціологію цікавить не сама по собі індивідуальність, а її вплив на соціум і місце в суспільних відносинах.

Вивчення особистості вимагає виявлення того, яким чином вона пов'язана з суспільством, з його елементами, наскільки різноманітні ці зв'язки. І, перш за все, необхідно з'ясувати місце, становище особистості в системі соціальної структури суспільства. Це положення розкривається через поняття *соціального статусу та соціальної ролі особистості*.

2. Соціальний статус та роль особистості, види статусів, елементи статусів

Життя кожної людини складне і різноманітне. Дії людей варіюються в залежності від ситуації, а також від їх деяких індивідуальних особистісних особливостей. Ми поведимося в одній манері з близькими, друзями, і зовсім в іншій з незнайомими або малознайомими людьми. По-різному ми ставимося до своїх батьків і до дітей. Наше спілкування з коханою людиною абсолютно не схоже на спілкування з товаришами по службі.

Усі ці різні види поведінки говорять про те, що будь-яка людина займає кілька позицій у суспільстві і, перебуваючи на тій чи іншій позиції, вона реалізує різні моделі поведінки. Жінка може наприклад, бути дружиною, матір'ю, дочкою, учителем, колегою, членом громадської організації і т. ін. Кожна з цих соціальних позицій, що припускає визначені права та обов'язки, називається статусом.

Соціальний статус (від лат. status – стан справ, положення) – певна позиція індивіда в соціальній структурі групи або суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Будь-яка людина, як ми вже зазначали, займає не одну, а кілька позицій, тому що бере участь у життєдіяльності або є частиною декількох соціальних груп, і в кожній з цих груп вона займає певну позицію, виконує певну роль. Наприклад, юнак може бути сином, братом, студентом, членом якої-небудь партії, музикантом, православним, членом студентського парламенту і т. ін. Таким чином, кожному людину можна охарактеризувати певним статусним набором. Цей термін був уведений у соціологію відомим американським соціологом Р. Мертоном.

Статусний набір – сукупність усіх статусів, які займає даний індивід.

У цьому наборі статусів завжди знайдеться ключовий, або головний.

Головним статусом – називається *найбільш характерний для даного індивіда статус, за яким його виділяють оточуючі, з яким вони його ототожнюють*. Головним виступає статус, який визначає стиль життя, коло знайомих, манеру поведінки людини.

Це може бути членство в будь-якому суспільстві, громадянство, і навіть приналежність до сім'ї, якщо дана сім'я займає важливе місце в соціальній структурі суспільства (наприклад, син президента). Часто головний статус людини обумовлений її професією. Одне з головних питань, що нас цікавить при знайомстві з людиною: "чим вона займається, чим заробляє на життя?", відповідь на яке багато в чому характеризує особистість, багато про неї говорить, тому що саме професія людини значною мірою обумовлює стиль її життя, манеру поведінки, рівень освіченості тощо.

Розрізняють також соціальний і особистий статуси. **Соціальний статус** – становище людини в суспільстві, яке

вона займає як представник великої соціальної групи (професія, національність, стать, релігія і т. п.).

Особистим статусом називають становище індивіда в малій групі, що залежить від того, як його сприймають і оцінюють члени цієї групи (знайомі, рідні) відповідно з його особистісними якостями. Особистий статус має значення в структурі міжособистісних взаємин (але не соціальних). Одна й та ж сама людина може мати високий соціальний статус і одночасно низький особистий, наприклад, коли чоловік займає посаду керівника підприємства (високий соціальний статус), але є поганим батьком (низький особистий статус).

Крім цього, розрізняють приписані та набуті статуси.

Приписаним статусом називають такий стан у суспільстві, над яким індивід не має контролю або який він займає незалежно від своєї волі, бажання, зусиль.

До приписаних відносяться статуси, що визначаються расовою, етнічною, статевою приналежністю, соціальним походженням. Система родинних зв'язків має цілий набір приписаних статусів (батько, мати, син, донька, онука, тітка, небіж і т. ін.).

Істотно відрізняється від приписаного досягнутий, або набутий статус. **Набутим** називається статус, який людина отримує завдяки власним зусиллям, бажанням, вільним виборам, або набуває завдяки удачі або везінню.

Наприклад, професійний статус: професію дизайнера, інженера, юриста або будь-яку іншу професію людина набуває завдяки власним зусиллям, підготовці і вільному вибору. Набутий статус вимагає прийняття самостійних рішень і самостійних дій.

Іноді дуже важко визначити, до якого типу належить той чи інший статус. Наприклад, людина, що стала безробітною,

тому що підприємство, на якому вона працювала, збанкрутувало або у результаті державного перевороту людина перестала займати посаду голови держави, або якщо в результаті автокатастрофи юнак став інвалідом. У всіх подібних випадках, коли статус має риси і приписаного, і набутого, мова йде про **змішаний статус**.

Перелічені вище різновиди статусів не вичерпують усю сукупність статусів, що існують у суспільстві. Приписаний, набутий, змішаний, соціальний, особистий відносяться до різновидів основних статусів.

Крім них, існує ряд епізодичних, неосновних статусів. Такими є статуси пішохода, покупця, пацієнта, пасажирів і т. д.

Як правило, це тимчасові стани, права і обов'язки в цих статусів звичайно ж є, але впливають не на головні, а на другорядні риси поведінки, мислення, відчуття людини. Так, статус студента визначає дуже багато чого в житті людини, а його тимчасовий статус перехожого або відвідувача кінотеатру, звичайно ж, не має великого впливу на його спосіб життя.

Кожен статус можна охарактеризувати деяким *набором елементів*.

Статусна роль – це очікувана модель поведінки, яку асоціюють зі статусом людини.

Роль матері, наприклад, складається з усього того різноманіття поведінки, яке пов'язане з правами та обов'язками матері. Кожен статус зазвичай включає ряд ролей.

Сукупність ролей, що впливають з даного статусу, називається *рольовим набором*.

Наші ролі визначаються тим, що очікують від нас інші. У суспільстві очікується, наприклад, що батьки піклуються про дітей, працівники виконують роботу, заради виконання якої вони найняті, а близькі друзі небайдужі до наших проблем і т. д.

Статусна роль включає сукупність точно визначених **прав**. Викладач, наприклад, має цілу низку прав, які відрізняють його від студента.

Права нерозривно пов'язані з **обов'язками**. Існує чітко визначена закономірність – чим вищим є статус, тим більшими правами наділяється його володар і тим більше коло обов'язків на нього покладається.

Статус чорнороба мало до чого зобов'язує, те ж саме можна сказати про статус сусіда, жебрака або дитини. Але статус глави держави зобов'язує вести спосіб життя, який виправдовує очікування громадян.

Суспільство придумало зовнішні відзнаки, що дозволяють розмежовувати представників різних статусів, вони називаються **статусними символами**. Військові, наприклад, носять спеціальну уніформу, яка виділяє їх з маси цивільного населення. І серед самих військових існують відзнаки, які визначають місце в ієрархії військових звань.

У кожного класу і стану є свій стиль одягу, своя атрибутика. Функцію статусних символів також виконують житло, мова, жести, манера поведінки, одяг і т. ін. Саме за цими ознаками люди, коли опиняються в незнайомому оточенні, свідомо або несвідомо вирізняють "своїх".

Статусні символи, права, обов'язки і ролі створюють **статусний образ**, часто його називають **іміджем**.

Імідж – сукупність уявлень, що склалися в громадській думці про те, як повинна поводитися та виглядати людина відповідно до свого статусу, як повинні співвідноситися між собою права і обов'язки в даному статусі.

Уявлення, що склалося в суспільній думці про те, яким повинен бути, як виглядати, як себе вести юрист, лікар, студент чи президент країни, регулює і направляє поведінку тих, хто займається судочинством, медициною, здобуває освіту, керує країною.

Уміти управляти своїм іміджем означає вміти управляти тими враженнями, які виникають з нашого приводу в інших людей. І саме знання того, з яких елементів складається статусний образ, і розуміння наповненості цих складових елементів є ключиком до цього. Уміння справляти необхідне враження має особливе значення для успішності людини.

Поняття **статусна ідентифікація** вказує на те, якою мірою людина зближує себе зі своїм статусом і статусним образом.

Скорочення міжстатусної дистанції називається іноді **фамільярністю**. Але вона виникає лише в тих випадках, коли така дистанція зводиться до мінімальної. Прагнення стати "на рівну ногу" з людиною, що володіє іншим за рангом статусом, і призводить до фамільярності. Юнаки, які розмовляють нешанобливо зі старшими або звертаються до них на "ти", поводяться фамільярно. Якщо теж саме робить підлеглий у відносинах з начальником, то він також поводить себе фамільярно, але начальник, який звертається на "ти" до підлеглих, не поводить себе фамільярно, а грубіянить. Випадки, коли людина ставиться однаково терпимо до фамільярності і до грубості, свідчать про низький рівень ідентифікації зі своїм статусом.

Чим вище ранг статусу, тим сильніше ідентифікація з ним і тим рідше його носій допускає по відношенню до себе фамільярність або грубість, тим жорсткіше тримається міжстатусної дистанції. Чим вище статус, тим частіше його власники вдаються до символічної атрибутики – орденів, регалій, форми, сертифікатів. Чим нижче особистий статус, тим частіше людина підкреслює переваги соціального статусу. Зарозуміла поведінка чиновника з відвідувачами свідчить про те, що він ідентифікує себе з соціальним статусом, а не з особистим. Як показують результати численних досліджень,

ідентифікація зі статусом тим сильніша, чим меншими талантами володіє людина.

Отже, узагальнимо сказане: кожен індивід може мати велику кількість статусів і всі, хто його оточує, чекають від нього виконання ролей згідно із цими статусами. У такому розумінні статус і роль – це дві сторони одного феномена: якщо статус – це сукупність прав, привілеїв та обов'язків, то роль – дія в рамках даної сукупності прав та обов'язків. Саме статуси та ролі визначають характер, зміст, тривалість або інтенсивність людських взаємин.

3. Соціалізація особистості

Кожна соціальна роль, як ми вже з'ясували, містить у собі велику та різноманітну кількість культурних норм, правил та стереотипів поведінки. Через систему прав та обов'язків вона пов'язана з іншими ролями. І це все потрібно опановувати, засвоювати.

Соціалізація – процес, у ході якого відбувається засвоєння соціальних ролей та культурних норм. Оскільки протягом усього життя в процесі пересування щаблями вікових та професійних сходів нам доводиться засвоювати не одну, а велику кількість соціальних ролей, процес соціалізації триває до глибокої старості, а починається він від самого народження.

Кожна тварина народжується у своїй екологічній ніші, живе в ній, розвивається і вмирає. У випадку з людиною справа йде інакше: природа не подбала про підходяще для неї "житло", тому все своє життя людина шукає собі соціальний притулок. Але це не дах над головою в буквальному сенсі цього слова – мова йде про соціальне місце у світі.

У всіх дорослих є свій "соціальний будинок" – стійке місце в суспільній системі позицій (у соціології таку позицію, як ми вже з'ясували, називають статусом), важливо те, що це місце

годує, поїть, дає незалежність і впевненість у завтрашньому дні. А у дитини немає свого соціального місця в житті, більше 15 років вона існує в повній залежності від дорослих. Але період підготовки до дорослого життя в людини не обмежується дитинством, сьогодні вчені в нього включають період юності і молодості також. Отже, виходить, що третину свого життя людина навчається жити у найскладнішому з існуючих світів – у світі соціальних відносин. Більше того, останнім часом учені прийшли до думки, що людина навчається і перенавчається все своє життя, тому що такі вимоги висуває сучасне суспільство. Цей процес і є процесом соціалізації особистості.

Саме в ході соціалізації людина знаходить спочатку політичну (отримання паспорта і права голосувати і бути обраним), потім економічну (влаштування на роботу, яка здатна його прогодувати) і соціальну (створення власної сім'ї, відділення від батьків і вступ у статус одного з батьків) самостійність. Однак соціалізація – це не тільки набуття самостійності, але і процес формування особистості, усвідомлення й осмислення свого "Я".

Соціалізація пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється в істоту соціальну, яким чином відбувається перетворення людини з індивіда в особистість. Вона якби розкриває на індивідуальному рівні те, що відбувалося з суспільством на колективному. Адже людина, дорослішаючи, проходить у згорнутому вигляді ті ж самі етапи, які пройшло суспільство протягом 40 тис. р. своєї культурної еволюції і які пройшов людський рід за 2 млн років своєї біологічної еволюції. Завдяки соціалізації слабкому людському дитинчаті не треба проходити нескінченно довгий шлях розвитку.

Людське дитинча народжується безпорадним, залежним від оточуючих його дорослих, це призводить до думки про те, що процес соціалізації проходить не сам по собі, а за чиєїсь

допомоги. Так воно і є, і ці помічники називаються *агентами соціалізації*.

Агенти соціалізації – конкретні люди, відповідальні за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей.

Інститути соціалізації – установи, які впливають на процес соціалізації, що направляють його.

Оскільки соціалізація підрозділяється на два види – *первинну* і *вторинну*, остільки й агенти та інститути соціалізації діляться на агентів первинної та вторинної соціалізації.

До агентів *первинної* соціалізації можна віднести батьків, дідусів, бабусь, братів, сестер, інших близьких і далеких родичів, друзів, вчителів, тренерів, співробітників і т. д.

До первинної соціалізації відноситься безпосереднє найближче оточення людини. Первинне середовище не тільки найближче до людини, але і найважливіше для її формування, те, що стоїть на першому місці за ступенем значущості.

Агенти *вторинної* соціалізації – це представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, політичної партії, держави, засобів масової інформації і т. ін.

Вторинна соціалізація відноситься до опосередкованого, формального оточення людини і складається з дій установ та інститутів. Контакти з агентами вторинної соціалізації відбуваються рідше, вони менш тривалі, а їх вплив, як правило, менш глибокий, ніж вплив первинних агентів.

Роль первинної соціалізації велика на ранніх етапах життя, хоча в порядку спадання вона зберігається і на більш пізніх стадіях. Вторинна соціалізація більш інтенсивно проявляється в другій половині життя людини, коли подорослішавши, вона стикається з формальними інститутами та організаціями.

Первинна соціалізація – сфера міжособистісних відносин, вторинна – сфера соціальних відносин. Одна і та ж особа може бути агентом як первинної, так і вторинної соціалізації.

Так, наприклад, викладач, якщо між ним і студентом склалися близькі, неформальні, довірчі відносини, виявиться серед агентів первинної соціалізації, але якщо він лише виконує свою формальну роль, буде агентом вторинної соціалізації.

Агенти вторинної соціалізації впливають у вузькому напрямку, виконують 1–2 функції: школа дає знання, церква – духовне виховання, підприємство – економічні навички і т. д.

Навпаки, агенти первинної соціалізації універсальні, вони виконують безліч функцій. Батьки, наприклад, часто виконують усі вищеназвані функції і навіть більше.

Відмінність між цими двома типами агентів соціалізації полягає також у тому, що агенти вторинної соціалізації отримують гроші за те, що виконують свою роль, а агенти первинної соціалізації не отримують.

Від соціалізації необхідно відрізнити:

адаптацію – обмежений у часі процес звикання до нових умов;

навчання – здобуття нових знань;

виховання – цілеспрямований вплив агентів соціалізації на поведінку індивіда;

дорослішання – соціопсихичне становлення людини, зазвичай відноситься до віку від 10 до 20 років.

Процес соціалізації проходить стадії, які прийнято називати життєвими циклами. Це дитинство, юність, зрілість і старість. На кожній стадії ті чи інші агенти соціалізації виконують ключову роль і є відповідальними за виконання основних завдань соціалізації на даному етапі.

I етап – раннє дитинство (перші роки життя). Головні агенти соціалізації – батьки. Взаємовідносини, які складаються між дітьми та батьками, є ключовим моментом соціалізації особистості, тому що саме ці відносини є такими, що зберігаються впродовж усього життя, є найтіснішими і найближчи-

ми та починають складатися в найвідповідальніший момент, а саме тоді, коли новонароджена дитина взагалі не зможе вижити без піклування дорослої людини. Метою соціалізації в цей період є формування базової довіри до світу, а також мотивації на прихильність до інших, що виражається в слухняності, умінні підтримувати тривалі відносини.

II етап – дитинство. На цьому етапі розширюються межі освоєння світу. Дитина вже вичерпує свої можливості розвитку в рамках сім'ї, тому на цьому етапі не тільки збільшується число агентів соціалізації, а й змінюється програма їх дій.

Один з основних агентів соціалізації цієї стадії – школа, яка є більш знеособлена, рутинізована й авторитарна, ніж сім'я. Саме тут дитина не тільки засвоює певну суму предметних знань (з мови, математики, природознавства і т. д.), але й отримує перші уявлення про суспільне життя, вчиться дотриманню формальних вимог дисципліни і порядку, правилам спілкування зі старшими. Важливість такого агенту соціалізації, як перша вчителька, неможливо переоцінити, тому що саме від її професійних та особистісних якостей великою мірою буде залежати успішність дитини не тільки в навчанні, а й подоланні багатьох інших щаблів розвитку, її впевненість у своїх силах.

Крім учителя, на дитину впливає і дитячий колектив.

Особливе місце в соціалізації сучасних школярів та й молоді в цілому займають засоби масової інформації (телебачення, інтернет). В останні десятиліття саме глобальний інформаційно-мережевий простір став принципово новим каналом соціалізації, який суттєво впливає на процеси формування молоді, її адаптацію в суспільстві. Сучасні діти, а також молоді люди більше половини активного часу витрачають на використання засобів масової інформації і комунікації, особливо інтернету, який стає не тільки джерелом

різноманітної інформації, а й дає можливість поспілкуватися з друзями, познайомитися, а в більш старшому віці знайти роботу тощо.

Таке явище сучасного світу, як соціальні мережі стають віртуальними аналогами традиційних соціальних спільнот. На їх основі молодь починає по-новому вирішувати завдання самореалізації і самопрезентації. Довготривале перебування в мережі та віртуальне спілкування створюють ілюзію інтегрованості, входження в систему соціальних комунікацій і взаємодій. Однак ця ілюзія триває доти, доки індивід знаходиться в мережі. У результаті у свідомості індивіда формується суперечність соціальної і віртуальної реальності, що не сприяє оптимальному розв'язанню проблеми соціальної інтеграції людини в суспільство, а навпаки, створює конфлікт між реальним та віртуальним світом.

III етап – юність. Особливо важкий для соціалізації (його ще називають перехідним); на цій стадії, з одного боку, заново постають усі критичні моменти попередніх стадій, завершується активний процес формування особистості, а з іншого – саме в цьому віці людині доводиться постійно робити відповідальний вибір: професії, партнера по шлюбу, системи цінностей і т. д. Саме в підлітковому віці батьки перестають грати першу скрипку в процесі соціалізації, а їх місце займають друзі й однолітки. Також важлива роль належить вторинним соціальним групам: різним організаціям, установам, вищим навчальним закладам, засобам масової інформації, які розширюють обсяг знань про світ, забезпечують професійну, гуманітарну, світоглядну підготовку.

IV етап – зрілість (трудова стадія). На цьому етапі, крім членів сім'ї, особливої актуальності в справі соціалізації особистості набуває професійний колектив, професійна сфера, сфера сімейно-побутових взаємин, сексуальних стосунків,

спілкування, виховання дітей, саморозвитку і самовдосконалення – основні напрямки соціальної активності людини на цьому етапі.

V етап – старість. На етапі старості інтенсивність соціалізації значно зменшується і набуває швидше форми адаптації до нових умов. У цей період найбільш гостро і усвідомлено постає проблема переосмислення свого життя, усвідомлення свого "Я", самореалізації.

4. Ресоціалізація особистості

Основні цикли соціалізації особистості збігаються з так званими життєвими циклами. Кожного разу, коли людина переходить з одного етапу в інший (наприклад, дошкільнятко змінює свій статус на статус школяра), їй доводиться відмовлятися від деяких своїх колишніх звичок, оточення, відмовлятися від колишнього способу життя, багато чому або переучуватися, або заново вчитися.

Ресоціалізація – процес освоєння нових ролей, правил поведінки, норм і цінностей замість старих. Але щоб засвоїти нові, спочатку потрібно відмовитися від старих, і такий процес отримав назву – **десоціалізація**.

Десоціалізація та ресоціалізація – дві сторони одного процесу, а саме дорослої подовженої соціалізації.

У дитячому та підлітковому віці, поки індивід розвивається та переходить з однієї стадії в іншу, і з однієї соціальної установи в іншу (наприклад, коли дитина йде в школу, учорашній студент вступає в трудове життя, влаштовується на роботу), його ресоціалізація відбувається плавно, і хоча і може викликати певні труднощі, але зазвичай не призводить до руйнування структури особистості. Тому що в цих випадках для пристосування до нових умов необхідна часткова ресоціалізація. Наприклад, коли вчорашній випускник школи вступає

до університету, йому необхідно засвоїти нову соціальну роль – студента, яка передбачає адаптацію в новому оточенні, пристосування до нових умов навчання, оволодіння навичками комунікації на іншому рівні і т. д., і це на перших етапах може викликати деякі труднощі та емоційний дискомфорт, але ж поза межами університету він живе в знайомому та звичному соціальному середовищі, після занять приходить додому, спілкується зі своїми друзями, і тут він може бути таким, як він звик, тобто може продовжувати застосовувати звичні йому моделі поведінки. І тому часткова ресоціалізація найчастіше проходить плавно, без будь-яких суттєвих деструктивних впливів на особистість.

Інша справа, коли людина докорінно змінює своє життя. Ці зміни можуть відбуватися як добровільно, наприклад, еміграція в іншу країну, зміна віросповідання, так і вимушено, наприклад, ув'язнення, інвалідність, зміна державного устрою в країні.

У цих випадках ресоціалізація має бути більш глибокою. І це завжди є досить болісним процесом для будь якої людини, тому що вона для того щоб не просто вижити, а й інтегруватися в нове середовище, має відмовитися від звичних для неї зразків поведінки, спрямовувань, норм, правил, способів досягання успішності, а можливо, навіть і цінностей та модифікувати, а інколи і зовсім змінити їх на ті, які приписує їй нове соціальне середовище. І чим старша людина, тим усталенішою є структура її особистості, і тим складнішим, довшим і болючішим може бути цей процес. Коли ресоціалізація не відбувається, соціальне середовище відштовхує таку особистість, і в такому випадку людина відчуває, що нібито не може знайти себе, своє місце в житті. Але якщо відбувається позитивна ресоціалізація, у такому випадку людина набуває нового соціального досвіду.

Отже, соціалізація є кумулятивним процесом, у ході якого людиною накопичуються соціальні навички та знання, формуються конкретно-історичні риси особистості, необхідні їй для життєдіяльності в конкретному суспільстві. Зміст, стадії, конкретні механізми соціалізації визначаються структурою цього суспільства і варіюють у різні історичні періоди. Процес соціалізації особистості виконує подвійну функцію пристосування: з одного боку, він сприяє адаптації особистості до життя в суспільстві, а з іншого – відповідає за відтворення самого суспільства як системи соціальних інститутів, соціальних груп, гарантуючи заміщення носіїв основних соціальних статусів.

Лекція № 5.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття та становлення соціальних інститутів. Загальні ознаки.
2. Функції та дисфункції соціальних інститутів.
3. Основні комплекси (види) соціальних інститутів.
4. Родина як базовий соціальний інститут суспільства.

1. Поняття та становлення соціальних інститутів.

Загальні ознаки

Для сучасної соціології соціальні інститути є одним з найголовніших об'єктів дослідження. Це пов'язано з тим, що майже вся діяльність людини в суспільстві, виконання нею певних обов'язків, задоволення потреб – так чи інакше можливе лише за умови існування різних соціальних інститутів у нашому житті.

Історично поняття "інститут" (*institutum*) у перекладі з латини означало "пристрій", "сталу діяльність". Прийнято вважати, що до соціології цей термін "перейшов" з юриспруденції, де під цим виразом мали на увазі певні юридичні норми, що регулювали певні сфери у відносинах між членами суспільства.

Власне соціологія має своє визначення цього явища. Так, ще Герберт Спенсер говорив про наявність у суспільстві "соціальних закладів", що мають регулювати його діяльність.

У 1899 р. у роботі "Теорія бездіяльного класу" американський соціолог та економіст Торстейн Веблен уперше дав визначення соціального інституту. За Вебленом, *соціальний інститут* – це сукупність суспільних звичаїв, утілення певних звичок, поведінки, способу мислення та життя, що пере-

даються від покоління до покоління, змінюються залежно від обставин та надають можливість пристосуватися до них.

Сьогодні соціологія визначає *соціальний інститут* як сукупність певних соціальних ролей та статусів, які призначені для задоволення певних соціальних потреб. Цей термін використовується для опису регулярних та тривалих соціальних практик, які санкціонуються та підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення для суспільної структури.

Соціальний інститут – це форма закріплення та засіб здійснення спеціалізованої діяльності індивідів, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм та санкцій соціальні інститути виконують у суспільстві регулятивні, управлінські та інші функції. У загальному розумінні роль соціальних інститутів визначається тим, що суспільство зобов'язане забезпечити захист та безпеку своїх громадян та запропонувати їм задовольняючий їх засіб життя. Соціальні інститути створюються та існують задля вирішення основних завдань, що пов'язані з фактом колективного співіснування багатьох індивідів. Соціальний інститут також означає реальну сукупність людей, що працюють у певній сфері, а також систему конкретних законів, управлінських рішень та практичних заходів.

Якщо ми розглядаємо соціальні інститути як сукупність норм та механізмів, що регулюють відносини в суспільстві та впливають на діяльність людей, ми мусимо визнати їх базовими, основними елементами нашого суспільства. Кожен з цих інститутів має загальні та специфічні ознаки. **Загальними ознаками** всіх соціальних інститутів вважають:

1) наявність певних установок та зразків поведінки, які вважаються еталоном діяльності інституту і відображають основні завдання його діяльності (для інституту родини це

може бути відповідальність, взаємодопомога, для інституту держави – захист громадян, розвиток економіки);

2) наявність символічних культурних ознак, тобто таких, з якими в нас асоціюється діяльність того чи іншого інституту. Символ – це матеріальний або нематеріальний елемент культури, що відображає особливі ознаки конкретного інституту. Так, для інституту родини таким символом є обручки, для інституту держави – прапор, гімн та герб;

3) утилітарні культурні ознаки – матеріальне забезпечення, обладнання, приміщення, що забезпечує повноцінне функціонування інституту: для родини – квартира, будинок, меблі, для церкви – культові споруди, для інституту освіти – будівлі учбових закладів, лабораторії, бібліотеки, дослідницькі центри;

4) усний та письмовий кодекс поведінки, в якому відображається особлива, притаманна лише цьому інституту система ролей та статусів, що охоплює всіх його членів. Письмові кодекси є невід’ємною частиною соціального контролю. Для держави – присяга на вірність, що її складає голова держави, військова присяга тощо. Усні кодекси зазвичай документально не оформлюються, а мають вигляд усних домовленостей, враховують моральні та етичні цінності та аспекти поведінки;

5) ідеологія інституту – зазвичай, це система ідей та поглядів, що відображає засоби та цілі діяльності інституту. Так, для держави ідеологією може бути демократія чи тиранія, для родини – кохання або тверезий розрахунок, для релігії – віра в Бога (незалежно від віросповідання).

Завдяки соціальним інститутам відбувається функціонування суспільних відносин, соціалізація індивідів та залучення людей до соціально корисної діяльності. Виникають інсти-

тути в нашому суспільстві як результат соціального життя, як наслідки певних соціальних практик.

Соціальна практика являє собою матеріальну та емоційно-предметну діяльність людини, яка направлена на засвоєння та використання природних і соціальних об'єктів. Це загальна основа та рушійна сила людського суспільства і пізнання. У певному соціальному просторі і часі необхідні для суспільства та його подальшого розвитку практики перетворюються на соціальні інститути.

Інституціоналізація означає перетворення будь-якого явища в організований заклад. Це певним чином впорядкований процес із конкретною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів та іншими ознаками організаційної діяльності: дисципліна, правила поведінки тощо. Це також процес визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб. Можна також зазначити, що інституціоналізація – це процес, під час якого соціальні практики стають регулярними та довготривалими, і тоді перетворюються на соціальні інститути.

Сам процес інституціоналізації є довготривалим і має декілька етапів. По-перше, це виникнення потреб, задоволення яких потребує виконання певних спільних дій. Задоволення таких потреб можливе тільки за умов соціальної взаємодії індивідів. По-друге, це формування загальних цілей та суспільних норм, зокрема правових, для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів. Знаходячись у межах діяльності того чи іншого інституту, люди виконують певні ролі, завдання, що передбачені їх статусом та обов'язками. По-третє, це існування певної кількості ресурсів (трудових, організаційних та фінансових), завдяки яким відбувається діяльність інститутів та постійне поповнення й оновлення цих ресурсів.

2. Функції та дисфункції соціальних інститутів

Усі існуючі соціальні інститути виконують певні функції, тобто завдання, заради виконання яких вони й були створені.

Функція соціального інституту – це та користь, яку він приносить суспільству. Це сукупність досягнутих цілей, завдань та послуг. Реалізація різних функцій є основою для взаємодії соціальних інститутів із суспільством. Якщо раніше можна було говорити, що інститути бувають монофункціональними (виконують одну функцію, як от інститут смертної кари) та поліфункціональними (тобто виконують декілька функцій), то зараз цей поділ є неактуальним. Ураховуючи це, можна стверджувати, що наразі всі функції, що їх виконують соціальні інститути, можна поділити на загальні, або універсальні, та спеціальні.

Загальні функції притаманні будь-якому соціальному інституту, бо вони є універсальними. До таких відносяться:

1) регулятивна, яка за допомогою норм, правил, зразків поведінки, санкцій регулює взаємовідносини між індивідами, забезпечує виконання ними необхідних дій та попередження небажаної поведінки;

2) інтегративна, що полягає в об'єднанні бажань, дій і відносин між індивідами. Вона дозволяє забезпечити соціальну стабільність суспільства в цілому;

3) комунікативна функція, що спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії індивідів шляхом певної організації їх суспільної діяльності;

4) функція відтворення – відповідає за безперервність суспільних зв'язків та відносин, тобто соціальні інститути передають досвід, цінності, знання та норми культури і поведінки від покоління до покоління.

Специфічні функції є своїми особливими для кожного з інститутів і залежать від виду діяльності того чи іншого інституту. Також функції можна розділити на два основні види: явні (формальні) та латентні (або приховані чи неформальні).

Явні (формальні) функції безпосередньо пов'язані із задоволенням потреб людей. Вони всім відомі, визнаються необхідними. Наявність таких функцій фіксується в нормативних актах чи інших документах і вони знаходяться під контролем суспільства. Наприклад, явною функцією інституту родини є первинна соціалізація індивіда, турбота батьків про малих дітей.

Латентні (приховані чи неформальні) функції також відіграють важливу роль у житті суспільства, але далеко не завжди всі про них знають. Здебільшого вони полягають у тому, що від будь-якого соціального інституту можна отримати набагато більше користі, ніж усім відомо. Наприклад, явною функцією інституту освіти є отримання знань та навичок, а латентною – можливість зав'язати стосунки із новими людьми, із якими, можливо, у подальшому житті можна буде співпрацювати (до речі, дуже розповсюджений в Японії засіб, приймаючи на роботу випускників університетів, роботодавці цікавляться, з ким саме разом навчалися їх потенційні працівники).

Латентні функції, у свою чергу, поділяються також на два види: загальні та специфічні.

Загальні латентні функції полягають у тому, що всі соціальні інститути суспільства відіграють однаково важливу роль у процесі соціалізації особистості та здійснюють певний контроль за діяльністю людей у суспільстві.

Специфічні латентні функції є своїми власними для кожного соціального інституту окремо.

Забезпечити функціональність соціальних інститутів дозволяють наступні чинники:

а) існування соціальних законів, приписів та норм, які регулюють людську поведінку;

б) повноцінна інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, взаємодія його з іншими інститутами;

в) здатність повноцінного здійснення соціального контролю за дотриманням норм і правил поведінки;

г) матеріальні та фінансові підвалини й умови, що безпосередньо забезпечують діяльність соціального інституту.

У тому випадку, якщо всі вищеперераховані чинники не існують, або функціонують недостатньо ефективно, функції соціальних інститутів можуть обернутися дисфункціями.

Дисфункція соціального інституту – дії інституту, що шкодять суспільству, або не дозволяють інституту повноцінно функціонувати. Дисфункції з'являються в тому випадку, коли в соціальних потребах суспільства виникають зміни, які не отримують належного відображення в структурі, діяльності та функціях самого інституту. Дисфункції можуть відображатися в нестачі фінансів, організаційних помилках, у відсутності чітких цілей діяльності самого інституту. Складність припинення дії дисфункцій полягає в тому, що, виникнувши один раз, вони постійно впливають на роботу інститутів, а ті, у свою чергу, вже працюють не заради інтересів усього суспільства.

Основні *види дисфункцій*:

а) невідповідність діяльності соціального інституту реальним потребам суспільства;

б) падіння авторитету соціального інституту в суспільстві;

в) невизначеність власне функцій інституту та переродження їх у чисто символічні;

г) персоналізація діяльності соціального інституту, яка означає, що інститут припинив свою дію щодо забезпечення

об'єктивних потреб суспільства та займається виключно задоволенням суб'єктивних інтересів і потреб окремих осіб чи груп.

3. Основні комплекси (види) соціальних інститутів

Соціальні інститути розрізняються в залежності від типів потреб та інтересів індивідів у суспільстві, а також проблем, що вони вирішують. У сучасній соціології прийнято виділяти наступні комплекси соціальних інститутів: політичні, економічні, культурні та інститути родини і шлюбу.

1. Політичні інститути. До них прийнято відносити соціальні інститути, які пов'язані з отриманням влади, її досягненням та здійсненням. Ці інститути регулюють здійснення влади, можливість індивідів отримати до неї доступ. Політичні інститути виникають під час процесу розвитку політичної діяльності людей, знаходять своє відображення в різних політичних організаціях та закладах.

Прикладами політичних інститутів є держава, політичні партії, парламент, уряд, президент, монарх, органи місцевого самоврядування тощо. Як і будь-який інститут, вони виникають на тій чи іншій стадії розвитку суспільства, коли в них є певна потреба. Кожен з цих інститутів проходить власний шлях становлення, у процесі соціально-політичного розвитку одні інститути змінюються іншими, але їх функції та завдання майже незмінні.

Функції політичних інститутів:

а) упровадження та підтримка законів, правил і стандартів поведінки в суспільстві;

б) забезпечення стабільного розвитку політичної спільноти;

в) здійснення контролю за політичною поведінкою членів суспільства.

Дисфункціями політичних інститутів, у свою чергу, можна вважати:

а) узурпація влади індивідом або групою осіб заради власної мети;

б) порушення діючих у суспільстві політичних норм та законів;

в) прийняття органами державної влади рішень, що не сприяють розвитку держави в політичному, економічному та соціальному сенсі.

2. **Економічні інститути** вважаються найстарішими у світі. Ці інститути вважаються найбільш стійкими та можуть похизуватися найбільш давньою історією свого розвитку. Це пов'язано з тим, що потреба людини в забезпеченні первинних потреб (їжа, житло, захист) була, є і буде завжди найбільш важливою. Сьогодні до економічних інститутів ми відносимо інститут державної або приватної власності, інститут ринкових відносин, біржи, кредитування, міжнародних економічних відносин тощо. Для цих інститутів характерна доволі жорстка регламентація соціальних зв'язків у сфері господарчої діяльності.

Основними функціями економічних інститутів є:

а) виробництво товарів, їх розподіл та перерозподіл у суспільстві;

б) надання послуг, необхідних для задоволення потреб населення;

в) регулювання фінансової діяльності суспільства.

Дисфункціями економічних інститутів вважається:

а) екстенсивний розвиток економіки, падіння виробництва;

б) незабезпечення членів суспільства необхідною для їх життя та розвитку продукцією;

в) інфляція.

3. Культурні соціальні інститути об'єднують у собі різні сфери діяльності: культуру, освіту, науку та релігію. Завдяки цьому комплексу стає можливий подальший розвиток суспільства, люди отримують знання та передають їх наступним поколінням, стає можливий розвиток науки. Мистецтво у всій його різноманітності дозволяє задовольняти естетичні та художні потреби суспільства, а релігія надає можливість людині шукати та знаходити відповіді на запитання щодо її місця в цьому всесвіті.

Головними функціями комплексу культурних інститутів вважають:

а) можливість отримування нових знань, передача їх наступним поколінням через систему існуючих закладів освіти різних рівнів;

б) можливість задовольнити естетичні та творчі потреби людини, наявність можливостей для членів суспільства самостійно створювати приклади мистецтва, живопису, літератури тощо;

в) можливість займатися науковою діяльністю, створювати нові наукові ідеї та теорії, упроваджувати їх на практиці;

г) задоволення духовних потреб людини, що знаходить своє відображення у сповіданні тієї чи іншої релігії.

Дисфункційними особливостями культурних інститутів можуть бути:

а) панування релігійних поглядів над здоровим глуздом (як за часів Середньовіччя в Європі, наприклад);

б) використання релігії або мистецтва як засобів пропаганди та насилля (ісламський тероризм у XX ст., штучне радянське мистецтво часів СРСР);

в) ігнорування розвитку наукового прогресу у світі, спроба заборонити розвиток певних ідей та наукових досліджень (СРСР – заборона на існування та вивчення політології, генетики);

г) відсутність права на освіту для членів суспільства.

4. Родина як базовий соціальний інститут суспільства

Родина, як і економічні засади, вважається базовим, фундаментальним інститутом існування суспільства. Соціологія родини – це сучасна окрема галузь соціології, що розглядає родину як незалежний соціальний інститут. Вона розглядає такі питання, як відносини, що характерні для родини, зв'язок родини з іншими соціальними групами, форми родини, шлюб, види шлюбно-сімейних відносин, питання щодо виховання та соціалізації дітей тощо.

Отже, **родина** (сім'я) – представляє собою малу соціальну групу, члени якої пов'язані спільним побутом, помешканням, правовою та моральною підтримкою і відповідальністю. Це група осіб, членів якої пов'язують споріднені відносини, шлюб чи опікунство.

Становлення родини як інституту починається з часів прадавнього суспільства і йде до наших часів. У процесі історичного розвитку змінювалися типи родин, види шлюбів, варіанти їх реєстрації та визнання.

Сьогодні існує багато **класифікацій родини**. Так, сім'ї можуть бути нуклеарними (батьки та діти) і розширеними (батьки або родичі когось із подружжя мешкають разом із батьками та їх дітьми). За кількістю дітей сім'ї бувають бездітними, малодітними або багатодітними. За рівнем розподілу влади між чоловіком та дружиною сім'ї бувають авторитарними, демократичними та ліберальними.

Функції сучасної родини:

а) репродуктивна, що відповідає за народження нових членів суспільства;

б) виховна, що має основним завданням виховання дітей, засвоєння ними норм, правил, зразків поведінки, норм моралі та етики;

в) побутово-господарча, що відповідає за розподіл та виконання обов'язків по дому;

г) економічна, мета якої – забезпечення фінансових можливостей розвитку родини;

д) первинного соціального контролю батьків за поведінкою своїх дітей, захист від небажаного впливу;

е) дозвільна, яка відповідає за організацію дозвілля в родині, можливість для всіх членів родини проводити час разом;

є) сексуальна – направлена на задоволення потреб партнерів у шлюбі, надає можливість задовольняти свої бажання без шкоди та загрози для здоров'я.

Дисфункціями родини, на жаль, сьогодні є:

а) непорозуміння між членами родини;

б) подружня зрада;

в) фізичне та психологічне насильство в родині;

г) недостатні економічні та фінансові можливості;

д) брак уваги до дітей з боку батьків та нехтування своїми обов'язками;

е) відсутність належного виховання.

На жаль, перелік дисфункцій родини можна ще продовжувати. Це може бути пов'язано із непорозумінням між членами родини, різницею у вихованні поколінь, відсутністю поваги до людей похилого віку тощо.

Лекція № 6.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ

1. Поняття соціальної групи: ознаки, властивості.
2. Різновиди соціальних груп.
3. Структура соціальних груп.
4. Функції соціальних груп.

1. Поняття соціальної групи: ознаки, властивості

Людина бере участь у суспільному житті не як ізольований індивід, а як член соціальних спільнот – родини, компанії друзів, трудового колективу, нації, класу. Її діяльність великою мірою визначається діяльністю тих груп, в які вона включена, а також взаємодією всередині груп і між групами. У соціології суспільство виступає не тільки як абстракція, а й як сукупність конкретних соціальних груп, що знаходяться в певній залежності одна від одної.

Будова всієї суспільної системи, сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп і соціальних спільнот, а також соціальних інститутів і відносин між ними – це соціальна структура суспільства.

Група є одним з головних елементів соціальної структури суспільства і являє собою сукупність людей, об'єднаних будь-якою істотною ознакою – спільною діяльністю, спільними економічними, демографічними, етнографічними, психологічними характеристиками. Це поняття вживається в правознавстві, економіці, історії, етнографії, демографії, психології. У соціології зазвичай використовується поняття "соціальна група". Поняття групи як самостійне поряд з поняттями особистості (індивіда) і суспільства зустрічається вже в Арістотеля. У 1668 р. Ж. Мольєр увів слово *groupe* в літературну мову, зберігаючи його технічне забарвлення. У Новий час

Т. Гоббс першим визначив групу як "певне число людей, об'єднаних спільним інтересом чи спільною справою". Широке проникнення терміна "група" в різні області знання, його загальноживаний характер створюють видимість його "прозорості", тобто зрозумілості і загальнодоступності.

Соціальна група – це об'єктивно існуюча стійка спільність, сукупність індивідів, що взаємодіють певним чином на основі декількох ознак, зокрема очікувань кожного члена групи щодо інших. Соціальна група – це не просто сукупність людей, об'єднаних за формальними або неформальними ознаками, а групова соціальна позиція, яку займають люди. Під соціальною групою необхідно розуміти будь-яку об'єктивно існуючу стійку сукупність людей, пов'язаних між собою системою відносин, регульованих формальними або неформальними соціальними інститутами. Суспільство в соціології розглядається не як монолітне утворення, а як сукупність соціальних груп, що постійно взаємодіють і знаходяться в певній залежності одна від одної. Кожна людина протягом свого життя належить до певної кількості подібних груп, серед яких – сім'я, колектив, студентська група, нація і т. ін. Створенню груп сприяють подібні інтереси і цілі людей, а також усвідомлення того факту, що при об'єднанні дій можна досягти істотно більшого результату, ніж при індивідуальній дії. Можна стверджувати з повною впевненістю, що тільки в групі людина стає особистістю і здатна знайти повне самовираження.

Ознаки соціальних груп:

- наявність внутрішньої організації;
- загальна (групова) мета діяльності;
- групові форми соціального контролю;
- зразки (моделі) групової діяльності;
- інтенсивні групові взаємодії;

- почуття групової приналежності або членства;
- рольове узгодження, участь членів групи в загальній діяльності або співучасті;

- рольові очікування членів групи відносно один одного.

Зміст поняття "соціальна група" включає в себе ряд моментів, які виступають критеріями відмінності соціальних груп від практичних, номінальних, "груп на папері" і груп взагалі.

Такими властивостями є:

- соціальна інтеракція – активна комунікативна взаємодія, як внутрішньогрупова, так і міжгрупова;

- стигматизація – "наклеювання ярликів", за якими розпізнається членство в групі, що оформилася в соціальний гештальт (розпізнавання образу в масовій свідомості за характерними ознаками);

- сигніфікації – комунікація між членами групи здійснюється за допомогою особливих знакових систем, "кодів" (сленг, загальні назви, одяг, зовнішня символіка, особливі ритуали, манери і т. ін.);

- хабітуалізація – набуття звичок, освоєння індивідом даної соціальної позиції і формування в нього стереотипів, властивих даній групі (стиль життя даної групи, колективні звички, повсякденні звичаї);

- ідентифікація – ототожнення індивідом себе з даною групою через протиставлення "ми – інші" з встановленням соціальних кордонів і фільтрів на "вході-виході", а також через механізм соціального контролю (цензи, коди, символи, кодекси і т. ін.).

Знаки, за якими визначається членство в групі і які лежать в основі ідентифікації, можуть збігатися, а можуть і не збігатися один з одним. Наприклад, члени певної організації відрізняють один одного за посвідченням, а всі інші люди, які не є членами саме цієї організації, ідентифікують їх за формою одягу.

Колективна суб'єктність – соціальна група виступає як колективний суб'єкт соціальної дії (соціальної активності), результатом якого є соціальні зміни і побудова системи багаторівневих соціальних зв'язків і відносин з іншими суб'єктами (соціальними групами, організаціями, спільнотами, інститутами).

Фази розвитку соціальної групи:

1 група дифузна – (немає спільної діяльності, яка об'єднує цінності, інтереси, цілі);

2 група – асоціація (усвідомлення спільності цінностей, інтересів, для реалізації яких необхідно об'єднання у спільну діяльність);

3 група – кооперація (має місце спільна мета, спрямована на її досягнення, соціальна організація);

4 група – колектив (об'єднання у спільній життєдіяльності, а не тільки в праці).

Оскільки кожна людина в процесі своєї життєдіяльності є членом найрізноманітніших соціальних груп, що розрізняються за розмірами, характером взаємодії, ступенем організованості і багатьма іншими ознаками, то виникає необхідність в їх класифікації за певними критеріями.

2. Різновиди соціальних груп

Соціологи виділяють такі **різновиди соціальних груп**.

1. У залежності від характеру взаємодії **первинні і вторинні**.

Первинною групою, за визначенням Ч. Кулі, є група, в якій взаємодія між членами носить безпосередній, міжособистісний характер і відрізняється високим рівнем емоційності (сім'я, шкільний клас, група однолітків і т. ін.). Здійснюючи соціалізацію індивіда, первинна група виступає наче сполучною ланкою між особистістю і суспільством.

Вторинна група – це більш численна група, в якій взаємодія підпорядкована досягненню визначеної мети і носить формальний, безособовий характер. У цих групах основна увага приділяється не особистісним, неповторним якостям членів групи, а їх умінню виконувати певні функції. Прикладами таких груп можуть служити організації (виробничі, політичні, релігійні і т. ін.).

2. У залежності **від способу** організації та регулювання взаємодії – **формальні і неформальні**.

Формальна група – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють відповідно до адміністративно встановленого порядку (організації, підприємства і т. ін.).

Неформальна група виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації і юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять неформальні лідери. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики тощо.

Реальні групи – це групи, які виділяються за соціально значимими критеріями:

- 1) стать – чоловіки і жінки;
- 2) вік – діти, молодь, дорослі, люди похилого віку;
- 3) дохід – багаті, бідні, заможні;
- 4) національність – українці, французи, американці;
- 5) сімейний стан – одружені, неодружені, розлучені;
- 6) професія (рід занять) – лікарі, економісти, управлінці;
- 7) місце проживання – містяни, сільські жителі.

Номінальні (умовні) групи, іноді їх називають соціальними категоріями, – виділяють з метою проведення соціо-

логічного дослідження або статистичного обліку населення (наприклад, щоб дізнатися число пасажирів-пільговиків, матерів-одиначок, студентів, які отримують іменні стипендії, і т. ін.). Поряд із соціальними групами в соціології виділяють поняття "квазігрупа".

Квазігрупа – це неформальна, спонтанна, нестійка соціальна спільність, яка не має певної структури і системи цінностей, взаємодія людей в якій носить, як правило, сторонній і короточасний характер.

Основними видами квазігруп є:

аудиторія – це соціальна спільність, що взаємодіє з комунікатором, отримуючи від нього інформацію. Неоднорідність даного соціального утворення обумовлена відмінністю особистісних якостей, а також культурних цінностей і норм людей, що входять до нього, і визначає різний ступінь сприйняття й оцінки одержуваної інформації;

натовп – тимчасове, відносно неорганізоване, безструктурне скупчення людей, об'єднаних у замкнутому фізичному просторі спільністю інтересів, але при цьому позбавлених ясно усвідомлюваної мети і пов'язаних між собою схожістю емоційного стану.

Виділяють загальні характеристики натовпу:

1) сугестивність – люди, що знаходяться в натовпі, зазвичай більш схильні до переконання, ніж ті, що за його межами;

2) анонімність – індивід, перебуваючи в натовпі, немов зливається з ним, стає невпізнаним, вважаючи, що його складно "виокремити";

3) спонтанність – люди в натовпі схильні до швидкої передачі і зміни емоційного стану;

4) несвідомість – індивід відчуває себе в натовпі невразливим, поза соціальним контролем, тому його дії "просочуються" колективними несвідомими інстинктами і стають непередбачуваними.

Залежно від способу формування натовпу і поведінки людей у ньому розрізняють наступні його різновиди.

1. Випадковий натовп – невизначена сукупність індивідів, що утворилася спонтанно без наявності будь-якої мети (спостереження за дорожньою подією).

2. Конвенціональний натовп – відносно структуроване зібрання людей, що знаходиться під впливом запланованих заздалегідь визначених норм (глядачі в театрі, вболівальники на стадіоні і т. ін.).

3. Експресивний натовп – соціальна квазігрупа, що утворюється для особистого задоволення її членів, яка сама по собі вже є метою і результатом (дискотеки, рок-фестивалі тощо).

4. Дійсний (активний) натовп – група, що робить якісь дії і може виступати у вигляді: **збіговиська** – емоційно збудженого натовпу, що тяжіє до насильницьких дій, і **повсталого натовпу** – групи, яка характеризується особливою агресивністю і деструктивними діями.

В історії розвитку соціологічної науки склалися різні теорії, що пояснюють механізми утворення натовпу (Г. Лебон, Р. Тернер та ін.). Але при всій несхожості точок зору зрозуміло одне – для управління велінням натовпу важливо:

- 1) виявити джерела виникнення норм;
- 2) визначити їх носіїв шляхом структурування натовпу;
- 3) цілеспрямовано впливати на їх творців, пропонуючи натовпу значимі цілі й алгоритми подальших дій.

Серед квазігруп найбільш близькими до соціальних груп є соціальні кола. **Соціальні кола** – це соціальні спільності, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами.

Польський соціолог Я. Щепанський виділяє такі різновиди соціальних кіл:

- 1) контактні – спільності, що постійно зустрічаються на

основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видів спорту і т. д.);

2) професійні – збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою;

3) за соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола тощо); дружні – засновані на спільному проведеному будь-яких заходів (компанії, групи друзів).

Слід відзначити, що квазігрупи представляють собою деякі перехідні утворення, які з придбанням ними таких ознак, як організованість, стійкість і структурованість, перетворюються в соціальну групу.

3. Залежно від приналежності до них індивідів – *інгрупи* і *аутгрупи*.

Інгрупа – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність та ідентифікує її як "моя", "наша" (наприклад, "моя сім'я", "мій клас", "моя компанія" і т. д.).

Аутгрупа – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як "чужу", не свою (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос і т. д.). У кожного індивіда інгрупи існує власна шкала оцінки аутгруп: від індіферентної до агресивно-ворожої. Тому соціологи пропонують вимірювати ступінь прийняття або закритості по відношенню до інших груп за так званою "шкалою соціальної дистанції" Богардуса.

4. За особистої значущості – *референтні* й *елітарні*.

Референтна група – це реальна чи уявна соціальна група, система цінностей, норм і оцінок, яка слугує для індивіда еталоном. Термін уперше був запропонований американським соціальним психологом Хайменом. Референтна група в системі відносин "особистість–суспільство" виконує дві важливі функції:

1) нормативну, будучи для індивіда джерелом норм поведінки, соціальних установок і ціннісних орієнтацій;

2) порівняльну, виступаючи для індивіда еталоном, дозволяє йому визначити своє місце в соціальній структурі суспільства, оцінювати себе та інших.

Найбільш ефективний розвиток особистості визначається її орієнтацією на *елітарні соціальні групи* – групи соціально високостатусні, які отримали загальне визнання в ролі пріоритетних груп у суспільстві.

5. У залежності від кількісного складу і форми здійснення зв'язків – *малі й великі*.

Мала група – це нечисленна група людей, що безпосередньо контактує, об'єднана для здійснення спільної діяльності. Мала група може приймати безліч форм, але вихідними є "діада" і "тріада", їх називають найпростішими молекулами малої групи. Діада складається з двох людей і вважається вкрай неміцним об'єднанням, у тріаді активно взаємодіють три людини, вона більш стабільна.

Характерними рисами малої групи є:

1) малочисельний і стабільний склад (як правило, від 2 до 30 осіб);

2) просторова близькість членів групи;

3) стійкість і тривалість існування;

4) високий ступінь збігу групових цінностей, норм і зразків поведінки;

5) інтенсивність міжособистісних відносин;

6) розвинене почуття приналежності до групи;

7) наявність у групі організуючого початку. Він може бути персоніфікований у будь-кого з членів групи (у лідера, керівника), а може і ні, але це не означає, що немає організуючого початку;

8) вироблення специфічної групової культури – норми, правила, стандарти життя, поведінки, що визначають очікування членів групи по відношенню один до одного.

Велика група – це велика за своїм складом група, яка створюється для певної мети, і взаємодія в якій носить, головним чином, опосередкований характер (трудові колективи, підприємства і т. ін.). Сюди ж відносяться численні сукупності людей, що мають спільні інтереси і займають однакове становище в соціальній структурі суспільства. Наприклад, соціально-класові, професійні, політичні та інші організації.

Види і характеристики великих соціальних груп

Цільові соціальні групи створюються для виконання функцій, пов'язаних з певною діяльністю. Наприклад, студентів вузу можна вважати формальною цільовою соціальною групою (мета її членів – отримання освіти).

Територіальні (місцеві) соціальні групи утворюються на основі зв'язків, що склалися на основі близькості місця проживання. Особливо важливою формою територіальної спільності є **етнос**.

Етнос – сукупність індивідів і груп, що належать до сфери впливу якої-небудь держави і пов'язаних між собою особливими відносинами (спільність мови, традицій, культури, а також самоідентифікація).

Суспільство – найбільша соціальна група, яка як ціле є основним об'єктом теоретичного або емпіричного дослідження.

Серед великих груп прийнято виділяти також такі соціальні групи, як інтелігенція, службовці, представники розумової та фізичної праці, населення міста і села.

Інтелігенція є соціальною групою, яка професійно займається кваліфікованою розумовою працею, що вимагає спеціальної освіти (серед західних соціологів більш уживаний термін "інтелектуали"). Іноді в літературі зустрічається і досить широко тлумачення інтелігенції, що включає всіх працівників

розумової праці, у тому числі службовців – секретарів, контролерів банку і т. ін.

Зазвичай виділяють інтелігенцію наукову, виробничу, педагогічну, культурно-мистецьку (представники творчих професій), медичну, управлінську, військову тощо.

Люди розумової та фізичної праці, що розглядаються як окремі соціальні групи, помітно різняться: за змістом і умовами праці, за рівнем освіти, кваліфікації, за культурно-побутовими запитами.

Населення міста і населення села, які, як і раніше, залишаються головними видами поселення людей, розрізняються за місцем проживання. Їх відмінності виражаються в масштабах, концентрації населення, рівні розвитку виробництва, насиченості об'єктами культурно-побутового призначення, транспорту, засобів зв'язку.

Соціально-психологічні регулятори життєдіяльності великих груп – групова свідомість, звичаї і традиції. Велика група характеризується певним психічним складом, має групову психологію.

У кожній великій групі формуються групова свідомість (партійна, класова, національна), система групових ідеалів, ціннісних орієнтацій, емоційних переваг. Окремі стереотипізовані елементи свідомості переходять у сферу групової підсвідомості ("класове чуття"). Ці групові фактори суттєво впливають на формування відповідного типу особистості – типових представників класу, партії, нації і т. д. Ці особи стають носіями групових установок і стереотипів, нав'язаних зразків поведінки.

Засоби масової комунікації великих груп формують *громадську думку* – групові устремління і почуття; ведуть пропаганду, спонукаючи членів групи до певних ціннісних орієнтацій і дій.

Основною соціальною цінністю є *суспільне благо*. Поняття громадського блага введено Аристотелем ("Політика"); воно складається з ідеї справедливості, соціального єднання в досягненні найбільш значущих суспільних цілей, що забезпечують добробут суспільства. Під гаслом громадського блага відбувалися перші буржуазні революції. Суспільне благо було основним предметом ідеологів лібералізму і демократії. У XIX ст. і XX ст. була вироблена *основна формула суспільного блага*: "Благо суспільства не може бути загальним, якщо хто-небудь не опікується ним". Похідними від поняття "суспільне благо" стали поняття "якість життя", "рівень життя", "життєві стандарти", "благоденство нації" (охорона території, організація безпеки, постачання, зв'язку, транспорту, охорони здоров'я, культурної сфери, освіти та ін.). Ступінь соціальної орієнтації політичного керівництва суспільства визначається її спрямованістю на забезпечення громадського блага. Поряд із загальносоціальними цінностями існують цінності великих соціальних груп.

Серед різноманіття великих соціальних груп дві з них є суб'єктами історичного процесу – *етнічні групи* і *класи*.

Етнічна група, або етнос (грец. *ethnos* – плем'я, народ) – історично сформована на певній території стійка соціальна спільність, що володіє стабільними особливостями культури, мови, психічного складу, поведінкових особливостей, усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень. У процесі історичного розвитку етноси можуть втратити єдність території, але зберігають мову, норми поведінки, звичаї, звички, культуру. Етнічні групи відрізняються культурною цілісністю, мають етнічну самосвідомість, основа якої – уявлення про спільність походження всіх представників даного етносу, про спільний історичний досвід. На

вищій стадії розвитку багато етносів утворюють стійку соціально-економічну цілісність – *націю*.

У свідомості етносу формується *етнічна картина світу* – особлива світоглядна орієнтація, яка визначає особливості його взаємодії з середовищем, готовність сприймати явища етнічного і міжетнічного життя певним чином, стереотипізувати у світлі упереджених уявлень про психічні якості інших етнічних спільнот. На основі цих уявлень виникають імпульсивні поведінкові реакції, що ведуть у деяких випадках до міжетнічних конфліктів, поляризації соціальних спільнот за етнічною ознакою.

Джерелом міжетнічних конфліктів у більшості випадків служать не етнічні, а соціально-економічні та політичні протиріччя. Однак у наростанні міжетнічного конфлікту неминуче включаються негативні етнічні стереотипи, зростаючий етноцентризм, актуалізується націоналістична ідеологія. При цьому неможливе різке врегулювання міжетнічних конфліктів. Це врегулювання можливе лише при екстремому задоволенні базових інтересів конфліктуючих сторін, миротворчої позиції національних лідерів, зниженні значущості об'єкта міжетнічного конфлікту.

За місцем великих соціальних спільнот у системі суспільного виробництва розрізняються суспільні *класи* (лат. *classis* – розряд). Існування класів обумовлено суспільним поділом праці, диференціацією соціальних функцій, виокремленням організаторської та виконавської діяльності.

Різниця між класами проявляється в їх способі життя, соціально-психологічному складі, типових стандартах поведінки. Поряд з цим великі групи входять в єдиний соціум і несуть у собі загальні особливості того чи іншого суспільства, яке функціонує на принципі соціального партнерства всіх соціальних структур.

Суб'єктами масової позагрупової поведінки є **публіка і маса**.

Публіка – велика група людей, яка має спільні епізодичні інтереси, підвладна єдиній емоційно-свідомій регуляції за допомогою загальнозначимих об'єктів уваги (учасники мітингу, демонстрації, слухачі лекції, члени культурних товариств). Різні екстремальні явища можуть викликати її емоційно-імпульсивну регуляцію на основі психічного зараження.

Маса – сукупність великої кількості людей, які становлять аморфне утворення і не мають зазвичай безпосередніх контактів, але об'єднаних спільними стійкими інтересами. У масі виникають специфічні соціально-психологічні явища: мода, субкультура, масовий ажіотаж та ін. Маса виступає в ролі суб'єкта широких політичних і соціокультурних рухів, аудиторією різних засобів масової комунікації, споживачем творів масової культури. Масові спільності утворюються на всіх рівнях суспільної ієрархії і відрізняються значною різноманітністю (маси великі й малі, стійкі і ситуативні, контактні та дисперсійні).

Колектив (лат. *collectivus*) – це соціальна група, в якій усі життєво важливі зв'язки між людьми опосередковані через суспільно важливі цілі.

Характерні риси колективу:

- 1) поєднання інтересів індивіда і суспільства;
- 2) спільність цілей і принципів, які виступають для членів колективу як ціннісні орієнтації і норми діяльності.

Колектив виконує наступні функції:

- 1) предметну – розв'язання тієї задачі, заради якої він створюється;
- 2) соціально-виховну – поєднання інтересів індивіда і суспільства.

6. У залежності від соціальної значущості.

Соціальні групи можуть займати різні позиції щодо базових соціальних цінностей. Їх діяльність може бути соціально орієнтованою (виробничі, навчальні, громадсько-культурні та інші об'єднання), асоціально-орієнтованою на задоволення потреб лише членів даної групи (хіпі, рокери, брейкери і т. ін.) і антисоціальною (злочинні групи).

Життєдіяльність антисоціальної групи здійснюється за жорсткими канонами, правилами рангової відповідності, закону сили, кругової поруки, гоніння слабких та ін. Кримінальні, антисоціальні групи мають принципово іншу, відмінну від соціально позитивних груп, організацію. Поряд з соціально розвиненими виділяються **примітивні групи** (дворові об'єднання, компанія товаришів по чарці тощо).

У в'язницях, армії деякі неформальні групи набувають особливої значущості за рахунок жорстокого ставлення до тих, хто опиняється на дні даної мікросоціальної піраміди. Поведінка ватажків відрізняється крайнім егоїзмом, самоствердженням через необмежену владу, вседозволеність. Тут влада ґрунтується на грубій фізичній силі – нагорі виявляються найбільш агресивні індивіди, ті, хто розпочинає конфлікти і вміє взяти верх у конфліктному протиборстві. Затвердження у владі призводить до подальших деформацій – створюється підґрунтя для зарозумілості, пихи й самодурства.

У соціально позитивних неформальних групах лідерами стають глибоко шановані, розумні і високоморальні особистості, які піклуються не про особисту владу, а про розвиток групи, і забезпечують їй успіх у груповому відборі.

7. За характером спільної діяльності:

- 1) практичні (спільна трудова діяльність);
- 2) гностичні (спільна дослідницька діяльність);
- 3) естетичні (спільне задоволення естетичних потреб);

- 4) гедонічні (дозвільні, розважально-ігрові);
- 5) безпосередньо комунікативні;
- 6) ідеологічні;
- 7) суспільно-політичні.

3. Структура соціальних груп

Структура групи – спосіб взаємозв'язку, взаєморозташування її складових частин, елементів групи (здійснюється через групові інтереси, групові норми і цінності), що утворюють стійку соціальну конструкцію або конфігурацію соціальних відносин.

Діюча велика група має свою внутрішню структуру: "ядро" (а в деяких випадках – ядра) і "периферію" з поступовим ослабленням у міру віддалення від ядра сутнісних властивостей, за якими ідентифікують себе індивіди і номінується дана група, тобто за якими вона відділяється від інших груп, що виділяються за певним критерієм.

Конкретні індивіди можуть і володіти всіма сутнісними рисами суб'єктів цієї спільноти, вони постійно переходять у своєму статусному комплексі (репертуарі ролей) з однієї позиції на іншу. Ядро ж будь-якої групи відносно стає, воно складається з носіїв цих сутнісних характеристик – професіоналів символічного представництва.

Іншими словами, **ядро групи** – це сукупність типових індивідів, що найбільш стійко поєднують властивий їй характер діяльності, структуру потреб, норми, установки і мотивації, ототожнюються людьми з даної соціальною групою. Агенти, що займають цю позицію, повинні реалізовуватись у ролі соціальної організації, соціальної спільноти або соціального корпусу, який володіє ідентичністю (визнаними уявленнями про себе) і мобілізований навколо загального інтересу.

Реальна група має не тільки свою структуру або конструкцію, але і свою **композицію** (а також **декомпозицію**).

Композиція (лат. compositio – складання) – організація соціального простору і його сприйняття (соціальної перцепції). **Композиція групи** – це поєднання її елементів, що утворюють гармонійну єдність, яке забезпечує цілісність образу її сприйняття (соціального гештальта) як соціальної групи. Композицію групи зазвичай визначають через індикатори соціального статусу.

Декомпозиція – протилежна операція або процес поділу композиції на елементи, частини, показники. Декомпозиція соціальної групи здійснюється шляхом проекції на різні соціальні поля і позиції. Нерідко композицію (декомпозицію) групи ототожнюють з набором демографічних і професійних її параметрів, що не зовсім точно. Тут важливі не самі по собі параметри у тій мірі, в якій вони характеризують статусно-рольову позицію групи і виступають як соціальні фільтри, що дозволяють їй здійснювати соціальне дистанціювання, щоб не злитися, не бути "розмитою" або поглиненою іншими позиціями.

Що стосується членства в групі конкретного індивіда як елемента композиції, то дійсно він стикається з навколишнім світом, який оточує його і позиціонує його як члена групи, тобто його індивідуальність у цій ситуації стає "несуттєвою", у ньому як в особистості, як члені групи, бачать насамперед цілу групу.

4. Функції соціальних груп

Існують різні підходи до класифікації функцій соціальних груп. Американський соціолог Н. Смелзер виділяє наступні **функції груп**:

1) соціалізації: тільки в групі людина може забезпечити своє виживання і виховання підростаючих поколінь;

2) інструментальну: полягає у здійсненні тієї чи іншої діяльності людей;

3) експресивну: полягає в задоволенні потреб людей, у схваленні, повазі та довірі.

Отже, можемо говорити про те, що особливістю соціальних груп у країнах з розвинутою економікою в даний час є їх мобільність, відкритість переходу з однієї соціальної групи в іншу. Зближення рівня культури й освіти різних соціально-професійних груп призводить до формування загальних соціокультурних потреб і тим самим створює умови для поступової інтеграції соціальних груп, систем їх цінностей, їх поведінки і мотивації. У результаті можна констатувати оновлення і розширення самого характерного в сучасному світі – середнього шару (середнього класу).

Лекція № 7.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

1. Поняття соціальної мобільності.
2. Типи соціальної мобільності.
3. Проблеми та засоби соціальної мобільності.

1. Поняття соціальної мобільності

У суспільствах перехідного типу, яким є сучасна Україна, особливо важливим як для розвитку й верифікації загальної теорії, так і для вирішення конкретних завдань соціології є вивчення й прогнозування процесів соціальної стратифікації й мобільності, факторів, які їх визначають, і відбиття цих процесів у свідомості українців.

У цей час більшість соціологів, які вивчають процеси мобільності, сходяться на тому, що в основі систем соціальної стратифікації та мобільності лежать такі фактори, як влада, дохід і освіта.

Відомий соціолог П. Сорокін вважав, що соціальна мобільність – це переміщення індивідів усередині соціального простору (соціального всесвіту, який складається з народонаселення Землі). П.О. Сорокін визначав соціальну мобільність як "...будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу".

Визначити становище людини або якогось соціального явища в соціальному просторі означає визначити його відношення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за певні "точки відліку". А набір "точок відліку" такий: зазначення відношень людини до певних груп; відношення цих груп усередині однієї популяції (спільності); відношення певної спільноти до інших спільнот, які входять у людство. Тобто,

згідно з П. Сорокіним, щоб визначити соціальне становище людини, необхідно знати її сімейний стан, громадянство, національність, ставлення до релігії, професію, приналежність до політичних партій, походження, економічний статус тощо.

Необхідно також знати про становище людини в межах кожної з основних груп населення конкретної держави. Коли ж, урешті, визначене становище населення держави в усьому людстві, тоді можна вважати достатньою мірою певним і соціальний статус індивіда.

Соціальна мобільність – це зміна індивідом чи групою індивідів своєї позиції в соціальному просторі. За напрямками соціальних переміщень розрізняють вертикальну і горизонтальну соціальну мобільність.

2. Типи соціальної мобільності

Існують два основні типи соціальної мобільності: **горизонтальна** й **вертикальна**. Залежно від напрямку вертикального переміщення розрізняють два види вертикальної мобільності: *висхідна* й *спадна* (тобто соціальний підйом або соціальний спуск).

Загальні закономірності вертикальної соціальної мобільності в цілому такі:

- ніколи не існувало суспільства, соціальні прошарки якого були б абсолютно закриті або в яких була б відсутня вертикальна мобільність у трьох її основних аспектах – політичному, економічному і професійному;

- ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з одного соціального прошарку в інший здійснювався би без усякого спротиву. Це означає, що всередині організованого (стратифікованого) суспільства функціонує своєрідне "сито",

"яке просіює" індивідів і дозволяє деяким із них підніматися вгору, залишаючи інших на нижніх щаблях, і навпаки;

– вертикальна соціальна мобільність змінюється від суспільства до суспільства й від одного історичного періоду до іншого, тобто має коливальний характер. В історії етнокультурних спільнот виділяють ритми порівняно рухливих і нерухомих періодів. Демократичні суспільства найчастіше рухливіші за авторитарні, проте це правило має винятки.

Крім того, соціальна мобільність буває двох видів: мобільність як *добровільне переміщення* в рамках соціальної ієрархії, і *мобільність, пов'язана зі структурними змінами*, наприклад з індустріалізацією і демографічними факторами. При цьому перехід на більш високу соціальну позицію називається *висхідною мобільністю*, а на більш низьку – *низхідною мобільністю*. У свою чергу висхідна мобільність більшою мірою пов'язана з добровільним переміщенням, "...у той час як протилежний напрямок рідко є результатом вільного вибору, а майже завжди визначається неприємною необхідністю", – вказує П. Сорокін.

Горизонтальна мобільність передбачає соціальне переміщення, не пов'язане зі зміною соціального статусу (перехід на іншу роботу в тій же посаді, зміна місця проживання і т. д.).

Також соціальну мобільність можна поділити на інші дві групи – *індивідуальну* і *групову мобільність*. Перша характерна для суспільства, що розвивається досить стабільно, друга пов'язана з кардинальними змінами в суспільстві, коли відбувається зміна статусу цілих соціальних груп чи класів.

Деякі соціологи виділяють також *міжпоколінну* і *внутрішньопоколінну* мобільність. Перша припускає зміну соціального статусу в різних поколіннях (наприклад, син робітника стає інженером), друга – зміну статусу в рамках одного покоління.

Міжпоколінна соціальна мобільність дозволяє судити про ступінь переходу нерівності від одного покоління до іншого. Якщо така мобільність невисока, то це означає, що нерівність в даному суспільстві пустила глибоке коріння і у людини мало шансів змінити свою долю. У разі високої міжпоколінної мобільності люди, як правило, досягають нового статусу завдяки власним зусиллям. Один з найнижчих показників міжпоколінної мобільності належить Індії. У цій країні у людей практично немає можливості перейти з однієї касты в іншу. Якщо людина народилася в певній касті – зазвичай вона знаходиться в ній усе життя, і вона, і її діти, й онуки.

Для кількісної оцінки процесів соціальної мобільності зазвичай використовують показники її *швидкості* та *інтенсивності*. Один з авторів теорії стратифікації П. Сорокін визначав швидкість мобільності як вертикальну соціальну дистанцію, яку індивід проходить у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу. Наприклад, два молодих фахівці після закінчення інституту приходять на роботу. Протягом п'яти років один з них стає завідувачим відділом, інший піднімається до посади старшого інженера. У даному випадку *швидкість* мобільності у першого вища, так як він за вказаний проміжок часу подолав більше статусних рівнів.

Під *інтенсивністю* мобільності розуміється число індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному або горизонтальному напрямку за певний проміжок часу. Число таких індивідів у будь-якій соціальній спільності дасть абсолютну інтенсивність мобільності, а їх частка в загальній чисельності даної соціальної спільності показує відносну мобільність.

Процес мобільності часто розглядається з погляду взаємозв'язку її швидкості та інтенсивності. Для цього використовується сукупний індекс мобільності для даної соціальної

спільності. Таким шляхом можна порівняти одне товариство з іншим і з'ясувати, в якому з них показники мобільності вище. Такий індекс може бути розрахований для економічної, професійної або політичної галузі діяльності.

Соціальна мобільність – важлива характеристика суспільства, показник ступеня його відкритості. У відкритому суспільстві високо цінується досягнутий статус та існують відносно широкі можливості для переходу з однієї соціальної групи в іншу. Закрите суспільство надає перевагу запропонованому статусу і всіляко ускладнює переходи з одного соціального шару в інший. Прикладом соціальної стратифікації закритого типу може служити кастова система в Індії, яка юридично була скасована лише в 1950 р. (а насправді існує досі).

Можливості соціальної мобільності залежать як від соціально-політичної та економічної організації суспільства, так і від самого індивіда, його здібностей і особистісних якостей.

Інший основний фактор соціальної мобільності – **професія**. Дійсно, в індустріальному суспільстві розвиток передових технологій дає поштовх появі безлічі нових професій, що вимагають високої кваліфікації й підготовки, які, з одного боку, є високооплачуваними, і престижними – з іншого. Внаслідок цього зростає рівень мобільності як добровільної, орієнтованої на досягнення, так і вимушеної, заснованої на необхідності підвищення кваліфікаційного рівня.

Отже, отримана освіта й вироблені в процесі її одержання манери й стиль життя, а також професійний статус і пов'язана з ним матеріальна винагорода дають індивідові підстави претендувати на більш високу соціальну позицію й приналежний цій позиції престиж.

Оскільки вертикальна мобільність існує в будь-якому суспільстві, а між соціальними прошарками повинні бути якісь шляхи, якими індивіди й групи переміщуються вгору або вниз

із одного соціального прошарку в інший, необхідно виділити діючі канали соціальної циркуляції ("ліфти"). Найважливіші з них такі: сім'я, церква, школа, армія, політичні, економічні й професійні організації.

У кожному суспільстві існує також особливий механізм, який контролює *процес вертикальної циркуляції* (мобільності). Цей контроль полягає: по-перше, у соціальному тестуванні індивідів з метою визначення для них адекватних соціальних функцій; по-друге, у селекції (відборі) індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства за соціальними прошарками (стратами).

Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства існують не тільки канали вертикальної циркуляції ("ліфти"), а й "сито", яке "просіює" індивідів і визначає їм відповідне місце в суспільстві. *Основна мета цього соціального контролю* – розподілити індивідів відповідно до їх здібностей успішно виконувати соціальні функції, однак це не означає, що зазначений соціальний механізм завжди правильно розподіляє індивідів відповідно до їхніх можливостей.

До соціальних механізмів тестування, селекції й розподілу (тобто до соціального "сита" або "фільтра") належать ті ж суспільні інститути, які виконують, крім іншої, роль *соціальних "ліфтів"*. При цьому сім'я, церква і школа є інституціональними механізмами, які перевіряють насамперед загальні здібності індивідів (психобіологічні, інтелектуальні й моральні якості), необхідні для успішного виконання спільних соціальних функцій. Інші інститути (як от політичні, економічні та професійні організації) є соціальними механізмами, які тестують і селекціонують спеціальні здібності індивідів, необхідні для успішного виконання спеціальних функцій у певній галузі людської діяльності.

Ліфти соціальної мобільності найчастіше використовують молоді люди. Прагнуть змінити свій статус і багато чоловіків. У мобільні групи населення входять в основному літні люди і жінки. Перехід з одного шару суспільства в інший може бути здійснений або групою, або поодиночці. Це також різні соціальні ліфти. Види мобільності в даному випадку підрозділяються на індивідуальні та групові. Колективні соціальні ліфти існують у разі наявних кастових, расових, станових чи інших привілеїв.

Сім'я є одним із найдавніших механізмів соціального розподілу членів суспільства за відповідними стратами, школа тестує переважно інтелектуальні якості індивідів, а церква – моральні й соціальні. При цьому фундаментальна функція школи полягає в тому, щоб за допомогою іспитів і спостережень визначити загальні й спеціальні здібності індивідів, а також усунути тих, у кого відсутні очікувані інтелектуальні й моральні якості. Крім цього, усуваючи "небажаних", закрити для них шляхи майбутнього соціального просування й забезпечити таке просування для здібних учнів. В інших однакових умовах функція освітніх систем як тестуючого, селекціонуючого й розподільного соціального механізму має підсилюватися при просуванні від дошкільного виховання до початкових класів, від початкової школи – до середньої, від середньої школи до вищої, від вищої школи – до аспірантури й докторантури. Звідси закон: школа, навіть найдемократичніша, якщо вона правильно функціонує й виконує своє соціальне завдання, є діючим механізмом "аристократизації" і стратифікації суспільства, а не його зрівнювання й "демократизації".

Трансформація українського суспільства як необхідний і неминучий процес характеризується виникненням нових систем соціальної диференціації, що змінюють мотивацію

діяльності й можливість економічних досягнень практично всіх категорій населення. Радикальні зміни відносин власності й влади призвели до формування нової шкали рівності-нерівності в соціальній організації суспільства. Основна тенденція трансформації українського суспільства – поглиблення соціальної нерівності. У зв'язку з цим постає питання про виділення основного стратифікуючого фактора, що діє як об'єктивно, так і через визнання його таким у свідомості людей.

Іншою стороною майнової диференціації є **посадовий статус**, особлива наявність розпорядницьких фінансових функцій; уже досить оформлена група людей, що завдяки своєму положенню в системі владних відносин стає пануючою й привілейованою.

В уявленнях населення **багатство** також є основним чинником, що визначає відносини нерівності. Так, за даними З.Т. Голенкової, основними факторами, що визначають соціальне розшарування суспільства, більшість респондентів (91,3 % і 91,2 % відповідно) назвали владу й дохід, тоді як освіта й професія займають лише п'яте (35,6 %) і шосте (30,1 %) місце.

Таким чином, в українському суспільстві весь простір соціальної стратифікації визначається практично одним показником, а саме матеріальним (багатство) при різкому зниженні значимості інших критеріїв диференціації, які перестають відігравати роль, яка врівноважує.

Таке положення речей веде до посилення дезінтеграційних процесів, поляризації й соціальної нерівності, обмеження висхідної мобільності й, в остаточному підсумку, до замкнутості верхніх верств, тобто до того, від чого суспільство намагається піти.

Соціальна мобільність може супроводжуватися маргіальністю. Це, на жаль, не менш важлива сторона процесу трансформації української соціальної структури – маргіналізація значної частини населення.

Маргіальність – це проміжне становище людини, групи між іншими людьми, групами, яке виникає внаслідок утрати органічного зв'язку зі сталою системою відносин, зі споконвічно природнім соціокультурним середовищем.

Відмітною рисою стану маргіальності в Україні є, по-перше, те, що вона викликана масовою спадаючою мобільністю в умовах загальної кризи й радикальних реформ, і по-друге, вона носить переважно змушений характер під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних із соціально-економічною й соціокультурною трансформацією суспільства в цілому, яка, у свою чергу, змусила соціальні групи, що мали раніше високий статус, змінити або повністю втратити його й пов'язане з ним соціальне середовище, соціальні зв'язки й систему ціннісних орієнтацій.

Стан маргіальності характерний, у першу чергу, для більшості груп, що відрізняються досить високим рівнем освіти й високим соціально-професійним статусом, який мали в минулому. Цими "новими маргіналами", як указує І.П. Попова, є, по-перше, працівники бюджетної сфери: учителі, лікарі, викладачі вузів і працівники академічних й галузевих НДІ; по-друге, більшу групу становить частина управлінського персоналу підприємств військово-промислового комплексу (ВПК); і, по-третє, – мігранти з колишніх союзних республік, які стали незалежними національними державами.

Із усіх цих груп найбільш уразливими виявилися працівники ВПК і конверсійних підприємств, оскільки "особливості функціонування підприємств у радянський період (закритість,

опіка з боку держави, соціальні, економічні привілеї тощо) звели до мінімуму варіативність поведінки працівників оборонного комплексу, знизили гнучкість реагування на мінливі обставини в соціальному середовищі".

3. Проблеми та засоби соціальної мобільності

Сучасні соціологи виділяють три основні чинники, що сприяють зміні місця проживання: виштовхування, притягання і шляхи міграції.

1. **Виштовхування** викликається важкими умовами існування індивіда в його рідних місцях. Це пов'язано з серйозними соціальними потрясіннями, такими як міжнаціональні конфлікти, війни, економічні кризи, стихійні лиха і т. ін. Індивідуальна міграція обумовлена найчастіше особистими проблемами (невдача в кар'єрі, самотність, невідповідний клімат і т. п.).

2. **Тяжіння** – це сукупність привабливих сторін або кращих умов для проживання в інших місцях (наприклад, регіони, де більш висока оплата праці, де велика політична стабільність, де можна зайняти більш високий соціальний статус і т. д.).

3. **Шляхи міграції** – це характеристика пересування мігранта з одного географічного місця в інше. Вона включає в себе ступінь доступності попадання мігранта, його багажу і сім'ї в інший регіон, наявність або відсутність бар'єрів на шляху (інформаційна необізнаність, дорожнеча проїзду, мовний бар'єр, отримання дозволу на виїзд та ін.).

Міграція поділяється на **безповоротну** (з остаточною зміною постійного місця проживання), **тимчасову** (переселення на досить тривалий, але обмежений термін), **сезонну** (переміщення в певні періоди року), **маятникову** (регулярні

поїздки до місця роботи або навчання за межі свого населеного пункту). Розрізняють також міграцію *зовнішню* (переїзд з однієї країни в іншу) і *внутрішню* (переїзд у межах однієї країни). До зовнішньої відносяться еміграція (виїзд громадян зі своєї країни) та імміграція (в'їзд іноземців в яку-небудь країну на постійне проживання).

До певних меж усі види міграції вважаються природними і нормальними. Однак надлишкова міграція може призвести до зміни демографічного складу регіону (наприклад, виїзд молоді та "старіння населення", переважання чоловіків або жінок у регіоні, що позначається на народжуваності), нестачі або, навпаки, надлишку робочої сили, неконтрольованого зростання міст, негативних змін соціокультурного середовища регіону і багатьох інших наслідків.

У цілому можна сказати, що українське суспільство "втрапило" верству інтелектуалів і інтелігенції, які виконують у рамках культурно-нормативної системи основну функцію передачі базових цінностей і культурних стандартів і які є інтегруючою силою сучасного суспільства.

Таким чином, маргінальна позиція освічених верств українського суспільства, більшою мірою нав'язана новою економічною ситуацією, не може не впливати на статус освіти в системі цінностей українців. Оскільки вища освіта, головним чином, технічна, у даній ситуації стає більшою мірою фактором спадаючої соціальної мобільності, отже, знижується цінність самої освіти.

Освіта завжди була і є специфічним чинником соціальної мобільності особистості, демографічних когорт, соціальних спільнот, суспільства в цілому. Більше того, у майбутні десятиліття ця її функція буде зростати, особливо в тих країнах, які вступають у процес переходу в постіндустріальне, інформаційне суспільство.

На думку А. Ковальнової, одна зі сторін проблеми виражається в протиріччі між збереженою установкою на освіту, яка залишилася від радянських часів, і падінням цінності розумової праці в суспільній свідомості. Освіта все більше втрачає цінність сама по собі й усе більше стає метою для одержання високого доходу в майбутньому. Так, за даними опитування у 2016 р. студентів-випускників КПП (Київський політехнічний інститут), результати якого наведені у статті А. І. Ковальнової "Криза системи освіти", на перше місце по значимості вийшов розмір зарплати (76 % респондентів), а при вивченні власних планів поведінки київської молоді на ринку праці з'ясувалося, що, з одного боку, для більшості респондентів цінністю гарної роботи є гроші (67 %), а з іншого боку – освіта й професія мають інструментальну цінність як засіб досягнення матеріального благополуччя, тому що, на думку випускників, чим вище професійна підготовка й рівень кваліфікації, тим більше ресурсів не тільки для відносно стабільного положення на ринку праці, але й для підвищення рівня споживання. Таким чином, важливими засобами одержання високого статусу є досягнення матеріального благополуччя. Саме цей фактор стратифікації визначає значимість поведінкових пріоритетів молоді на ринку праці.

Соціальна й особистісна *соціомобільна ефективність* залежить не тільки від якості навчання, освітнього процесу, але й від суспільної системи, досягнень науки, політики держави й інших факторів. В одних обставинах інтенсифікуються й акцентуються одні властивості, компоненти освіти, в інших – інші. Це обумовлює переструктурування компонентів освіти та її цінностей.

Соціомобільний потенціал освіти, передусім вищої, визначається специфікою її ресурсів і тим, як вони практично

використовуються. Можна виділити три типи освітніх соціомобільних ресурсів: особистісний, соціально-груповий, соціетальний. Вони взаємозалежні, взаємообумовлені, але кожний з них має свої кількісні виміри і якісні характеристики.

Особистісні соціомобільні ресурси включають у себе:

- когнітивні комплекси (обсяг професійних і соціальних знань, які тією чи іншою мірою відображають стан та досягнення науки);
- праксіологічні комплекси (рівень практичних здатностей до професійно-трудової діяльності на основі спеціальних знань);
- методолого-евристичні комплекси (рівень і тип наукової культури мислення й здатностей шукати нові знання в умовах їхнього дефіциту);
- соціокультурні комплекси (широта й рівень духовної культури, здатність до соціально-етичної рефлексії);
- статусно-рольові комплекси (співвідносне положення цінностей освіти в структурі інших соціомобільних цінностей);
- символічні комплекси (престиж вищої освіти, диплома про закінчення того або іншого вузу).

Соціально-групові ресурси спричиняють собою мобільність етнонаціональних, демографічних, соціально-територіальних спільнот і містять у собі:

- частку (відсотки) осіб з вищою освітою в даній групі (в етнічних групах, містах, селах, регіоні і т. п.);
- співвідношення типів вищої освіти в групі (наприклад, за фахом, за типами вузів);
- престиж вищої освіти в групі, у соціальному середовищі, включаючи престиж спеціальностей;
- затребуваність вищої освіти, включаючи затребуваність спеціальностей в умовах життєдіяльності спеціальної групи.

Соцієтальні ресурси характеризують інтелектуальний потенціал суспільства в цілому, його здатність до динамічного розвитку в усіх сферах, його змагальність з іншими суспільствами, а також національна й державна безпека. Вони містять у собі:

- частку (відсотки) осіб з вищою освітою серед населення старше 17–18 років;
- частку (відсотки) працівників з вищою освітою серед зайнятого населення;
- співвідношення цих двох категорій населення з вищою освітою;
- співвідношення типів вищої освіти в країні (наприклад, технічної, гуманітарної, природничо-наукової);
- частку осіб з вищою освітою в управлінському апараті, особливо зі спеціальною менеджерською освітою;
- рівень пріоритету вищої освіти, включаючи різні її типи й спеціальності в державній політиці;
- рівні ситуативної та перспективної затребуваності вищої освіти й потреби в ній.

Зрозуміло, що соціально-групові й соцієтальні соціомобільні ресурси вищої освіти не можуть бути досить ефективними без забезпечення якості особистісних ресурсів, які у свою чергу залежать від характеристик перших двох.

У сучасних умовах, а в перспективі це буде підсилюватися соціомобільні функції вищої освіти, особливо університетської, не просто зростають. Вони трансформуються. Освіта стає одним з найважливіших факторів і об'єктів конкуренції країн у глобалізаційних процесах. Саме виробництво знань, їхня переробка й швидкість комунікації, гуманістичні принципи їх практичного використання стають основою цивілізаційної динаміки.

На жаль, в останні роки практика освітнього процесу стимулює студентів не стільки на всебічне формування соціомобільних ресурсів, скільки на одержання екзаменаційних оцінок, що забезпечують більш-менш благополучний диплом про вищу освіту. А головна місія університетської освіти полягає в тому, щоб виробляти й формувати високоефективні ресурси динамічної соціальної мобільності особистості, груп і суспільства в цілому.

Соціомобільні здатності вищої освіти залежать в основному від п'яти факторів:

- інтелектуальних і вольових зусиль особистості;
- характеру освітніх програм, якості науково-освітньої діяльності вузів, вищої школи в цілому;
- зрушень у пріоритетах професійної й соціальної затребуваності у вищій освіті;
- далекоглядності й наукової обґрунтованості освітньої політики держави;
- від інтелектуально-морального стану суспільства і його ціннісних орієнтацій;
- традиційне трактування освіти як фактору соціальної мобільності зводилося до декількох аспектів:
 - переміщення індивіда з робітничого класу, селянства до складу інтелігенції (службовців);
 - просування індивіда по професійно-трудовай вертикалі (кар'єра), його авторитет;
 - суспільна активність індивіда, його рух у суспільно-політичному житті, його авторитет у суспільній думці.

При цьому до уваги брався тільки інтелектуально-когнітивний зміст вищої освіти. Вважалося, що сукупність, обсяг, тип тих наукових знань і вмінь, які людина опановує, здобуваючи вищу освіту, є провідною основою її соціальної мобільності.

Реальний аналіз соціомобільних функцій вищої освіти виявляє, що, по-перше, вони значно багатогранніші й складніші. По-друге, у вищої освіти є кілька аспектів, які в суспільній думці мають різний престиж і відносно самостійну функцію в процесі соціальної мобільності.

Зміни в престижності тих або інших спеціальностей вищої освіти позначаються (хоча й не відразу) не тільки на соціальній мобільності особистості, молоді, але й на соціально-економічній і соціокультурній мобільності українського суспільства в цілому. Але цей процес має потребу в середньо- і довгостроковому прогнозуванні й раціональному керуванні. У противному випадку стихія може призвести до невиправданих витрат державних і суспільних коштів, інтелектуальної енергії молоді, до неефективної в суспільному й особистому планах – соціальної мобільності нових поколінь.

В останні роки все більш і більш помітно виявляється тенденція використовувати як фактор соціальної мобільності не стільки саму вищу освіту, скільки свідоцтво про неї, тобто диплом. Феномен соціомобільних "властивостей" диплома про вищу освіту спостерігався і в минулому, але не в такій мірі й не в таких масштабах, як сьогодні. Для чималої частини студентів головне – одержати диплом про вищу освіту. Значення не має, якого профілю, по якій спеціальності. Почасти цим пояснюється "мода" на такі спеціальності, як юридичні, економічні, менеджерські й ін. Диплом здобуває самоцінність як фактор соціальної мобільності. За цим стоїть не тільки скривлена свідомість деякої частини студентства, але й реалії сучасного соціального життя. У деяких структурах сучасного українського суспільства (комерція, адміністративне управління, державна служба, соціальне забезпечення та ін.) увага в кадровій політиці звертається насамперед на наявність диплома про вищу освіту без достатнього обліку її профілю

і якості. Диплом при цьому стає самостійним фактором соціальної мобільності. У дослідженнях О.Н. Козлової зазначається, що соціологічний аналіз кадрового складу адміністрації Київської області та її районів свідчить, що тільки близько 7 % працівників (чиновників) мають вищу освіту, що відповідає управлінським вимогам. В абсолютної більшості є диплом про вищу освіту аж ніяк не управлінського профілю, часто досить далекого від тих реальних проблем, які вимагають відповідних знань. Самостійна соціомобільна функція диплома органічно пов'язана із протекціонізмом і деформаціями кадрової політики.

Освіта завжди була і є специфічним чинником соціальної мобільності особистості, демографічних когорт, соціальних спільнот, суспільства в цілому. Більше того, у майбутні десятиліття ця його функція буде зростати, особливо в тих країнах, які вступають у процес переходу в постіндустріальне, інформаційне суспільство.

В умовах переходу до ринкових відносин у СНД роль освіти як фактору соціальної диференціації й соціальної мобільності змінилася. Значення диференціальної функції освіти відчутно слабшає. Вона вже не грає колишньої ролі як канал соціальних переміщень. Сама система освіти, у результаті її реорганізації, з появою великого числа елітарних навчальних закладів втрачає колишню масовість і доступність. Одержання гарної освіти стає все більш дорогим задоволенням. Отже, положення індивіда в суспільстві, можливості для його успішного просування службовими сходами визначаються якістю отриманої освіти, багато в чому пов'язаної з престижем навчального закладу. Але разом з тим, як канали вертикальної циркуляції індивідів, усе більше виступають такі з них, як соціально-економічний статус, членство в політичних, громадських організаціях, особисті зв'язки.

Освіта дійсно сприяє висхідній мобільності, але дає не тільки знання, необхідні для оволодіння професіями високого статусу. Наприклад, чим довше індивід перебуває в освітній системі, тим глибше та більш свідомо він сприймає багато суспільних процесів, політичні колізії, екологічні проблеми.

Лекція № 8.

Конфлікт як об'єкт соціологічного дослідження

1. Сутність поняття "конфлікт" та "конфліктна ситуація" в соціології.
2. Етапи протікання соціальних конфліктів.
3. Класифікація конфліктів та їх причини.

1. Сутність поняття "конфлікт" та "конфліктна ситуація" в соціології

Факти свідчать про те, що конфлікти відіграють у житті людей, народів і країн набагато більшу роль, ніж хотілося б самим людям: усі хочуть миру, але кожний прагне до нього по-своєму і внаслідок цього "по-своєму" виникає війна.

Ця ситуація була помічена ще древніми істориками і мислителями. Кожний великий конфлікт не залишався безслідним. Війни описувалися й аналізувалися в історичній літературі і багато істориків виділяли як причини військових зіткнень невідповідність інтересів ворогуючих сторін, прагнення одних захопити територію і підкорити населення, прагнення інших захиститися, відстояти своє право на життя і незалежність.

Але не тільки історики описували і вивчали причини конфліктів і озброєних зіткнень. У XIX і XX ст. проблема конфліктів стала предметом вивчення соціологів. По суті справи в рамках соціології склався спеціальний напрям, який нині значиться як "соціологія конфлікту". Вивчення конфліктів означає насамперед ознайомлення з вельми багатого і різноманітною літературою по цій проблематиці, засвоєння теоретичних і практичних знань, накопичених у рамках даного напрямку соціологічної думки.

Конфліктні процеси мало хто схвалює, але майже всі в них беруть участь. Якщо в конкурентних процесах суперники просто намагаються випередити один одного, бути кращим, то при конфлікті робляться спроби нав'язати противнику свою волю, змінити його поведінку або навіть взагалі усунути його. У зв'язку з цим під **конфліктом** розуміють спробу досягнення винагороди шляхом підкорення, нав'язування своєї волі, видалення або навіть знищення противника, який прагне досягнути тієї ж винагороди. Окремі вбивства або ціла битва, загрози, звернення до закону для впливу на противника, створення коаліцій для об'єднання зусиль у боротьбі – це всього лише деякі вияви соціальних конфліктів.

У багатьох випадках крайніх виявів соціальних конфліктів результатом стає повне знищення противника (наприклад, Рим знищив Карфаген або американські переселенці практично перебили деякі племена північноамериканських індіанців, що ворогували з ними). У конфліктах з менш насильною формою основна мета ворогуючих сторін складається у відстороненні противників від ефективної конкуренції шляхом обмеження їх ресурсів, свободи маневру, у зниженні їх статусу або престижу. Наприклад, конфлікт керівника з виконавцями в разі перемоги останніх може призвести до пониження керівника в посаді, обмеження його прав по відношенню до підлеглих, падіння престижу і, нарешті, до його виходу з колективу.

Конфлікти між індивідами частіше за все засновані на емоціях і особистій неприязні, у той час як міжгруповий конфлікт звичайно носить безликий характер, хоча можливі і спалахи особистої неприязні.

Конфліктний процес, що виник, важко зупинити. Це пояснюється тим, що конфлікт має кумулятивну природу, тобто

кожна агресивна дія призводить до дії у відповідь або відплати, причому більш сильної, ніж первинна.

Поняття **"конфлікту"** можна визначити як відсутність згоди між двома або більше сторонами, які можуть бути фізичними особами або групами. Кожна сторона робить усе можливе, щоб була прийнята її точка зору і заважає іншій стороні робити це саме.

У свідомості людей конфлікт найчастіше ототожнюється з агресією, погрозами, суперечками, ворожістю, війною та ін. У результаті поширена думка, що конфлікт завжди є небажаним явищем і його необхідно негайно вирішувати, як тільки він виникне. Таке ставлення простежується в працях авторів, які належать до шкали наукового управління та адміністративно-бюрократичного підходу. Ці погляди зумовлені тим, що функціонування ефективної організації розглядалося прихильниками цих шкіл як порушення правил, процедур, взаємодії посадових осіб в умовах існування раціональної організаційної структури. Вважалося, що негайна ліквідація конфлікту повинна здійснюватися використанням зазначених вище складових організацій.

Конфлікт може бути функціональним і сприяти підвищенню ефективності організації або дисфункціональним і призвести до зниження особистої задоволеності, групового співробітництва й ефективності організації. Роль конфлікту залежить від того, наскільки ефективно ним управляють. А щоб управляти конфліктом, необхідно розуміти причини виникнення конфліктної ситуації. Найчастіше керівники вважають, що основною причиною конфліктів є зіткнення особистостей. Однак аналіз показує, що вину потрібно перенести і на інші фактори.

Сучасна теорія і практика конфліктології свідчать: у реальному житті люди досить часто неоднаково сприймають

і оцінюють ті чи інші події, і це нерідко призводить до спірних ситуацій. Якщо ситуація, що виникла, несе в собі загрозу для досягнення мети навіть одному з учасників взаємодії, то виникає конфлікт.

Конфліктна ситуація – це накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протистояння між ними. Конфліктна ситуація – це основна умова виникнення конфлікту на підставі порушення балансу інтересів учасників взаємодії. Деякі конфліктні ситуації існують тривалий час і не переростають у конфлікт тому, що індивіди не спілкуються один з одним. Для переходу конфліктної ситуації в конфлікт, як правило, необхідний зовнішній вплив або початок активних дій хоча б з однієї сторони конфлікту.

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, у міжособистісних взаємодіях індивідів або груп людей, які пов'язані з гострими негативними емоціями, переживаннями.

2. Етапи протікання соціальних конфліктів

Аналіз конфліктів треба починати з елементарного, найпростішого рівня, з джерел виникнення конфліктних відносин. Традиційно він починається зі структури потреб, набір яких специфічний для кожної особистості та соціальної групи. Усі ці потреби можна поділити на п'ять основних типів:

- фізичні потреби (їжа, матеріальне благополуччя і т. ін.);
- потреби в безпеці;
- соціальні потреби (спілкування, контакти, взаємодія);
- потреби в досягненні престижу, знань, поваги, визначеного рівня компетенції;
- вищі потреби в самовираженні, самоствердженні.

Усю поведінку людини можна представити як ряд елементарних актів, кожний з яких починається з порушенням рівноваги у зв'язку з появою потреби і значущої для індивіда мети, а закінчується відновленням рівноваги і досягненням мети. Будь-яке втручання (або обставина), що створює перешкоду, перерву в дії, називається блокадою.

У разі появи блокади від індивіда або соціальної групи потрібна переоцінка ситуації, прийняття рішення в умовах невизначеності, постановка нових цілей і прийняття нового плану дій.

У такій ситуації кожна людина намагається уникнути блокади, шукає обхідні шляхи, нові ефективні дії, а також причини блокади. Зустріч з непереборним ускладненням у задоволенні потреби може бути віднесена до фрустрації, яка звичайно пов'язана з напруженням, незадоволенням, яке переходить у роздратування і злість.

Реакція на фрустрацію може розвиватися у двох напрямках – це може бути або відступ, або агресія.

Відступ – це уникнення фрустрації шляхом короткочасної або довготривалої відмови від задоволення певної потреби. Відступ може бути двох видів: 1) заборона – стан, при якому індивід відмовляється від задоволення якої-небудь потреби зі страху; 2) придушення – відхід від реалізації цілей під впливом зовнішнього примушення, коли фрустрація заганається вглиб і може в будь-який момент вийти назовні у формі агресії.

Агресія може бути направлена на іншу людину або групу людей, якщо вони є причиною фрустрації. Агресія при цьому носить соціальний характер і супроводжується станами гніву, ворожості, ненависті. Агресивні соціальні дії викликають агресивну реакцію у відповідь і з цього моменту починається соціальний конфлікт.

Таким чином, для виникнення соціального конфлікту необхідно:

- по-перше, щоб причиною фрустрації була поведінка інших людей;
- по-друге, щоб на агресивну соціальну дію виникла реакція у відповідь.

Усі конфлікти можна класифікувати в залежності від зон розбіжностей таким чином:

1. Особистий конфлікт.
2. Міжособистісний конфлікт.
3. Міжгруповий конфлікт.
4. Конфлікт приналежності.
5. Конфлікт із зовнішньою середою.

Будь-який соціальний конфлікт має складну внутрішню структуру.

Аналіз змісту й особливостей протікання соціального конфлікту доцільно провести по чотирьох основних стадіях:

- передконфліктна ситуація;
- безпосередньо конфлікт;
- стадія вирішення конфлікту;
- післяконфліктна стадія.

Передконфліктна ситуація.

Жоден соціальний конфлікт не виникає миттєво. Емоційне напруження, роздратування і злість звичайно нагромаджуються протягом деякого часу, передконфліктна стадія іноді затягується настільки, що забувається першопричина зіткнення.

Передконфліктна стадія – це період, в який конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії або відступати.

Спочатку кожна з конфліктуючих сторін шукає шляхи досягнення цілей уникнення фрустрації без впливу на суперника. Цей момент у передконфліктній стадії називається ідентифікацією.

Передконфліктна стадія характерна також формуванням кожної з конфліктуючих сторін стратегії або навіть декількох стратегій.

Безпосередньо конфлікт.

Ця стадія характеризується, передусім, наявністю інциденту, тобто соціальних дій, направлених на зміну поведінки противника. Це активна, діяльна частина конфлікту.

Дії, що складають інцидент, можуть бути різними. Їх можна розділити на дві групи, кожна з яких має у своїй основі специфічну поведінку людей.

До першої групи відносяться дії суперників у конфлікті, що носить відкритий характер (словесні дебати, економічні санкції, фізичний вплив, політична боротьба і т. ін.).

До другої групи відносяться потайні дії суперників у конфлікті. Основним чином дії в прихованому внутрішньому конфлікті є рефлексивним управлінням.

Це спосіб управління, коли основи для прийняття рішення передаються однією з дійових осіб іншій. Один із суперників намагається передати і впровадити у свідомість іншого таку інформацію, яка примушує іншого діяти так, як вигідно тому, хто передав дану інформацію.

Вирішення конфлікту.

Зовнішньою ознакою вирішення конфлікту може служити завершення інциденту. Саме завершення, а не тимчасове припинення. Усунення, припинення інциденту – необхідна, але недостатня умова погашення конфлікту. Часто, припинивши активну конфліктну взаємодію, люди продовжують шукати її причину. І тоді загаслий конфлікт спалахує знову.

Вирішення соціального конфлікту можливе лише при зміні конфліктної ситуації. Ця зміна може приймати різні форми. Але найбільш ефективною зміною конфліктної ситуації, що дозволяє погасити конфлікт, вважається усунення причин конфлікту.

Можливе також вирішення соціального конфлікту шляхом зміни вимог однієї зі сторін: суперник іде на поступки і змінює цілі своєї поведінки в конфлікті.

Конфлікти можуть приймати різну форму – від простої сварки двох людей до великого військового або політичного зіткнення з участю мільйонів.

Післяконфліктна стадія.

Велике значення має заключна післяконфліктна стадія. На цій стадії повинні бути зроблені зусилля по остаточному усуненню протиріч інтересів, цілей, установок, ліквідована соціально-психологічна напруженість і припинена будь-яка боротьба. Врегульований конфлікт сприяє поліпшенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії. Він сприяє згуртованості груп, підвищує рівень ідентифікації її членів із загальними цілями і задоволення в групі. Разом з тим він розвиває шанобливе відношення до колишніх опонентів, дозволяє краще зрозуміти їх інтереси, цілі і спонукання.

3. Класифікація конфліктів та їх причини

Конфліктів у суспільстві безліч. Вони різняться масштабом, типом, складом учасників, причинами, цілями і наслідками. Їх намагаються класифікувати за сферами життя: конфлікти в галузі економіки, у національних відносинах, у соціальній сфері і т. д.

Конфлікти можна класифікувати також залежно і від суб'єктів і зон розбіжностей.

Особистий конфлікт – включає в себе конфлікти, що відбуваються всередині особистості, на рівні індивідуальної свідомості.

Міжособистісний конфлікт – розбіжності між двома чи більше людьми однієї або декількох груп. Вони протистоять

один одному, але до них можуть підключатися окремі особистості, і не утворюють групи.

Груповий конфлікт – конфлікт між соціальними групами та соціальними спільнотами людей з протилежними інтересами. Це найпоширеніший конфлікт.

Конфлікт приналежності – коли індивіди мають як би подвійну приналежність. Наприклад, конфліктуючі утворюють групу всередині якоїсь великої групи або індивід входить одночасно в дві конкуруючі групи, що переслідують одну мету.

Конфлікт із зовнішнім середовищем – індивіди, що складають групу, відчувають тиск ззовні, насамперед з боку адміністративних та економічних норм і приписів. Вони вступають у конфлікт з інститутами, що підтримують ці норми і розпорядження.

Типологію соціального конфлікту можна представити і так, як наведено далі.

Конфронтація – пасивне протистояння груп з протидіючими політичними, економічними та соціальними інтересами. Як правило, це протистояння не приймає форму відкритого зіткнення.

Суперництво – боротьба за визнання особистих досягнень і творчих здібностей з боку суспільства, соціальної групи, соціальної організації. Мета суперництва – придбання кращих позицій.

Конкуренція – особливий тип конфлікту, його мета – отримання вигоди, прибутку або доступу до дефіцитних благ.

Професор Мічиганського університету А. Раппорт вважав, що не можна всі конфлікти підганяти під єдину універсальну схему. Є конфлікти типу:

а) "сутичка" – коли противників поділяють непримиренні протиріччя і розраховувати можна тільки на перемогу;

б) "дебатів" – де можливий спір, маневри і обидві сторони можуть розраховувати на компроміс;

в) "ігор" – де обидві сторони діють у межах одних і тих же правил, тому вони ніколи не завершуються і не можуть завершитися руйнацією всієї структури відносин.

Цей висновок має важливе значення, оскільки знімає ореол безвиході і приреченості навколо кожного з конфліктів.

Усім конфліктам властиві чотири основних параметри:

- причини конфлікту;
- гострота конфлікту;
- тривалість конфлікту;
- наслідки конфлікту.

Причини конфліктів

Причиною соціального конфлікту може виявитися:

1. *Розбіжність інтересів і цілей індивідів або соціальних груп.*

Усю поведінку людини можна представити як ряд елементарних актів, кожний з яких починається з порушення рівноваги у зв'язку з потребою і появи значущої для індивіда мети, а закінчується відновленням рівноваги і досягненням мети.

Зустріч з непереборним ускладненням у задоволенні потреби може бути віднесена до фрустрації. Вона звичайно пов'язана з напруженням, незадоволенням, яке переходить у роздратування і злість.

Реакція на фрустрацію може бути:

1) відступ – уникнення фрустрації шляхом короточасної або довготривалої відмови від задоволення певної потреби;

2) агресивна поведінка, що може бути спрямована на іншу людину або групу людей, якщо вони є причиною розвитку фрустрації чи видаються такими. Агресія при цьому носить соціальний характер і супроводжується емоційними

станами гніву, ворожості, ненависті. Агресивні соціальні дії викликають агресивну реакцію в іншого індивіда або групи, і з цього моменту починається соціальний конфлікт.

Однак далеко не всякий стан фрустрації призводить до соціального конфлікту. Емоційне напруження, невдоволення має перейти певну межу, за якою агресія виступає у формі спрямованої соціальної дії. Ця межа визначається станом суспільного страху, культурними нормами і дією соціальних інститутів, що стримують прояв агресивних дій.

2. *Різні форми економічної та соціальної нерівності.* Цей тип причин пов'язаний зі значною різницею в розподілі цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури тощо) між індивідами чи групами. Нерівність непереборна. Вона існує повсюдно і нерідко має позитивне значення, бо сприяє прояву спроможності, стимулює життєву енергію людей. Конфлікт же виникає при такому ступені нерівності, коли вона вважається однією із соціальних груп як дуже значна, і перешкоджає задоволенню її потреб. Виникаюча при цьому соціальна напруженість призводить до соціальних конфліктів.

3. *Відносини між елементами соціальної структури.* Конфлікти з'являються внаслідок різного місця, яке займають структурні елементи в суспільстві, організації або впорядкованій соціальній групі. Конфлікт з цієї причини може бути пов'язаний, по-перше, з різними цілями, переслідуваними окремими елементами, по-друге, з бажанням того або іншого структурного елемента зайняти більш високе місце в ієрархічній структурі.

Будь-яка з перерахованих причин може послужити поштовхом, першим шаблем конфлікту тільки при наявності певних зовнішніх умов.

Гострота конфлікту.

Коли кажуть про гострий соціальний конфлікт, то, передусім, мають на увазі конфлікт з високою інтенсивністю со-

ціальних зіткнень, унаслідок яких у короткий проміжок часу витрачається велика кількість психологічних і матеріальних ресурсів. Для гострого конфлікту характерні в основному відкриті зіткнення, які відбуваються настільки часто, що зливаються в єдине ціле.

Гострота конфлікту в найбільшій мірі залежить від соціально-психологічних характеристик протиборствуючих сторін, а також від ситуації, що вимагає негайних дій. Вбираючи енергію ззовні, конфліктна ситуація примушує учасників діяти негайно, вкладаючи в зіткнення всю свою енергію.

Тривалість конфлікту.

Кожний індивід у своєму житті неминуче стикався з конфліктами різної тривалості. Це може бути коротка, що триває декілька хвилин, сутичка (між двома індивідуумами), а може бути і протистояння різних груп, що триває протягом життя декількох поколінь (конфлікт між релігіями).

Дослідження конфліктних ситуацій показують, що тривалі, затяжні конфлікти небажані при будь-яких обставинах.

Наслідки соціального конфлікту.

Наслідки соціального конфлікту вельми суперечливі. Конфлікти, з одного боку, руйнують соціальні структури, призводять до значних необґрунтованих витрат ресурсів, а з іншого є тим механізмом, який сприяє розв'язанню багатьох проблем, гуртує групи і зрештою служить одним із способів досягнення соціальної справедливості. Подвійність оцінки людьми наслідків конфлікту призвела до того, що соціологи, що займаються теорією конфліктів, або, як ще кажуть, конфліктологією, не прийшли до загальної точки зору з приводу того, корисні або шкідливі конфлікти для суспільства. Так, багато хто вважає, що суспільство й окремі його складові частини розвиваються внаслідок еволюційних змін, і внаслідок цього передбачають, що соціальний конфлікт може носити тільки негативний, руйнівний характер.

Але існує група вчених, яка складається з прихильників діалектичного методу. Вони визнають конструктивний, корисний зміст усякого конфлікту, оскільки внаслідок конфліктів з'являється нова якісна визначеність.

Передбачимо, що в кожному конфлікті існують як дезінтегративні, руйнівні, так і інтегративні, творчі моменти. Конфлікт здатний руйнувати соціальну спільність. Крім того, внутрішній конфлікт руйнує групову єдність. Кажучи про позитивні сторони конфлікту, потрібно зазначити, що обмеженим, окремим наслідком конфлікту може виявитися посилення групової взаємодії. Конфлікт може виявитися єдиним виходом з напруженої ситуації.

Вирішення конфліктів.

Конфліктологія виробила ряд рекомендацій, дотримання яких прискорює процес вирішення конфлікту:

- під час переговорів пріоритет повинен віддаватися обговоренню змістовних питань;
- сторони повинні прагнути до зняття психологічної і соціальної напруженості;
- сторони повинні демонструвати взаємну повагу один до одного;
- учасники переговорів повинні прагнути перетворити значну і приховану частину конфліктної ситуації у відкриту, гласно і доказово розкриваючи позиції один одного і свідомо створюючи атмосферу публічного рівноправного обміну думками;
- всі учасники переговорів повинні виявляти схильність до компромісу.

Компроміс являє собою такий спосіб вирішення конфлікту, коли конфліктуючі сторони реалізують свої інтереси і цілі шляхом або взаємних поступок, або поступок більш слабій стороні, або тій стороні, яка зуміла довести обґрунтованість

своїх вимог тому, хто добровільно відмовився від частини своїх домагань.

Позитивні функції конфліктів:

1) розрядка психологічної напруженості у відносинах протиборчих сторін;

2) комунікативно-єднальна;

3) відіграє консолідуючу роль у суспільстві і навіть може бути рушійною силою соціальних змін.

Негативні функції конфліктів:

1) дестабілізація відносин у соціальних системах;

2) руйнування соціальних спільностей і групової єдності.

Лекція № 9.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Девіантна поведінка: форми, види, причини.
2. Основні концепції девіантної поведінки.
3. Поняття "соціальний контроль" і його основні механізми в контексті девіантної поведінки.

1. Девіантна поведінка: форми, види, причини

Девіація (лат. *deviatio* – відхилення) – процес відхилення в соціалізації, відхилення поведінки особи від установлених у даному суспільстві стереотипів, норм моральності і права.

Під девіантною поведінкою слід розуміти:

– учинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);

– соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому значенні – предмет соціології і соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносне.

Вихідним для розуміння відхилень служить поняття "норма".

Ставлення суспільства до девіантної поведінки. У більшості суспільств контроль девіантної поведінки несиметричний: відхилення в поганий бік засуджується, а в гарний – схвалюється. У залежності від того, позитивним чи негативним є відхилення, усі форми девіації можна розташувати на деякому континуумі. На одному полюсі розміститься група

осіб, котрі виявляють максимально несхвальну поведінку: революціонери, терористи, непатріоти, політичні емігранти, зрадники, атеїсти, злочинці, вандали, циніки, жебраки; на іншому полюсі розташується група з відхиленнями, що максимально схвалюються: національні герої, видатні артисти, спортсмени, вчені, письменники, лідери, місіонери, передовики праці.

Будь-яка поведінка, що викликає несхвалення громадської думки, називається девіантною. Це надзвичайно широкий клас явищ: від безкоштовного проїзду до вбивства людини.

У широкому значенні девіант – будь-яка людина, котра збилася з пуття або відхилилась від норм. При такій постановці варто говорити про форми й масштаби відхилення.

Форми девіантної поведінки: кримінальна злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, гомосексуалізм, азартні ігри, самогубство.

У вузькому значенні слова – під девіантною поведінкою припускається відхилення, що не спричиняють кримінального покарання. Інакше кажучи, не є протиправними. Сукупність протиправних учинків або злочинів одержала в соціології особливу назву – **делінквентна** (буквально – злочинна) поведінка.

Види девіантності:

1. Психологічна девіантність – це систематичні відхилення в поведінці особи від сталих стереотипів поведінки. Даний тип девіантності представляють особи з нездоровою психікою. Одні з них, котрі становлять небезпеку для оточуючих, перебувають у медичних закладах; інші живуть серед нормальних людей. Психологічні девіанти поведуться неадекватно до поведінки більшості, тобто не усвідомлюють своєї поведінки.

2. Моральна девіантність – це систематичні відхилення в поведінці особи від існуючих норм моралі. Прикладами можуть бути прояви дрібного злочинства, хуліганства, жорстокості, черствості, байдужості.

3. Правова девіантність – це порушення особою норм, прав або невиконання їхніх вимог. На відміну від перших двох видів для фіксації правової девіантності достатньо й одного епізоду порушення або недотримання.

Причини девіантної поведінки

Біологічні і психологічні причини. Наприкінці XIX і на початку XX ст. були поширені біологічні і психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Чезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між злочинною поведінкою й біологічними особливостями людини. Особливе значення він надав рисам особи. Американський лікар і психолог Вільям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними рисами (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги тощо).

Соціальні причини. Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Е. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, що розкриває значення соціальних і культурних чинників. За Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія, буквально відсутність регуляції, "безформність". У перекладі з грецької мови "номос" означає "закон", а префікс "а" має негативне значення.

Аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими й суперечливими. Аномію не варто розуміти тільки стосовно права, коли відсутні нові правові норми й закони. Це більш широке і глибоке явище, свого роду хвороба суспільства. Е. Дюркгейм пов'язує її із соціальними потрясіннями: еконо-

мічними, фінансовими негараздами й банкрутством, антагонізмом між працею й капіталом, революціями, розірванням зв'язків поколінь та ін. Люди відчують почуття безпорадності, тривоги, страху, непевності в майбутньому, їм здається, що настав "останній час". У такий непевний час одні люди втрачають: сенс життя, оскільки знецінилась їхня віра в основи суспільства; інші намагаються "половити рибку" в каламутній воді кризи; треті шукають порятунку в релігіях і псевдорелігіях. Аномія характерна різким ослабленням соціальних зв'язків між індивідами, малими й великими соціальними групами, а іноді й їх зникненням.

Ідею аномії в ХХ ст. розвинув американський соціолог Р. Мертон. Він показав, що й у періоди стабільності можлива аномія. Вона пояснюється конфліктом норм у культурі, розбіжністю між пропагандованими цілями й замовчуванням морально виправданих засобів їх досягнення. Відповідно до цього він виділив типи поведінки, що, з його точки зору, є водночас типами пристосування до суспільства. Р. Мертон показує це на прикладі ставлення американців до такої мети, як досягнення багатства.

Перший тип поведінки – конформізм. Передбачає відповідність і культурним цілям, і засобам. У суспільстві прошарок конформістів завжди достатній. Це основний стабільний прошарок суспільства.

Другий тип поведінки – інновація. Передбачає згоду з цілями, але заперечує засоби, що соціальне схвалюються для їх досягнення. Приймаючи, наприклад, мету досягнення багатства, представники нижчого класу не можуть користуватися такими засобами досягнення, як заняття престижною діяльністю, здобуття освіти, економічний успіх. Звідси схильність до незаконних засобів здійснення мети: спекуляція, шантаж.

Третій тип поведінки – ритуалізм. Передбачає, навпаки, заперечення цілей, але прийняття традиційних засобів, що схвалюються для їх досягнення. Він звичайно виражається у зниженні рівня прагнень і часто зустрічається, на думку Мертона, у представників нижчого прошарку середнього класу. Це може бути джерелом девіантної поведінки, наприклад у бюрократа, котрий абсолютизує формальні процедури.

Четвертий тип поведінки – ретритизм. Передбачає заперечення і мети і засобів. Найбільше ретритизм характерний для осіб, котрі виявилися поза суспільством: бродяги, наркомани, п'яниці й жебраки, які відмовляються від пошуку безпеки, престижу, прагнення до гідності.

П'ятий тип поведінки – заколот. Передбачає відчуженість від пануючих цілей і стандартів і формування нових цілей та засобів.

Відповідно до теорії конфлікту (марксизм), джерелом девіації є соціальний несправедливий устрій суспільства, а його подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості (наприклад, через революцію). До даного напрямку приймає теорія так званого "навішування ярликів", згідно з якою пануючі соціальні групи нав'язують суспільству (через системі влади й сили) своє уявлення про девіацію.

У країнах СНД розвинулась загальна теорія соціальних відхилень. Появу й поширення девіації більшість дослідників пов'язує із суперечностями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних чинників. Особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємозв'язку різноманітних чинників.

Девіантна поведінка підлягає соціальним санкціям. У суспільстві існує цілий ряд соціальних санкцій. Одні з них (пра-

вові санкції) чітко регламентовані, формалізовані і застосовуються владними структурами відповідно до норм права. Інші санкції (моральні) є неформальними і застосовуються окремими членами суспільства у формі ухвалення або осудження.

Серед сучасних соціологічних пояснень девіантної поведінки слід також відзначити теорію "стигматизації" (від грец. тавро, пляма), авторами якої є американські соціологи Е. Лемерт і Г. Беккер. На їхню думку, девіація визначається не поведінкою або конкретним вчинком, а груповою оцінкою, застосуванням іншими людьми санкцій щодо тих, кого вони вважають "порушниками" встановлених норм.

Прихильники цієї теорії виділяють *первинну* і *вторинну девіацію*. При первинній девіації індивід час від часу порушує деякі соціальні норми. Однак оточуючі не надають цьому особливого значення, а він сам не вважає себе девіантом. Вторинна девіація характеризується тим, що на людину ставлять клеймо "девіанта" і починають з ним поводитися не так, як із звичайними людьми. Поступово він і сам починає себе вважати девіантом. Стигматизовані особи виключаються з процесу соціального спілкування, що сприяє засвоєнню девіантної ролі і формуванню девіантної ідентичності.

Якщо соціологи пояснюють девіантну поведінку переважно соціальними чинниками, то психологи акцентують увагу на особистісних, психічних відхиленнях і дезорганізації. Існують також теорії, що пов'язують поведінку з біологічними особливостями особистості, її генетичною схильністю до різних відхилень. Нарешті, склався цілий ряд культурологічних концепцій девіантної поведінки, згідно з якими порушення норм – це результат засвоєння субкультурних цінностей, протидіючих культурі більшості членів суспільства.

Така різноманітність дослідницьких підходів свідчить про те, що поява та поширення девіантної поведінки викликається не якоюсь однією причиною, а сукупністю умов і факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

На думку фахівців, існування в сучасному суспільстві у частини людей девіантної поведінки неминуче. Тому завдання "повного викорінення" девіацій сьогодні не ставиться. Разом з тим необхідні заходи соціального впливу на поведінкові відхилення. І тут намічаються два основних напрямки: якщо стосовно злочинної (делінквентної) поведінки потрібні жорсткі заборонні заходи, то такі девіації, як алкоголізм, наркоманія, суїцид, психічні розлади та ін., вимагають організації різних видів соціальної допомоги – відкриття кризових центрів, будинків для бездомних, телефонів довіри і т. д.

2. Основні концепції девіантної поведінки

Соціальна норма визначає історично сформовані у конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеного чи обов'язкового) поводження, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм фізичних і біологічних процесів соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості і вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи "природними", або недостатньо адекватні їм, а інколи вступають у протиріччя через перекручене, класово обмежене, релігійне, суб'єктивістське, міфологізоване відображення об'єктивних закономірностей. У такому випадку аномальною стає "норма", "нормальні" відхилення від неї.

Ось чому соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дисфункціональні, дезорганізують систему, підриваючи часом її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид.

Границі між позитивним і негативним девіантної поведінки мінливі в часі і просторі соціумів. Крім того, одночасно існують різні "нормативні субкультури" (від наукових співтовариств і художньої "богеми" до співтовариств наркоманів і злочинців).

Соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) у законах, традиціях, звичаях, тобто у всьому тому, що стало звичкою, міцно увійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль "природного регулятора" суспільних і міжособистісних відносин. Англійський мислитель Клайв С. Льюїс схильний бачити в моральних нормах свого роду "інструкції", що забезпечують правильну роботу "людської машини".

Але в реформованому суспільстві, де зруйновані одні норми і не створені навіть на рівні теорії інші, проблема формування, тлумачення і застосування норми стає надзвичайно складною справою.

3. Поняття "соціальний контроль" і його основні механізми в контексті девіантної поведінки

Усвідомлення неминучості відхилень у поведінці частини людей не виключає необхідності постійної боротьби

суспільства з різними формами соціальної патології. Під соціальним контролем у широкому соціологічному змісті розуміється вся сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані (відхиляючі) форми поведінки з метою їхньої елімінації чи мінімізації.

Основні механізми соціального контролю:

- власне контроль, здійснюваний ззовні, в тому числі шляхом покарань та інших санкцій;
- внутрішній контроль, забезпечуваний інтерналізацією соціальних норм і цінностей;
- непрямий контроль, викликаний ідентифікацією з референтною законослухняною групою;
- контроль, заснований на широкій доступності різноманітних способів досягнення цілей і задоволення потреб, альтернативних, протиправних чи аморальних.

Лише в самому загальному вигляді можна визначити стратегію соціального контролю:

- заміщення, витиснення найбільш небезпечних форм соціальної патології суспільно корисними чи нейтральними;
- напрямок соціальної активності в суспільно схвалюваному або нейтральному руслі;
- легалізація (як відмовлення від карного чи адміністративного переслідування) "злочину без жертв" (гомосексуалізм, проституція, бродяжництво, споживання алкоголю, наркотиків);
- створення організацій (служб) соціальної допомоги: суїцидологічної, наркологічної, геронтологічної;
- реадптація і ресоціалізація особи, яка опинилася поза суспільними структурами;
- лібералізація і демократизація режиму змісту у в'язницях і колоніях при відмовленні від примусової праці і скоро-

ченні частки цього виду покарання в системі правоохоронної діяльності;

– безумовне скасування страти.

У суспільній свідомості ще дуже сильна віра в заборонно-репресивні міри як найкращий засіб урятування від цих явищ, хоча весь світовий досвід свідчить про неефективність твердих санкцій з боку суспільства. Позитивний ефект дає робота за наступними напрямками:

– відмовлення від карного чи адміністративного переслідування "злочинців без жертв" (проституція, бродяжництво, наркоманія, гомосексуалізм та ін.), маючи на увазі, що тільки соціальні міри дозволяють зняти чи нейтралізувати дані форми соціальної патології;

– створення системи служб соціальної допомоги: суїцидологічної, наркологічної, специфічно вікової (геронтологічної, підліткової), соціальної реадaptaції.

Зусилля суспільства, направлені на запобігання девіантній поведінці, покарання і виправлення девіантів, описуються поняттям "соціальний контроль". Це сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, вживані в цілях їх здійснення.

Сам термін **"соціальний контроль"** був уведений у науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом Габріелем Тардом, який розглядав його як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в "нормальне" суспільство. Надалі Г. Тард розширив розуміння соціального контролю до одного з найважливіших чинників соціалізації. Слід зазначити, що і в роботах цілого ряду західних соціологів проблема соціального контролю розроблялася в тісному зв'язку з роз'язання задачі забезпечення контролю над девіантною поведінкою і, особливо над агресивними формами її прояву.

Найбільш розгорнену теорію соціального контролю розробили американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Е. Росс намагався знайти і вивчити способи досягнення рівноваги між забезпеченням соціальної стабільності, з одного боку, та індивідуальної свободи – з іншого. Він вважав необхідним перш за все внутрішній етичний і соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних цінностей. Проте одночасно він визнавав і все зростаюче значення зовнішнього політичного контролю, що спирається на цілеспрямоване виховання, релігію, громадську думку, соціальні й правові санкції.

Роберт Парк, один із засновників Чиказької школи, автор "класичної" соціально-екологічної теорії, вважав, що суспільство – це, передусім, контроль і згода. Він розумів соціальний контроль як особливий засіб, що забезпечує певне співвідношення між людською природою і соціальними силами. При цьому Р. Парк виділяв три форми соціального контролю:

- елементарні, в основному примусові санкції;
- громадська думка;
- діяльність соціальних інститутів.

Толкотт Парсонс у своїй роботі "Соціальна система" визначав соціальний контроль як процес, за допомогою якого через накладання санкцій нейтралізується девіантна поведінка і тим самим підтримується соціальна стабільність. Він проаналізував три основні методи здійснення соціального контролю:

- ізоляція, суть якої полягає в тому, щоб поставити непрохідні перегородки між девіантом і рештою всього суспільства без яких-небудь спроб виправлення або перевиховання його;
- відособлення – обмеження контактів девіанта з іншими людьми, але не повна ізоляція від суспільства; такий підхід допускає виправлення девіантів і повернення їх до суспіль-

ства, коли вони будуть готові знов у виконувати загально-прийняті норми;

– реабілітація, що розглядається як процес, у ході якого девіанти можуть підготуватися до повернення в нормальне життя і до правильного виконання своїх ролей у суспільстві.

Можна також виділити два види соціального контролю:

– неформальний – такий, що передбачає соціальну винагороду, моральне покарання, переконання, переоцінку норм;

– формальний – такий, що включає кримінальне і цивільне право, органи внутрішніх справ, суди тощо.

Неформальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, що висловлюється через звичай і традиції або через засоби масової інформації.

У традиційному суспільстві існувало дуже мало усталених норм. Більшість аспектів життя членів традиційних сільських спільнот контролювалися неформально. Суворе дотримання ритуалів і церемоній, пов'язаних із традиційними святами й обрядами, виховувало повагу до соціальних норм, розуміння їх необхідності.

Неформальний контроль обмежений невеликою групою, у великій групі він неефективний. Агентами неформального контролю є родичі, друзі, сусіди, знайомі.

Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації. У складному сучасному суспільстві, яке налічує багато тисяч чи навіть мільйонів людей, підтримувати порядок засобами неформального контролю неможливо, тому контроль за порядком здійснюють спеціальні соціальні інститути, такі як суди, освітні заклади, армія, церква, засоби масової інформації, підприємства та ін. Відповідно агентами формального контролю виступають працівники цих установ.

Таким чином, суть соціального контролю полягає в прагненні суспільства та різних спільнот укріплювати конформізм своїх членів, культивувати "соціально бажані" форми поведінки, перешкоджати девіантній поведінці, а також повертати девіанта в русло дотримання соціальних норм.

Якщо індивід виходить за межі суспільних норм, а його поведінка не відповідає соціальним очікуванням, він неодмінно стикається з санкціями, тобто з емоційною реакцією людей на нормативно врегульовану поведінку.

Санкції – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда.

Оскільки соціальний контроль буває формальним або неформальним, то виділяють чотири головних типи санкцій: формальні позитивні, формальні негативні, неформальні позитивні і неформальні негативні.

Формальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені винагороди за дотримання ним нормативних приписів.

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують, яка кара призначена за недотримання цих норм.

Неформальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, усмішка тощо.

Неформальні негативні санкції – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, висміювання, злий жарт, зневага, недобррозичливий відгук, наклеп тощо.

Типологія санкцій залежить від вибраної нами системоутворюючої ознаки.

З огляду на спосіб застосування санкцій виділяють актуальні та перспективні санкції.

Актуальні санкції – ті, які фактично застосовуються в певній спільноті. Кожен може бути певен, що якщо він вийде за межі існуючих суспільних норм, то буде покараний або нагороджений відповідно до наявних приписів.

Перспективні санкції пов'язані з обіцянками застосування до індивіда покарання чи нагороди у випадку виходу за межі нормативних приписів. Дуже часто сама тільки погроза карою (обіцянка нагороди) є достатньою для того, щоб утримати індивіда в нормативних рамках.

Ще один критерій поділу санкцій пов'язаний із часом їх застосування.

Репресивні санкції застосовуються після виконання індивідом певної дії. Величина кари чи винагороди визначається суспільним переконанням стосовно шкідливості чи корисності його дії.

Превентивні санкції застосовуються ще перед скоєнням індивідом певної дії. Превентивні санкції застосовуються з метою схилення індивіда до такого типу поведінки, який потрібен суспільству.

Сьогодні в більшості цивілізованих країн переважає переконання про "кризу покарання", кризу державного й поліційного контролю. Усе більше поширюється рух за скасування не тільки смертної кари, але й тюремного ув'язнення

та за перехід до альтернативних заходів покарання і відновлення прав потерпілих.

Прогресивнішою і перспективнішою у світовій кримінології і соціології девіації вважається ідея превентивності.

Теоретично про можливість попередження злочинності відомо давно. Шарль Монтеск'є в праці "Про дух законів" зазначав, що "добрий законодавець не так турбується про покарання за злочин, як про попередження злочину: він намагатиметься не стільки карати, скільки покращувати мораль". Превентивні санкції покращують соціальні умови, створюють більш сприятливу атмосферу і зменшують антигуманні дії. Вони здатні захистити конкретну людину, потенційну жертву від можливих посягань.

Проте існує й інша точка зору. Погоджуючись із тим, що попередження злочинності (а також інших форм девіантної поведінки) є демократичнішим, ліберальнішим і прогресивнішим, аніж репресії, деякі соціологи (Т. Матіссен, Б. Андерсен та ін.) ставлять під сумнів реалістичність і ефективність превентивних заходів. Їхні аргументи такі.

Оскільки девіантність є певним умовним конструктом, продуктом суспільних домовленостей (чому, наприклад, в одному суспільстві алкоголь дозволений, а в іншому його вживання вважається девіацією?), то вирішує, що є правопорушенням, законодавець. Чи не перетвориться профілактика у спосіб зміцнення становища можновладців?

Превентивність передбачає вплив на причини девіантної поведінки. А хто з певністю може сказати, що він знає ці причини? Відомо десятки теорій, які пояснюють причини девіацій. Які ж із них можна взяти за основу і застосовувати на практиці?

Превентивність – це завжди втручання в особисте життя людини. Тому існує небезпека порушення прав людини

через упровадження превентивних заходів (наприклад, порушення прав гомосексуалістів у СРСП).

Жорсткість санкцій залежить від:

- міри формалізованості ролі. Військові, міліціонери, медики контролюються вельми жорстко як формально, так і з боку громадськості, а, скажімо, дружба реалізується через неформалізовані соціальні ролі, тому санкції тут є досить умовними;

- престижності статусу. Ролі, пов'язані із престижними статусами, піддаються суворішому зовнішньому контролю і самоконтролю;

- згуртованості групи, у межах якої відбувається рольова поведінка, а отже, і сили групового контролю;

- авторитетності групи для носія певної суспільної ролі.

Лекція № 10.

ГЕНДЕРНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Поняття "гендер" у сучасних зарубіжних та українських дослідженнях.
2. Соціологічні теорії гендера.
3. Гендер як соціальний інститут.

1. Поняття "гендер" у сучасних зарубіжних та українських дослідженнях

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

До категоріального апарату гендерної соціології найважливішим є поняття гендера, яке було введено в науковий обіг Дж. Мані ще в 1955 р. Проте О. Вороніна підтримує теорію, за якою поняття "гендер" у 1968 р. уперше було введено в науковий обіг психологом Р. Столлером, який довів, що набагато легшою є хірургічна зміна статі, аніж психологічна – зміна гендерної ідентичності.

В еволюції поняття "гендер" (від жіночих досліджень до власне гендерних) можна виділити три етапи:

1. *Алармистський* – характеризується андроцентричним відхиленням у суспільних науках, критикою розуміння соціальних теорій із маскулінної точки зору, дефектністю традиційної епістемології.

2. *Феміністської концептуалізації* – сприяв виникненню та закріпленню орієнтації в теорії та практиці фемінізму.

3. *Постфеміністський* – характеризується організацією одночасно чоловічих та жіночих студій, унаслідок чого

основу гендерного підходу становлять дві статі, їх взаємовідносини, взаємозв'язок та взаємодетермінації з соціальними системами різних рівнів.

У 70-ті рр. XX ст. у світі (спочатку в США, а згодом – в Канаді, Великобританії, Нідерландах, скандинавських країнах, Австралії, Італії, Франції) почали з'являтися дослідження, що розкривали поняття "гендер", розрізняючи "sex" (стать) і "gender" (рід, стать). На думку А. Фесенка, ці роботи ґрунтувалися не лише на доведенні біологічних відмінностей між чоловіками і жінками, а й на їх поділі на соціальні ролі, форми діяльності, відмінностях у поведінці, ментальних, емоційних характеристиках.

Дослідження в галузі культурної антропології переконливо довели: те, що в одному суспільстві вважається характеристикою жінок, в іншому може бути характеристикою чоловіків. Таким чином, уперше гендерна роль перестає розглядатися як вияв наперед визначеної природи, а виокремлюється як система очікувань адекватної поведінки. При цьому гендер розглядався не як природна стать, а як соціально-культурний конструкт. Звідси випливає, що деякі характеристики жінок, наприклад, емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на родину і дітей, є не природними рисами, а характеристики, сформованими певним типом суспільства. Отже, з'ясувалося, що поняття "жіночність" та "мужність" обумовлені культурою і є полісемантичними.

Пізніше, на початку 80-х рр. XX ст., гендерна наука починає проникати в дослідницькі програми східноєвропейських держав. Як засвідчує зарубіжна література, в англomовних джерелах для визначення поняття "стать" дослідники використовують два поняття "sex" і "gender". Термін "sex" вживається частіше і, як зазначає Д. Лорбер, означає стать як біологічну категорію. Разом з тим, цей термін уживається і як соціальна

категорія, яка фіксує призначення індивіда в суспільстві від його народження, і ґрунтується на типі геніталій. Щодо поняття "gender", то, як наголошує Д. Лорбер, воно стало науковим терміном завдяки розвитку теоретичних засад фемінізму, а дещо пізніше – гендерних досліджень.

На думку іноземних науковців, праця антрополога Г. Рубін "Обмін жінками" була однією з перших, де обґрунтовувалися термінологічні відмінності між поняттями "гендер" і "стать". Дослідниця ввела в науковий обіг поняття статево-гендерної системи та визначила її як сукупність домовленостей, завдяки яким суспільство перетворює біологічну сексуальність у результат активності людини.

Необхідність перевизначення понять "стать" та "гендер" довела Р. Унгер. Так, біологічній статі ("sex") вона протиставляє соціальну стать ("gender"). Крім того, науковець запропонувала вживати поняття "sex" лише для виділення біологічних статевих відмінностей, тоді як поняття "gender" радить використовувати для опису тих аспектів (психологічних, соціальних та культурних), які можна ототожнити з нормами, ролями, рисами, стереотипами, що притаманні тим, кого в суспільстві називають чоловіком чи жінкою.

У подальшому поняття "гендер", що трактується як соціокультурна стать, на відміну від біологічної, почали використовувати науковці в понятійно-термінологічних апаратах педагогіки, психології, соціології, економіки, антропології.

Таким чином, саме завдяки феміністським дослідженням та розвитку соціально-конструктивістського підходу до вивчення суспільних явищ (80-ті рр. XX ст.) відбулась остаточна диференціація понять "sex" (біологічна стать) і "gender" (соціально-культурний конструкт).

Незважаючи на те, що у феміністській літературі було виділено кілька концепцій гендера, які були сформовані в межах

традиційних напрямів фемінізму (ліберального, культурного та матеріального), через відносну "молодість" та складність гендерного підходу гендер, крім того, розуміють як складне соціокультурне утворення, що передбачає відмінності в поведінці, ролях, емоційних і ментальних ознаках між чоловічим і жіночим, що приписуються суспільством. Це свідчення того, що своїм розповсюдженням визначенням термін "гендер" завдячує теорії фемінізму, яка відкрила шлях для виникнення та розвитку власне гендерних досліджень як основи для "нових теоретичних побудов".

Б. Фрідан, представниця феміністичного напрямку, яка визначає гендер як ідеологічний конструкт, тобто фактор домінування чоловічого над жіночим, що проявляється в організації сексуальності через систему, в якій керівні функції належать чоловікам, характеризуючи гендер, вводить поняття "містика жіночності". Вона стверджує, що, на думку чоловічої половини людства, лише жінкам притаманний гендер, адже стать і сексуальність є саме їх компетенцією, що проявляється в "містиці жіночності".

Поняття "гендер" визначається також як технологія в контексті теорії гендерної системи. Вона вивчає значення соціальних інститутів, що реалізують владні стосунки статей у межах політичної, економічної та соціальної сфер життя, міжстатеві та внутрішньостатеві відносини. Така технологія уможливорює гендерний вимір приватної та публічної сфер соціуму та досліджує специфіку навчання і засвоєння гендерних норм.

Так, Г. Рубін констатує, що статево-гендерна система являє собою ряд угод, завдяки яким суспільство перетворює біологічну сексуальність на продукт активності людини. Розглядаючи статі як різні, взаємодоповнюючі та нерівні, гендерна система проявляє себе як технологія формування гендера.

А. Річ зауважує, що гендер – це технологія, яка формує інститут статі і затверджує конкретні статеві ідентифікації. Це, у свою чергу, створює певні статеві відмінності та вносить їх у стосунки "панування–підкорення". Гендерне протистояння, змодельоване суспільством та владою, стає добре помітним саме з позиції гендерної диференціації, що трансформує відмінності біологічні ("sex") у соціальні ("gender").

Узагальнюючи наукові праці зарубіжних учених стосовно визначення сутності терміна "gender", його можна розглядати як одну з головних соціально-демографічних категорій, що фіксує осіб різних статей.

Українські дослідники О. Гомілко та М. Свідло вважають, що поняття "sex" (біологічна стать, яка визначає біологічні відмінності між чоловіком і жінкою – генетичні, гормональні та анатомічні) та "gender" (своєрідна "соціостать", соціальна конструкція, що позначає особливості соціальних стратегій) дають можливість провести так звану горизонтальну соціо-статеву стратифікацію суспільства, на відміну від стратифікацій вертикальних – станової, класової та ін. На їхню думку, становлення поняття "гендер" пройшло три етапи і відображає певні зміни та відповідні їм інтерпретації щодо природи статі.

Перший етап гендерних досліджень (кінець 60–70-ті рр. XX ст.): відчутне зростання інтересу до "жіночої теми" в гуманітарному знанні відноситься до кінця 60-х рр. XX ст. Говорячи про головні досягнення гендерних досліджень на їх першому, фемінологічному етапі, потрібно підкреслити, що вони: ввели фактор відмінності статей у традиційний соціальний, у тому числі соціально-стратифікаційний аналіз; повернули жіночі імена соціальному знанню – історії, філософії, літературознавству, психології, змусили визнати, що соціальне знання, яке раніше вважалося "повним" і "універсальним" для всіх без різниці статей, таким не є.

Другий етап розвитку гендерних досліджень: визнання "жіночих досліджень", виникнення "чоловічих" (андрології) – 1980-ті рр. Під безпосереднім впливом "жіночих досліджень" виникли в ті роки "чоловічі дослідження" ("Men's Studies"), або соціальна андрологія. До кінця 80-х рр. XX ст. в науці з'явилася тенденція іменувати всі дослідження, що стосуються питань статі, гендерними.

Третій етап розвитку гендерних досліджень: об'єднання та розмежування (кінець 1980-х рр. – до сьогодні). На цьому етапі гендерні дослідження, об'єднавши "чоловічі дослідження" і "жіночі дослідження", стали визнаною частиною навчальних програм у сотнях вузів і самостійними факультетами в 30 американських університетах.

Гендер як базова наукова категорія, що є однією з основних у сучасній зарубіжній соціально-культурній теорії, має чотири основних обґрунтування:

1. Руйнує стереотип про причинну залежність між біологічною природою та певними соціальними ролями.
2. Розкриває взаємозв'язок внутрішньокультурних контекстів та форм суспільної організації зі структурою відносин статей.
3. Описує як факт залежність системи відмінностей статей від владних систем.
4. Обґрунтовує нагальну потребу здійснення аналізу самого процесу диференціації статей.

Теорія гендера на межі XX ст. та XXI ст. в Україні почала розроблятися в контексті феміністичних та жіночих рухів, використовуючи світові наукові досягнення в даному напрямку. Відмінністю було лише те, що вітчизняна теорія гендера концентрувала увагу не суто на проблемах жінок у суспільстві, а на відносинах жінок та чоловіків.

А. Фесенко описує декілька основних напрямків розуміння гендера у світових дослідженнях та їх віддзеркалення в Україні. Відповідно до одного з них, гендер – це організована модель соціальних відносин між жінками та чоловіками, яка не тільки характеризує їхні стосунки в родині, але й визначає їх соціальні відносини в суспільних інститутах. Так, керуючись у своїх діях очікуваннями, що пов'язані з гендерним статусом, відбувається констатація гендерних відмінностей та обумовлених ними домінування і влади. Інше розуміння гендера характерне для теоретичних обґрунтувань радикального фемінізму, що спрямований на дослідження жіночого досвіду, вивчення того, які саме процеси та соціальні структури створюють умови для жіночого існування та вивчають проблеми жіночої ідентичності. У межах цього підходу гендер є ідеологічним конструктом та суб'єктивністю.

Беручи до уваги ментальну та соціокультурну ситуацію в Україні, І. Бондаревська звертає увагу на те, що кожен, хто працює у сфері гендерної освіти, політики чи гендерних досліджень, стикався з упередженим ставленням до даної проблематики колег та посадовців, як чоловіків, так і окремих жінок. Це є свідченням того, що в постановці "гендерного питання", як воно ставиться у нас, є певні прогалини. Тобто тема гендера не є очікуваною та самозрозумілою для нашого суспільства, яке має багато контраргументів щодо спроб гендерної "експансії" в наш суспільний та культурний простір.

Отже, гендерні дослідження, що ґрунтуються на певній концепції гендера, досить швидко почали впроваджуватися в переважній більшості сфер соціально-гуманітарного знання. Це призвело до зміни гендерних стереотипів, що існували в суспільній свідомості, утвердження специфічних гендерних норм та цінностей, визначення сутності нових законів щодо гендерної соціалізації та становлення гендерної ідентичності особистості.

2. Соціологічні теорії гендера

Гендерна теорія виникла як сучасний науковий пошук паритетних і збалансованих відносин між статями, їх світового й національного співіснування на основі аналізу та переосмислення історії, організації громадського й приватного життя жінки і чоловіка, усієї соціальної культури як сфери формування життєвих стратегій індивідів відповідно до їхньої статі.

У тематичному просторі сучасних гендерних досліджень найчіткіше визначились чотири напрями:

1. Гендер як засіб соціологічного аналізу.
2. Розуміння гендера в рамках жіночих досліджень.
3. Гендер як культурологічна інтерпретація.
4. Гендер як принцип практичного реконструювання сучасного суспільства.

Гендерна теорія, одним із джерел якої є фемінізм, універсальна за змістом, обсягом і застосуванням. Гендерні дослідження не тотожні теорії фемінізму. Остання як система загальних поглядів, що дають змогу описати, розкрити й пояснити соціальний досвід людей, зосереджена на "жінці" як своєму об'єкті, її ролі та значущості. Головними аспектами фемінізму як теорії є: жінка як основний об'єкт вивчення соціального життя в певній історичній ситуації; жінка як суб'єкт у соціальному світі; фемінізм як критичне ставлення до соціальних реалій з жіночої позиції та в її інтересах, а отже, і в інтересах людства.

Фемінізм першої хвилі ввів жінку та жіночу проблематику в предметне поле цих дисциплін. Неофеміністський рух запропонував новий дискурс. Почався активний пошук моделі рівних можливостей чоловіків і жінок. Висновки фемінізму другої хвилі торкалися пояснення подвійних стандартів у суспільстві.

Невипадково М. Ейхлер у книзі, що має саме таку назву, "Подвійний стандарт", написала: "Мета фемінізму – створити науку, відповідальну за поведінку всіх людей, – чоловіків і жінок. Не можна вважати поведінковою нормою чоловічу модель та на її тлі оцінювати модель жіночої поведінки. Жінка – суб'єкт історії та її творець такою ж мірою, що й чоловік. Слід розглядати дії не як такі, що усувають одна одну, а бачити їх як єдиний процес. Подвійний стандарт слід відкинути". Р. Лаграв у статті "Дослідження фемінізму та жіночих студій" довів, що для діяльності жінок є два шляхи: перший – боротьба за свої права, наукові дослідження, критика офіційної науки, що відмовляє фемінізмові в науковому статусі; другий – створення локальних груп, що проводитимуть національні й регіональні, а також міжнародні колоквіуми, випускатимуть спеціальні видання, намагатимуться об'єднати жіночий рух, уточнюючи при цьому термінологію феміністичних досліджень.

Для прояснення суті тієї чи іншої спеціальної теорії треба показати її місце в полі сучасної соціології. Можна виділити принаймні три соціологічні теорії, що стали живильним ґрунтом формування феміністського дослідницького напрямку:

1. **Соціально-конструктивістський підхід** П. Бергера і Т. Лукмана. Соціальна реальність є одночасно об'єктивною і суб'єктивною. Вона відповідає вимогам об'єктивності, оскільки незалежна від індивіда. З іншого боку, соціальну реальність можна розглядати як суб'єктивний світ, тому що вона постійно твориться індивідом.

2. **Етнометодологія** Г. Гарфинкеля. Для того, щоб з'ясувати, яким же чином створюється, конструється і контролюється гендер у рамках соціального порядку, дослідники аналітично розрізняють три головних поняття: біологічна стать ("sex"), приписування статі (категоризація за статтю) і гендер.

3. *Драматургічний інтеракціонізм* І. Гофмана. Гендер у рамках цього підходу розглядається як результат соціальної взаємодії й одночасно як його джерело. Гендер виявляє себе як базове відношення соціального порядку. Щоб осмислити процес будівництва цього соціального порядку в конкретній ситуації міжособистісної взаємодії, І. Гофман уводить поняття гендерного дисплея, який є основним механізмом створення гендера на рівні міжособистісної взаємодії віч-на-віч.

Серед соціологічних теорій найбільшу увагу соціальним чинникам статі приділяє *соціорольова теорія*. Вона розроблялася Р. Лінтоном, а згодом набула розвитку в роботах Т. Парсонса, Дж. Мердока та М. Комаровські. Ця теорія прагне пояснити соціальні ефекти розділення людей за статтю (розподіл праці, нерівність у доступі до суспільних ресурсів, відмінності в стратегіях поведінки і способах мотивації та оцінок) через аналіз особливостей ролей, які виконують чоловіки та жінки у суспільстві. Основним предметом її вивчення стали статеві (а віднедавна гендерні) ролі в їх статичному та динамічному аспектах.

Загалом, спроби пояснення системи "стать–гендер" біологічними, психічними чи соціальними чинниками утворюють своєрідний континіум пояснення гендерної диференціації, полюсами якого стали есенціалізм та конструктивізм.

Есенціалізм у своєму прагненні визначити сутність чоловічої та жіночої статі опирається перш за все на біологічні та психологічні її прояви, апелюючи при цьому до біодетермінізації. Соціальний конструктивізм не визнає жодної вродженої риси, споконвічного покликання чи еволюційно закріплених схильностей, відшукуючи в кожному випадку соціально-культурні та політико-економічні умови його виникнення.

Прихильники соціального конструктивізму стверджують, що гендер не є ні сукупністю особистісних психологічних рис, ні роллю, а постає як специфічний спосіб соціального творення. Вони, звертаючись до суспільних механізмів, аналізують соціальний символізм статевої дихотомії, який підтримується завдяки існуючим соціальним інститутам і прийнятим способам регуляції соціальних відносин. Серед них одним із найефективніших засобів збереження принципу диференціації статей є лінгвістичні і понятійні структури, які формують і підтримують соціальні уявлення про чоловіче і жіноче та визначають значення самого поняття "стать" для суспільства.

3. Гендер як соціальний інститут

Гендер слід вивчати як соціальний інститут. Як такий він не є жорсткою системою й розвивається за принципом диференціації.

Як соціальний інститут гендер має свої ознаки. Особливості гендера як соціального інституту виражаються через:

- певну систему управління гендерними процесами;
- напрацювання власної системи функціонування й контролю відтворення гендерних цінностей;
- відтворення гендерної практики поколіннями людей;
- масштабне охоплення людей;
- задоволення базових потреб людини – біовітального, соціального та духовно-пізнавального комплексів потреб жінок і чоловіків;
- вироблення як спільних, так і відмінних гендерних цінностей та норм, напрацювання своєї матеріально-технічної бази.

Соціологічні методи вивчення гендера дають змогу визначати будь-які гендерні параметри, співвідносити їх з іншими соціальними характеристиками. Серед соціальних та гу-

манітарних наук найактивніше вивчає гендерну проблематику саме соціологія, в її межах нині сформувалась як самостійний напрям **соціологія гендера**. На стику гендерної теорії з соціологією знаходиться розгляд багатьох проблем, серед яких: сімейні відносини, зайнятість і професійна діяльність, стратифікація, політична соціологія.

Категорія "гендер" нині належить до базових соціологічних понять. Гендерний вимір соціального контексту дає змогу соціологічними методами описувати соціальні структури та практики, визначати місце і роль чоловіків та жінок у них.

Поняття гендера як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант: соціальними (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів) та особистісними (уявленням людини про те, ким вона є).

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Процес розвитку гендерних ролей, як соціально зумовлених моделей статевих ролей і статево-рольової поведінки, відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який називається соціалізацією, одним із найістотніших складників якої є рольова, зокрема й гендерна соціалізація.

Гендерно-рольова соціалізація – це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі за-своєваних людиною ролей. Ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, характерної для представників цієї статі. Статеві та гендерні ролі тісно пов'язані зі статевою й гендерною ідентичністю особистості.

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Недаремно існує приказка, що "для жінки сім'я – це друга робота, а для чоловіка робота – це друга сім'я".

Згідно з таким розмежуванням важливою умовою само-реалізації для жінки вважається успішний і вчасний шлюб. Жінка, яка не створила сім'ї, суспільною думкою оцінюється як невдаха, її називають "старою дівою". Чоловіка, який ніколи не одружувався, ніхто не називає невдахою, і для нього немає відповідного прізвиська. З іншого боку, успішність самореалізації чоловіка пов'язується з його кар'єрою, часто зі статусом у суспільстві. Якщо з віком чоловік не здобув професійних досягнень, це також може вважатися невдачею.

Існує багато агентів гендерної соціалізації, серед яких на першому місці знаходиться сім'я, система батьківських впливів на дитину, стиль сімейного виховання. На гендерний розвиток і гендерну самореалізацію істотно впливають власні гендерні стереотипи та цінності батьків, їхні життєві сценарії, характер стосунків у подружжі та між батьками й дітьми.

З усіх сфер соціального життя людини сім'я є такою соціальною інституцією, в якій сутність гендерних стосунків проявляється найбільше.

Крім сім'ї, на особливості гендерної соціалізації впливають багато інших офіційних і неформальних інституцій. Фактично всі соціальні групи та відносини, в яких перебуває людина, дають особистісний досвід, який так чи інакше впливає на її гендеру ідентичність. Велике значення для гендерного розвитку має система громадського виховання, передусім – школа. Залежно від того, які цінності прищеплює школа молодому поколінню, формуються ті чи інші гендерні ролі, гендерні сценарії чи інші моделі гендерної поведінки або стосунків статей.

Проблеми та суперечності гендерного розвитку й гендерної соціалізації є причиною багатьох гендерних дисгармоній, серед яких слід виділити гендерно-рольовий інфантилізм та гендерно-рольову недостатність.

Таким чином, гендерна соціалізація та розвиток гендерної ідентичності особистості – це складні й різноманітні процеси, які підлягають багатьом закономірностям і на їх шляху виникають багато суперечностей, проблем, дисгармоній. Знання цих закономірностей має допомогти уникненню проблем і суперечностей розвитку. Це шлях не лише до гармонійності розвитку гендерної сфери людини, а й до гармонійності особистості загалом, до гармонійності її стосунків з особами протилежної статі і з соціальним світом взагалі.

Лекція № 11.

**ГАЛУЗЕВА СОЦІОЛОГІЯ: СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН,
СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ**

1. Соціологія права.
2. Соціологія економічних відносин.
3. Соціологія освіти.

Першу спробу визначити галузі соціології, напрямки досліджень зробив її засновник О. Конт. Саме він поділив соціологію на "соціальну статистику" і "соціальну динаміку". Така проста і відносно зрозуміла класифікація існувала і "задовольняла" молоду науку до кінця XIX ст., а Лестер Френк Ворд (Lester Frank Ward, 1841–1913) користувався таким поділом до початку XX ст. Разом з тим саме Л. Ф. Ворд розділив соціологію на "чисту" (pure) та "прикладну" (applied).

"Чиста" соціологія вивчає суспільство теоретично, за допомогою "великих" теорій. Прикладна соціологія – практична наука. Мета останньої – дослідження конкретики і пропозиції по вдосконаленню суспільства. На цих підставах американські дослідники–соціологи, які були активними і знаними викладачами, пішли далі. Для зручності викладання нової науки – дисципліни, вони "розробили" соціологію на предметні галузі (предмети викладання). "Практичні" дослідники запропонували класифікацію за галузями дослідження, а в 1902 р. Е. Дюркгейм уже запропонував такі підрозділи соціологічних досліджень загальної соціології, як соціологія релігії, юридична соціологія, моральна соціологія, кримінальна соціологія, економічна соціологія, мова і війна та ін. Свою класифікацію пропонували германські та італійські науковці. Таким чином, на початок XX ст. були виділені галузі соціо-

логії, які проіснували майже до середини ХХ ст. За різними підрахунками нараховують від сорока до ста галузей соціології. До появи нових галузей приводить спеціалізація, яка відображає ускладнення соціального життя. Так, досліджувати соціальну структуру суспільства уже неможливо без знань з соціальної стратифікації і соціальної мобільності. З'явилися галузі, які досліджують соціальні інститути: соціологія політики, індустріальна соціологія, соціологія освіти, релігії, медицини, науки, культури, спорту, масових комунікацій, суспільної (громадської) думки. В соціології культури виділяють соціологію кіно, соціологію театру, соціологію читання, соціологію масової культури. В економічній соціології вирізняють соціологію праці, соціологію зайнятості і безробіття, соціологію ринку, соціологію банків, соціологію менеджменту тощо.

Таким чином, ускладнення соціального життя збільшує потреби в пізнанні нових феноменів у житті людини, а значить, і появи нових галузей знань.

"Молода" українська соціологічна наука має лише один вагомий підручник, присвячений окремим галузям соціології. Маємо на увазі працю Вишняка О., Кученко О., Пилипенко В. та інших авторів під назвою "Спеціальні та галузеві соціології" (Київ, 2003). У підручнику подано аналіз дванадцяти напрямків галузевої соціології.

У своїй лекції пропонуємо розглянути три галузеві соціології за тими напрямками освіти, за якими здійснюється підготовка фахівців у НУК.

1. Соціологія права

Задовольняючи свої потреби, люди об'єднуються в певні групи, а згодом у спільноти. Спільноти, поступово розширюючись, вступають у певні відносини між собою. При цьому люди дотримуються певних правил, формують принципи

і основи, на яких будуються ці відносини. Правила, принципи і основи, які регулюють відносини між людьми, отримали назву "соціальні норми". До них належать: норми моралі (загальні основи всього життя), релігійні норми, норми соціальних груп, звички, традиції, право. З усіх цих феноменів соціального життя найбільш складним для розуміння і пояснення є право. Існує декілька підходів до розуміння права.

Нормативістський підхід визначає право як сукупність норм, які продукує, встановлює і охороняє держава. Прихильники природно-правової теорії вважають, що крім права, яке встановлює держава, існує природне право, притаманне людині від народження. Природне право – це право на життя, на свободу, на власність, на рівність. Т. Гоббс (1588–1679) особливо підкреслював значення свободи для окремої людини. На його думку, саме свобода властива людині від природи. Природно-правова теорія розділяє право і закон: закон приймає і захищає держава, а право належить людині від народження. Учені, які поділяли історичний підхід у розумінні права, стверджували, що право не створюється законодавцем. Право з'являється внаслідок розвитку особливого "народного духу" так само, як з'являється мова. Дослідники мають "схопити" і виразити прояви "правового народного руху", викласти в юридичних формулах, а законодавець повинен перетворити його на діюче законодавство. У другій половині XIX ст. з'являється марксистський (класовий) підхід. К. Маркс, Ф. Енгельс, а згодом їхні послідовники російські комуністи (більшовики), що будували "нове безкласове, комуністичне" суспільство, розуміли право як утілену в законі волю економічно-панівного класу. Зрозуміло, що в XIX ст. таким класом була буржуазія. Тому протягом 1917–1918 рр. В. Ленін і комуністи у Росії і на захоплених територіях скасували все буржуазне право і закликали керуватися

при вирішенні всіх справ "революційним правом". В основі "революційного права" лежало благо пролетаріату як нового панівного класу і благо пролетарської держави. Прихильники психологічного підходу в розуміння права включають і правову свідомість, і правові емоції. Прихильники соціологічної теорії вважали, що право втілюється не в природних правах і законах, а в реалізації законів. Тобто право – це діяльність фізичних і юридичних осіб, які реалізують, так чи інакше, свою правочинність. Правом також оголошувалась практика державного будівництва.

Таким чином, право як феномен пов'язане з такими соціальними явищами і феноменами, як держава, особистість, народ, свідомість, класи, діяльність. Саме тому дослідження феномена права можуть вести і філософія, і історія, і психологія, і, без сумніву, соціологія.

Поєднавши ці підходи, можемо дати таке визначення: право – це система загальнообов'язкових правил поведінки (юридичних норм), які встановлюються і забезпечуються державою з метою регулювання суспільних відносин. Право, на відміну від інших норм, має свої особливості. Філософія і соціологія права свідчить, що: 1) право встановлюється державою, тоді як інші соціальні норми можуть встановлюватися соціальними групами, релігійними організаціями, корпоративними групами і т. ін.; 2) право вказує, що можна, а що не можна робити в тій чи іншій ситуації, і ті вказівки є загальнообов'язковими; 3) право має "зовнішній вигляд", це закон, указ, постанова, рішення суду тощо; 4) право захищається державою за допомогою системи примусових заходів. Право як процес вивчає і досліджує цілий комплекс юридичних наук. Право як соціальний інститут досліджує соціологія і філософія права.

Чи можна прожити без права? Можна. Можемо передбачити, що тоді стосунки між людьми будуть регулюватися іншими нормами – мораллю, звичками, звичаями. Але люди настільки різні, що їхні мораль, звички і звичаї можуть суперечити один одному. Тому великі й глобалізовані спільноти не можуть функціонувати без права (безправно). Саме тому філософія і соціологія права говорить про цінність права. Цінність права в тому, що: 1) право виражає межі і міру свободи особистості в суспільстві; 2) право, в ідеалі, виступає виразником ідей справедливості, виступає критерієм справедливого розподілу матеріальних благ, проголошує й утверджує рівність усіх громадян перед законом; 3) право організовує і узгоджує діяльність людей, надає стійкості соціальній та індивідуальній діяльності, забезпечує її підконтрольність, роблячи суспільні відносини впорядкованими і передбачуваними; 4) право узгоджує і погоджує приватний інтерес із громадським інтересом.

Особливо важливим є роль права в перехідних суспільствах, таких як Україна. Україна на відміну від сусідніх спільнот не завершила перехід до стабільної справедливої політичної системи. Проголосивши в 1991 р. незалежність, українська правляча верхівка, прикриваючись демократичними правом і законодавством, почала дрейфувати до авторитаризму. На зразок того, який утвердився в Росії на початку 2000-х рр. (т. зв. путінократія). На початку 90-х рр. нове, нерадянське право, давало можливість здійснити перехід до більш розвинутих демократичних форм правління, в основі яких лежить приватна власність великої кількості дрібних і середніх власників. Натомість в Україні проголошене достатньо демократичне право, якого не дотримуються великі приватні власники-олігархи. Таким ігноруванням права вони провокують суспільство на порушення права на різних рівнях со-

ціального життя. Так сформувалась система майже повсюдної безвідповідальності і безкарності в умовах демократичного і недіючого права.

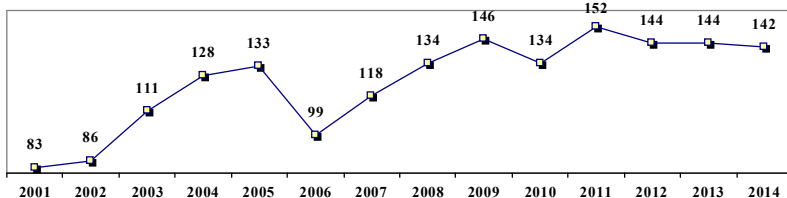
Соціологія права з'являється наприкінці XIX ст. Одним із засновників соціології права є австрійський українець Євген Ерліх (1862–1922), який народився в Чернівцях, був професором і ректором Чернівецького університету. На його думку, у суспільстві відбувається постійний процес утворення нових правових відносин які не завжди відповідають праву, зафіксованому в законах. Є. Ерліх провів опитування українців Буковини і виявив, що на початку XX ст. на цій території діяла лише третина статей цивільного кодексу Австро-Угорської імперії. Ідеї Є. Ерліха поширились у Германії, але найбільше в США. До відомих європейських дослідників статусу права в суспільстві можна віднести таких українців, як М. Ковалевський (1851–1916), Б. Кістяківський (1868–1920), поляка Л. Петражицького (1867–1931), німців М. Вебера (1864–1920) і Н. Лумана (1927–1998), француза Ж. Гурвіча (1894–1965), італійця Ч. Ламброзо (1835–1909).

Сучасна соціологія права виокремлює і досліджує такі феномени, як правова культура, правова свідомість, правова поведінка. Правова культура – це все, що створено людиною, суспільством, державою в царині права. Так, наприклад, здобутки європейського права на тисячоліття перевершують здобутки українського права. Наприклад, англо-франко-германське право базується на римському праві, що сформувалось у писаній формі ("Дванадцять таблиць") у V ст. до Р. Х. і проіснувало до 1453 р. (загибель Східної римської імперії). Тобто римське право проіснувало майже дві тисячі років. Германське писане право бере свої початки в IX ст. по Р. Х. і розвивається оригінально. Українське писане право починається в XI ст. по Р. Х. і розвивається в умовах загарбання

наших земель іншими державами до 1991 р. Наступний приклад. Більш-менш демократичні вибори до парламенту стали звичайним явищем для європейців ще з другої половини XIX ст., а в Україні такі вибори починаються лише з 1989 р. Таким чином, виборчим традиціям класичної демократії більше двохсот років, а виборчим традиціям "перехідної" України близько трьох десятків років. Як бачимо, різні народи жили в різній правовій атмосфері, виховуючи в собі відповідне ставлення до права.

Правова свідомість особистості і суспільства – це те, як ми сприймаємо суспільні відносини через феномен права. Правова свідомість починається з важкого вибору між "хочу" і "треба": "Хочу перейти на червоне світло, хочу проїхати на червоне світло, хочу не складати залік, а "порішати" питання з викладачем". У нашому суспільстві правова свідомість добре виявляється у ставленні до корупції і хабарництва, у довірі до суду, прокуратури, поліції.

Україна у світовому рейтингу "Індекс сприйняття корупції"

Корупція (від лат. corrumpere – псувати, розбещувати, а також corruptio – підкуп, продажність, розклад, псування) – злочинне використання службовцями (державними) особами, громадськими і політичними діячами їх прав і посадових обов'язків та можливостей з метою особистого збагачення.

Тобто перераховані особи надають якусь вигоду індивідові (що може мати, а може й не мати права на цю вигоду) в обмін на нелегальну плату (хабар). Причини корупції в кожній країні можуть бути різні. Але дослідники вважають, що головними серед них є: невдала система державного управління, непрофесіонали-правителі, недосконала судова система, політична корупція, брак волі національних лідерів у протистоянні корупції, слабкість інститутів громадянського суспільства. Від середини 90-х рр. XX ст. (1996) відома міжнародна організація Transparency International (ТІ) проводить ряд досліджень щодо визначення Індексу сприйняття корупції, Індексу хабародавців і громадської думки щодо корупції. Згодом до ТІ долучились фонд Heritage ("Спадщина"), WorldBank (Світовий банк), World Economic Forum (Світовий економічний форум), The Economist Intelligence Unit (Служба інформації журналу "Економіст"), Columbia University (Колумбійський університет), The World Markets Research Centre (Світовий центр маркетингових досліджень), Political Risk Services (Служба оцінки політичного ризику). Разом вони вираховують індекс корупції більше ніж для ста країн світу (180 країн). З 1996 по 2011 р. бали "за корупцію" нараховувались за п'ятибальною шкалою, з 2012 р. за 100-бальною. На основі цих балів формувався світовий рейтинг країн за "Індексом сприйняття корупції". Індекс являє собою оцінку від 0 (максимальний рівень корупції) до 100 (відсутність корупції). Починаючи з 2014 р., Україна поступово покращує свої показники "Індексу корупції". Це значить, що суспільство і державні інститути роблять певні важливі кроки в боротьбі з корупцією і хабарництвом. У 2015 р. Україна отримала 27 балів, у 2016 р. – 29, у 2017 – 30 балів. У 2016 р. Україна посіла 134 місце серед 180 країн по "Індексу сприйняття корупції". У 2018 р. з індексом у 30 балів Україна посіла 130 місце серед інших країн.

Важливим є ставлення населення до правоохоронних органів. Можемо навести велику цитату з доповіді "Центру Разумкова" про довіру до поліції (міліції), суду, прокуратури.

"По-перше, довіра до правоохоронних органів – це свідчення ефективності їхньої роботи з точки зору простих громадян країни та підтвердження задоволеності населення діяльністю цих структур. Якщо ж у суспільстві має місце протилежна ситуація – недовіра переважає над довірою, – це свідчить насамперед про невиконання або виконання неповною мірою правоохоронними структурами тих функцій, що покладені на них у цьому суспільстві.

По-друге, у більш широкому сенсі рівень довіри громадян до правоохоронних органів та судів можна вважати одним з індикаторів розвитку правової держави в Україні, наявності проблем у сфері дотримання принципу верховенства права. Це пояснюється тим, що органи правоохоронної системи та суди – такі інстанції, які покликані бути на сторожі прав і свобод людини та громадянина, і високий рівень недовіри до них, з огляду на це, опосередковано свідчить про порушення принципу верховенства права.

По-третє, довіра до правоохоронних органів є також одним із компонентів загальної демократичності суспільства та системи влади зокрема. Мається на увазі, що в суспільстві, де повною мірою дотримуються демократичні стандарти, правоохоронна система та система судочинства працюють прозоро і не можуть бути об'єктами маніпуляцій ззовні.

У демократичному суспільстві правоохоронна система – це система інстанцій, до яких громадяни звертаються в разі порушення їхніх прав і свобод, скоєння злочину проти них, а це, у свою чергу, підтверджує довіру до цих органів. Якщо суспільство не довіряє правоохоронним органам і не вважає їх джерелом отримання захисту своїх прав і свобод, то це

свідчить про наявність загрозливих для демократичної перспективи суспільства тенденцій."

Таблиця 1. Розподіл відповідей на питання: "Чи підтримуєте Ви діяльність органів внутрішніх справ (міліції)?", %

	Повністю підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Січень 2002 р.	12,4	31,6	44,9	11,1
Грудень 2006 р.	8,7	32,3	44,0	14,9
Травень 2010 р.	11,3	34,1	42,9	11,7
Березень–квітень 2012 р.	3,3	30,4	57,2	9,0
Квітень 2017 р.	4,8	28,9*	53,8*	12,8

Таблиця 2. Розподіл відповідей на питання: "Чи підтримуєте Ви діяльність суду в Україні?", %

	Повністю підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Січень 2002 р.	10,8	29,6	39,8	19,8
Грудень 2006 р.	6,7	29,2	45,0	19,2
Травень 2010 р.	9,4	27,7	43,4	19,6
Березень–квітень 2012 р.	2,9	25,1	61,5	10,5
Квітень 2017 р.	0,5	6,5	85,4	6,3

З початком російської агресії та війни України проти Росії дослідники включили в опитування новонароджений соціальний інститут – волонтерство – як рух допомоги збройним силам. Усі роки війни з Росією (з 2014 р. до сьогодні) волонтери, волонтерський рух має високий рівень довіри. На початок 2018 р. найбільший рівень довіри мають волонтерські організації, ЗСУ, церква, громадські організації. Відсутність

серед цього списку вищих державних інститутів (Президент, Уряд, Верховна рада) та інститутів правоохоронної і судової системи свідчить про кризові явища в системі державного управління в Україні.

Ігнорування і відсутність правової культури призводить до появи феномена правового нігілізму. Правовий нігілізм – це ігнорування і відкидання ідеї права (як ідеї справедливості), юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій. Найяскравішим прикладом правового нігілізму є абсолютизація принципу недоторканності народних депутатів України, суддів, прокурорів, Президента. Використовуючи цю норму, представники означених професійних груп могли вільно займатись протиправною діяльністю, лобізмом, брати і давати хабарі, здійснювати корупційну діяльність. Таке становище утвердилось у середовищі української верхівки на початку 2000-х рр. Українська правляча верхівка намагалася поширити такий правовий нігілізм на всі рівні і сфери життя українського суспільства. Але невелика частина українців, і перш за все молодь виступала проти. Ці виступи вилився у дві "революції": "Помаранчеву революцію" (2004 р.) і "Революцію гідності" ("Антикримінальна революція" 2013–2014 рр.). Таким чином неправова (протиправна) поведінка владної верхівки викликала революційну поведінку частини українського суспільства. Правова поведінка – це соціально значуща поведінка суб'єктів, яка передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі і має юридичні наслідки. Історія сучасного, з 1991 р., українського суспільства через призму правової поведінки дуже складна і контраверсійна. Вона поєднує як зразки делінквентної (протиправної) поведінки на всіх рівнях соціуму, так і намагання діяти в межах нових законів і норм права, що з'явилися в умовах утвердження приватної власності та політичної демократії.

Крім означених феноменів соціологія права охоплює інші сфери функціонування права.

2. Соціологія економічних відносин

Економіка (господарування людини) як система, що задовольняє первинні потреби суспільства, теж виступає як об'єкт соціологічного дослідження. Соціологія досліджує економіку (у вузькому розумінні), працю і "людину економічну" (у широкому розумінні). "Економіка" у перекладі з давньогрецької означає мистецтво ведення домашнього господарства (οἶκος – будинок, господарство; νόμος – правило, порядок). У сучасному світі під терміном "економіка" розуміється: 1) сфера життя суспільства і держави, що охоплює виробництво товарів і послуг (благ), обмін ними, розподіл створених благ і їх споживання; 2) господарство певної країни (економіка України, світова економіка); 3) знання, яке вивчає і досліджує відносини між людьми, пов'язані з господарською діяльністю. Соціологія економіки (економічна теорія) досліджує мікроекономіку, макроекономіку, світову економіку (мегаекономіку, глобальну економіку). Мікроекономіка вивчає поведінку і взаємодію економічних суб'єктів (домогосподарств, фірм, підприємств) за допомогою таких феноменів, як попит, пропозиція, ціна, заробітна плата, прибуток, конкуренція. Макроекономіка вивчає економіку суспільства і держави через такі феномени, як валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, індекс людського розвитку, зайнятість і безробіття, інфляція, економічна політика держави. Світова економіка намагається дослідити і визначити закономірності розвитку глобального світу, який пов'язує національні (державні) економіки в одну систему.

Економічна соціологія (соціологія економіки) – напрям соціальних досліджень, суть яких полягає в аналізі економічної дійсності з позиції соціальної теорії.

Соціологія економіки досліджує всю сукупність соціально-економічних процесів і феноменів: ринок, економічну політику держави, економічну діяльність окремих господарств, економічну діяльність і поведінку окремих людей.

Іншими словами, предмет соціології економіки – соціальні відносини у сферах праці, власності, виробництва, розподілу, обміну і споживання, а також соціальні наслідки функціонування цих та інших економічних і фінансових процесів.

Витоки соціології економіки знаходимо в працях класиків економічної думки: Д.-С. Міля (1806–1873), Д. Рікардо (1772–1823), А. Сміта (1723–1790). Уже в XVIII ст. А. Сміт заявив, що багатство держави визначається не кількістю золота і срібла, а працею людини і створеними в результаті цієї праці товарами, послугами, продукцією.

Як окрема галузь соціологічної науки, соціологія економіки сформувалась у 50-ті рр. в США. Причина – ускладнення економічного механізму, виявлення впливів соціального (людського) фактора на функціонування економічного механізму в умовах переходу до постіндустріального суспільства. Існує декілька напрямів соціології економіки. Перший – це так звана стара економічна соціологія (політична економіка – *political economy*). До теоретиків цього напрямку відносяться М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Зомбарт, К. Маркс, Й. Шумпетер.

Другий напрям – нова економічна соціологія, або неоінституціональна економіка (*new institutional economics*). Теоретики цього напрямку – М. Гранновтер, Р. Коуз, Д. Нарт, О. Уільямсон та ін.

До головних напрямків сучасної соціології економіки відносять, крім нового інституціоналізму, соціологію раціонального вибору, мережевий підхід в економіці, культурологічний підхід.

Безсумнівним досягненням сучасної соціології економіки є теорія людського капіталу (*human capital*), теорія якості життя

(quality of life (QOL)), теорія економіки щастя (economics of happiness), економіки знань (economic of knowledge).

Таким чином, соціологія економіки (економічна наука) відіграє важливу роль у житті суспільства і держави. Збираючи й аналізуючи факти реального господарювання, порівнюючи їх з аналогічними феноменами в історії і реаліях інших суспільств, наука може спрогнозувати господарську діяльність, скорегувати її, а значить задовольнити потреби людини, суспільства і держави в нових потребах (благах). А потреби людини безмежні, вони постійно зростають і випереджають той набір, що може запропонувати економіка. Потреби породжуються людською фантазією, яка випереджає час і можливості. На потреби людини впливає і конкуренція виробників у ринковій економіці, адже виробники постійно пропонують нові споживчі блага. Інформація, що надходить з різних джерел, теж стимулює нові потреби або нові спроби задоволення колишніх постійних потреб. Одночасно задовольнити всі потреби неможливо. Людина, суспільство, держава щоразу вирішують, якими засобами, за який рахунок задовольняти нагальні потреби.

Як правило, блага, які задовольняють потреби, в готовому вигляді в природі не існують. Їх необхідно створювати і виробляти, використовуючи ресурси (з фр. *ressource* – цінність, запас, джерело), якими володіють люди, суспільство, держава. Виробництво матеріальних благ і послуг складає основу життя і розвитку будь-якого суспільства. Створення благ, як правило, здійснюється на підприємствах шляхом організації виробництва. Людина, на відміну від тварини, не лише пристосовується до природи, але і перетворює природне середовище, пристосовуючи його для задоволення своїх потреб. Створення та функціонування виробництва й інфраструктури є прикладом впливу на природу. Таким чином, виробництво –

це вплив людини на речовину природи з метою надання їй властивостей і форм, придатних для задоволення потреб.

Виробництво – це класичний об’єкт дослідження соціології, адже воно становить собою взаємодію людини з природою і сукупність відносин між людьми. Людина для свого виробництва бере природні матеріали, використовує землю, воду, атмосферу. Але природні ресурси обмежені, і більшість з них не відтворюються. Тому, чим інтенсивніше людина використовує сировинні ресурси, тим швидше вони закінчатся. Крім взаємодії з природою, у процесі виробництва люди взаємодіють між собою. Виробництво поєднує в собі такі елементи, як праця, предмети праці, засоби праці, продукти праці. Результатом виробництва можуть бути як матеріальні блага і матеріальні послуги, так і нематеріальні блага (духовні цінності) і нематеріальні послуги. У розвинутих країнах, а таких трохи більше тридцяти, на сферу нематеріального виробництва припадає більше половини зайнятих працівників. Ресурсами для виробництва виступають земля, праця, капітал, здатність до підприємницької діяльності. Виробництво благ об’єднане в особливі економічні системи. Їх в чистому вигляді дві: ринково-капіталістична і планово-командна (адміністративна). Зразком планово-командної економіки (у чистому вигляді) виступає економіка Північної Кореї, частково Білорусі, Куби і Венесуели. Ринково-капіталістична має безліч варіантів. З 1991 р. економічна система України трансформується від планово-командної економіки до ринково-капіталістичної. Зараз українська економіка являє собою зразок монополістичної, олігархічної ринкової системи.

Базовим принципом життя в суспільстві є праця. Ви можете не працювати лише якщо ваші батьки олігархи або "за покликанням душі". Але навіть у цьому випадку капіталістична економічна система завжди може зіграти "злі жарти з дітками-

мажорами". Праця є основою функціонування і розвитку людства, суспільства, держави. Праця – це діяльність людини, спрямована на розвиток і перетворення ресурсів (природних, людських та ін.) на матеріальні і духовні блага, необхідні для задоволення потреб. Праця (діяльність) може бути добровільною і примусовою або в поєднанні добровільності і примусу. За характером праці виокремлюють суспільну і приватну, вільну і невільну, працю "на себе" і працю "на когось" і т. ін. За змістом розрізняють такі види праці: проста і складна; творча і репродуктивна; фізична та розумова; ручна, механізована, автоматизована.

Наука, досліджуючи працю, фіксує ряд феноменів, які притаманні їй. Це такі явища, як ринок праці, зайнятість населення, безробіття, умови праці, продуктивність праці, ставлення до праці, мотивація до праці, трудова адаптація, трудова мобільність, трудова кар'єра. Працю досліджували з давніх часів. Ще Платон і Аристотель у своїх творах, присвячених державі і політиці, розмірковували про те, хто і де має працювати, які є види праці, як розподіляються результати праці, як треба ставитись до власності. Особлива увага звертається на феномен праці в умовах промислового перевороту, індустріалізації, швидкої урбанізації, зменшення селянства і збільшення промислового робітництва (пролетаріату) або аграрного перенаселення.

У 30–40-ві рр. XIX ст. починають формуватися "нові" ідеї щодо праці, серед яких: особливості праці в індустріальному суспільстві (А. Сміт, Д. Рікардо, В. Петті, К. Маркс, Ф. Енгельс, О. Конт, Е. Дюркгейм); ідея "комуністичної і соціальної" праці (Т. Мор, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, П. Прудон, К. Маркс); співвідношення праці і релігійної (протестантської) етики (М. Вебер, Е. Дюркгейм). У другій половині XIX ст. центром індустріального світу стають США. Там продовжують

активно досліджувати працю. Американські інженери, соціологи, психологи, керівники підприємств, менеджери різного рівня досліджують такі явища, як умови праці, ставлення і мотивація до праці, трудова адаптація, соціально-психологічний клімат, трудова кар'єра. Їхні роботи, думки і рекомендації сформували новий розділ соціології – індустріальну соціологію.

"Новими" теоретиками і практиками стали Г. Форд (1863–1947), Ф.-В. Тейлор (1856–1915), Е. Мейо (1880–1949), А. Маслоу (1908–1970), Ф. Херцберг (1923–2000), Д. Макгрегор (1906–1964). Суть індустріальної соціології – робітник підприємства, бажає того капітал чи ні, не є простим "гвинтиком" у складній системі індустріального виробництва. Треба використовувати всі ресурси людської фізіології і психіки для інтенсифікації праці робітника на його робочому місці; треба забезпечити відповідні умови праці і формулювати відповідні вимоги для працівників. Досягнення індустріальної соціології та її висновки активно використовуються для цього часу в розвинутих індустріальних суспільствах.

Разом з тим, переміщення індустрії в нові країни і в нові умови, розвиток інформаційних технологій, формування так званого четвертого технологічного укладу ставить перед індустріальною соціологією нові завдання. Наприклад, проблема прекаріату.

Складовою частиною соціальної праці є дослідження і формування образу підприємця: від простого купця-торгівця-грабіжника II ст. до Р. Х. до сучасних українських нуворішей (з фр. *nouveau riche* – новий богач) – "нових українців" і т. ін. Для сучасного українського суспільства це особливо актуальна проблема. Адже приватизація, перехід до ринкової економіки, процес первісного нагромадження капіталу в 90-ті рр. XX ст. підтвердили, що джерелом багатства можуть бути не

лише важка праця, спадщина, підприємливість і заощадливість. Перші капітали в Україні дуже часто ставали результатом кримінальної діяльності (вбивства, пограбування, рекету, здирництва), корупції, шахрайства, привласнення державної власності, спекуляції, надексплуатації робочої сили. Загалом підприємництвом (бізнесом) можуть займатись не всі. Так званий "бізнесмен", від простого торговця морозивом до Б. Гейтса або І. Маска, має поєднувати в собі як позитивні, так і негативні особистісні риси. Для того, щоб почати певну справу (бізнес), хтось повинен виявити ініціативу, яка може бути на межі закону і беззаконня, відшукати незадоволену потребу, придбати засоби виробництва, найняти людей і організувати їхню діяльність. Заради справи підприємець має ризикувати і знаходитись у постійній психологічній напрузі. Здатність до підприємництва є рідкісною властивістю і талантом. Вважається, що лише 5–7 % населення має природжені здібності до підприємництва.

Таким чином, соціологічне вивчення економічної сфери життя суспільства є необхідним елементом пізнавальної діяльності.

3. Соціологія освіти

З початку об'єднання людей у соціум, а згодом у державу, неабиякого значення набув процес передачі знань, практичних знань, практичного досвіду, передачі індивідуальних, соціальних і політичних цінностей. Людство сформувало особливий соціальний інститут, відповідальний за цей процес – це освіта. Освіта – це особливий соціальний інститут, який відповідає за сучасну та адекватну підготовку нових поколінь до повноцінного функціонування в суспільстві. Цей соціальний інститут виховує нові покоління (передає і фіксує моральні цінності і якості, норми поведінки); передає знання, уміння,

навички; соціалізує особистість. Освіту як особливий процес і як соціальний інститут вивчають і педагогіка, і соціологія освіти. Остання звертає особливу роль на статус освіти і педагога в суспільстві, на залежність розвитку суспільства від статусу і розвитку освіти, на значення освіти для соціалізації особистості, засвоєння особистістю, через освіту, норм поведінки і цінностей групи, суспільства, держави. Соціологи починають дослідження освіти з другої половини XIX ст. У цей час в Європі та США відбувається перехід до індустріального суспільства.

Складне індустріальне суспільство вимагало людину нового типу. Людину, що мала, як мінімум, початкову освіту. Тому середня освіта в Європі і США стає доступною і масовою. Розширюються можливості для набуття вищої освіти. Одним з перших дослідників освіти стає американець Джон Дьюї (1859–1952) з працею "Школа і суспільство" (1899).

Жодна людська спільнота не вижила б без передачі досвіду новим поколінням. Усі суспільства неабияк піклуються про функціонування системи освіти. Система освіти складається з ряду структурних елементів. Це такі елементи, як: дошкільна освіта, загальна середня освіта (початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта), позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, магістратура і докторантура, самоосвіта. Кожен з цих елементів виконує певні функції. Якщо їх узагальнити, то матимемо функції: 1) виховну; 2) функцію загальноосвітньої підготовки; 3) функцію взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства; 4) функцію професіоналізації; 5) науково-дослідну функцію освіти.

Виховна функція освіти забезпечує формування, за допомогою цілеспрямованого впливу, певних соціальних рис і світогляд нових поколінь, формування визначених норм пове-

дінки, ціннісних і культурних орієнтацій. У недемократичних суспільствах (тоталітарних і авторитарних) освіта використовується як інструмент повсякденного і повсюдного контролю за молоддю, як інструмент виховання і формування особливого (побожного) ставлення до "вождя-дуче-фюрера-диктатора" і держави, яку він уособлює.

Загальноосвітня підготовка розуміється як набуття знань про основи функціонування природи (nature), суспільства (society) і культури (culture). Загальна освіта передбачає формування відповідних умінь і навичок, які необхідні кожній людині і які використовуються у повсякденному житті, незалежно від професії і статусу.

Особливі зв'язки і вплив освіти на суспільство. Частина дослідників вважає, що система освіти формує і визначає соціально-класову структуру суспільства. На їх думку, освіта є раціональним способом розподілу індивідів відповідно до їх здібностей, коли найталановитіші і найактивніші займають управлінські посади в суспільстві. Для інших дослідників освіта – особливий вид довгострокових капіталовкладень. Освіта має принести прибуток у майбутньому. Відповідним чином обґрунтовується нерівність індивідів у суспільстві. Нерівність пов'язана з різною кількістю і типом капіталовкладень, інвестованих в освіту. Для марксистів освіта в умовах капіталізму породжує стару структуру соціальної нерівності. У новому, соціальному суспільстві освіта формує новий тип людини і сприяє соціальній однорідності.

Професіоналізація освіти пов'язана з універсальним принципом спеціалізації, який панує в соціумі. На жаль, окрема особистість не може виявити свою вправність у всіх сферах соціального життя. Спеціалізація підвищує продуктивність праці людини. Саме тому професійна освіта направлена на підготовку кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя.

Важливою функцією сучасної освіти є продукування нових знань. Особливо притаманна ця функція вищій освіті. Уже в кінці XIX ст. в обов'язки викладачів вищих навчальних закладів увійшло завдання поєднати у своїй роботі педагогічну і дослідницьку діяльність.

Система освіти в Україні має давню, неоднозначну і доволі контраверсійну історію.

Історію освіти на землях України можна прослідкувати з часів князя Володимира. Князь заснував школу для дітей феодальної верхівки при Десятинній церкві. Графіті, залишені священниками та відвідувачами Софійського собору в Києві, свідчать про існування певної освіти у давніх русичів-українців. Найдавніші написи відносяться до XI–к. XVI ст. Нічого достеменного невідомо про освіту в Галицько-Волинську і початки Литовсько-Польської доби. Можемо лише здогадуватись, що при церквах і монастирях існували школи для дітей священників, і говорити про приватну освіту.

Перші достеменні відомості про школи відносяться до 1546 р. У м. Дубець (Галичина) засновано кальвіністську школу. За зразок кальвіністи взяли чеські братські школи. Згодом соціани (польські братства) відкрили свої школи. Найбільші протестантські школи були в Дубно і Хмельнику. Відчуваючи загрозу поширення протестантизму, польські католики–єзуїти почали відкривати свої школи-колегіуми. Найвідомішими стали колегіуми у Львові (1608–1773), Кременці (1712–1773), Кам'янці-Подільському (1610–1793), Луцьку (1604–1773), Самборі (1680–1773), Острозі (1626–1773), Переяславі (Переяслав-Хмельницький, 1636–1648), Барі (1646–1666, 1749–1773), Вінниці (1630–1648, 1732–1773), Овручі (1685–1773), Станіславі (1716–1773), Житомирі (1747–1773). Загалом "для українців" єзуїти відкрили 17 шкіл-колегіумів.

Важливою сторінкою в історії освіти України стали братські школи. Братські школи – це навчальні заклади, які організовувались громадськими організаціями православних міщан для захисту православної церкви в умовах полонізації (після Люблінської унії 1566 р.). Першу школу засновано у Львові 1586 р. Пізніше за цим зразком засновані школи ще у 26 містах. Але найбільшими були школи у Львові і Києві. Під впливом братств виникають парафіяльні школи при церквах і монастирях. У кінці XVII ст. робиться перша спроба започаткувати і "вищу школу". У 1576 р. князь Костянтин Острозький засновує слов'яно-греко-латинську школу. Навчальний заклад, перший серед слов'янських народів, готував церковних і світських діячів до 1636 р. Онука К. Острозького, Ганна-Алоїза, яка стала католичкою, закрила школу, а все майно передала єзуїтському колегіуму. Таким чином, до кінця XVII ст. в Україні як частині Речі Посполитої діяла особлива система освіти, що включала братські і парафіяльні школи та єзуїтські школи-колегіуми. Вершиною розвитку цієї системи стало утворення і діяльність Києво-Могилянської академії (1632–1817).

У XVIII ст. школи продовжили своє існування при церквах і монастирях. Українська історіографія початку XX ст. пише, що майже кожне село утримувало свою школу. За переписом полків у 1740–1748 рр. у них існувало 866 шкіл на 1099 поселень. Але це стосується лише Гетьманщини. На Слобожанщині було 124 школи. На землях, що залишалися під владою Польщі, національна освіта не розвивалась. Там продовжували діяти єзуїтські школи-колегіуми. Українська шляхта, що полонізувалась з 1349 р., не переймалась проблемами національної освіти. Ситуація в Гетьманщині була кращою, але з другої половини XVIII ст. активізується процес русифікації і перетворення Гетьманщини в Малоросію. Українська

верхівка починає перебирати культуру Санкт-Петербурга і російського дворянства. Після занепаду Гетьманщини занепадає і народна освіта. Верхівка відправляє своїх дітей на навчання в Санкт-Петербург і Москву. Могилянська академія занепадає і припиняє своє існування.

У 1777 р. в Австрійській імперії проведено першу шкільну реформу. Нею започаткована державна система освіти. Започатковано декілька видів шкіл і гімназій. Ця система проіснувала на Західній Україні, що входила до складу імперії, до 1923 р.

У першій половині XIX ст. кількість шкіл по селах зменшується. Освіта для селянських дітей залишалась малодоступною. Натомість у містах розширюється мережа державних гімназій і приватних шкіл. У XIX ст. починає розвиватись вища школа. На підавстрійській Україні указом імператора Йосифа II у 1784 р. засновано Львівський університет з латинською мовою викладання. У 1787 р. при Університеті створено *Studium Rutenum* – відділення для підготовки священиків з українців, які не знали латинської мови. Навчання йшло українською мовою. У підросійській Україні відкриваються два університети: у 1804 р. – у Харкові, у 1834 р. – у Києві. Розвиток капіталізму вимагав фахівців вищої кваліфікації – інженерів, медиків, юристів. Були відкриті спеціалізовані заклади вищої освіти: Технологічний інститут (Харків, 1884), Політехнічний інститут (Київ, 1898), Політехнічний інститут (Львів, 1816, 1844), Ветеринарний інститут (Харків, 1873), Гірничий інститут (1899, 1912, Дніпро, колишній Катеринослав, Дніпропетровськ). Створювалась мережа середніх механіко-технічних училищ.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли поширенню освіти в Російській імперії і підросійській Україні. Але ця держава так і не створила систему державної шкільної безкоштовної

початкової і середньої освіти. Саме комуністична влада створила цю систему.

Історія освіти в СРСР УРСР протягом 1922–1991 рр. пройшла кілька етапів існування і розвитку. Так, у 20-ті рр. головним стало створення масової початкової державної школи, маргіналізація вищої освіти (закриття ВНЗ, університетів, створення на їхній базі технікумів з правами ВНЗ), українізація. У 30-ті рр. радянська влада створила жорстко-централізовану систему початкової і середньої семирічної освіти, згорнула українізацію, уніфікувала програми освіти, відновила університети й інститути. При підприємствах створила фабрично-заводські училища (ФЗУ), які стали основою системи професійно-технічної освіти, а згодом і технікумів. Складовим елементом усієї системи освіти стало ідеологічне підґрунтя. Інженер, учитель, лікар, учений могли бути різного інтелектуального і професійного рівня, але вони мали беззастережно вірити комуністичній партії та ідеї побудови комунізму в усьому світі. На відміну від царської Росії, радянська російська імперія вступила в Другу світову війну з освіченим населенням, професійними робітниками, великою кількістю інженерних кадрів і вчених. Система освіти допомогла перемогти нацистську Германію, а згодом, у 50-ті рр., відновити економічний та інтелектуальний потенціал.

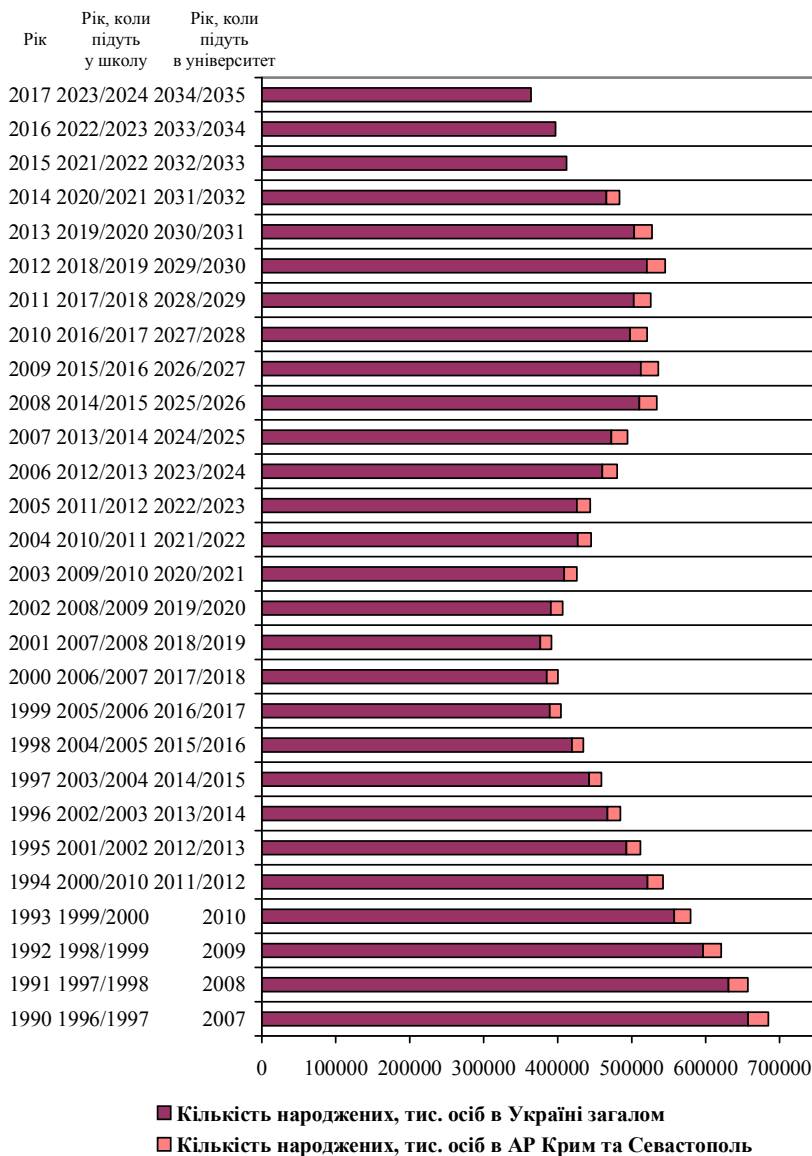
У кінці 50-х рр. відбувся перехід на 8-мирічну, а згодом і 10-тирічну середню освіту. На початку 60-х рр. ХХ ст. склалась система вищої освіти. Шкільна і вища освіта без особливих змін проіснували до середини 80-х рр. У середині 80-х рр. радянська школа і вища освіта вже відставали від Євроатлантичного світу в персональній комп'ютеризації, вивченні мов, мобільності студентів. У СРСР були розроблені плани реформування освіти. Але всі вони виявились нереалізованими. Після розпаду СРСР настав черговий етап змін-реформ у системі освіти вже незалежної України.

У 90-ті рр. XX ст. і на початку XXI ст. відбуваються паралельно три процеси: занепад-розпад старої системи, спроби збереження того, що можна зберегти, і спроби сформувати-започаткувати нові елементи і створити нову систему освіти. Реформування освіти відрізнялось непослідовністю, слабкою підготовкою, відсутністю роз'яснювальної політики. Найважливішими кроками реформування освіти став перехід на 12-тирічну середню освіту, з профілізацією в 10–12 класах, навчання дітей з 5-тирічного віку, створення приватних закладів освіти (від дитячого садочка до вищого навчального закладу), приєднання до "Болонського процесу" у вищій школі, деідеологізація освіти, перехід на систему "бакалавр-магістр-доктор філософії" та ін. Найбільш послідовно процес реформування почав відбуватися з 2014 р. У 2014 р. прийнятий закон "Про вищу освіту", а в 2018 р. – "Про освіту". Вони проголосили нові складові реформування освіти. Серед них: 1) метою освіти проголошується набуття не просто знань, а компетенцій: умінь і навичок; 2) трирівнева, 12-тирічна середня школа, яка ділиться на початкову школу (4 роки навчання, 1–4 класи), базову школу (5 років навчання, 5–9 класи, гімназія), профільну школу (3 роки, 10–12 клас, ліцей); 3) формування системи професійної освіти по закінченню 9 класів; 4) автономія школи, обрання директорів шкіл (на 6 років, не більше двох строків), більша самостійність учителів; 5) добровільна сертифікація вчителів; 6) піднесення рівня інклюзивної освіти і перепрофілювання інтернатів; 7) створення освітніх округів з базовими школами. У вищій школі – перехід на трирічну освіту для бакалавра, дворічну для магістра. У загальних підходах також: навчання на українській мові в усіх навчальних закладах, інформаційна прозорість, академічна порядність, розширення джерел фінансування освіти. Закон обіцяє підвищення

рівня оплати вчителям. Для того щоб закон запрацював, потрібно прийняти ще ряд законів, а саме: закон про середню освіту, закон про профільну освіту; внести зміни в ряд інших законів. Потрібно створити нові органи управління або реформувати старі.

На 2019 р. не можна однозначно оцінити результати реформування. Незважаючи на це, сучасну систему освіти в Україні можна оцінити як розвинену, таку, що забезпечує виконання покладених на неї функцій. Освітня система України сьогодні (2019) – це більше 7 млн тих, хто навчається, і 1,5 млн тих, хто навчає. У 2017 р. система освіти України включала в себе 14 тис. 900 закладів дошкільної освіти, які відвідує 1,3 млн дітей (53 % від усіх дітей дошкільного віку), 16 тис. 719 шкіл (3,9 млн учнів і 438 тис. педагогів), 792 заклади професійно-технічної освіти (285 тис. учнів, 2016–2017 н.р.), 661 – вищий навчальний заклад (I–IV рівень акредитації, 289 – інститутів, університетів, академій) і 1 млн 539 тис. студентів.

Рівень народжуваності в Україні (1990–2017)

Вищі навчальні заклади				
(на початок навчального року)				
	Кількість ВНЗ, од.		Кількість студентів у ВНЗ, тис. осіб	
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації	I–II рівнів акредитації	I–IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757	881,3
1991/92	754	156	739,2	876,2
1992/93	753	158	718,8	855,9
1993/94	754	159	680,7	829,2
1994/95	778	232	645	888,5
1995/96	782	255	617,7	922,8
1996/97	790	274	595	976,9
1997/98	660	280	526,4	1110
1998/99	653	298	503,7	1210,3
1999/00	658	313	503,7	1285,4
2000/01	664	315	528	1402,9
2001/02	665	318	561,3	1548
2002/03	667	330	582,9	1686,9
2003/04	670	339	592,9	1843,8
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8
2006/07	570	350	468	2318,6
2007/08	553	351	441,3	2372,5
2008/09	528	353	399,3	2364,5
2009/10	511	350	354,2	2245,2
2010/11	505	349	361,5	2129,8
2011/12	501	345	356,8	1954,8
2012/13	489	334	345,2	1824,9
2013/14	478	325	329	1723,7
2014/15 ¹	387	277	251,3	1438
2015/16 ¹	371	288	230,1	1375,2
2016/17 ¹	370 ²	287 ³	217,3 ²	1369,4 ³
2017/18 ¹	372 ²	289 ³	208,6 ²	1330,0 ³

Вищі навчальні заклади

(на початок навчального року)

	Прийнято до ВНЗ, тис. осіб		Випущено фахівців з ВНЗ, тис. осіб		Кількість аспіран- тів, осіб ⁴	Кількість докторан- тів, осіб ⁴
	I-II рівнів акреди- тації	III-IV рівнів акреди- тації	I-II рівнів акреди- тації	III-IV рівнів акреди- тації		
1990	241	174,5	228,7	136,9	13374	...
1991	237,5	173,7	223	137	13596	503
1992	212,6	170,4	199,8	144,1	13992	592
1993	198,9	170	198	153,5	14816	765
1994	194	198	204,3	149	15643	927
1995	188,8	206,8	191,2	147,9	17464	1105
1996	183,4	221,5	185,8	155,7	19227	1197
1997	166,2	264,7	162,2	186,7	20645	1233
1998	164,9	290,1	156,9	214,3	21766	1247
1999	170,1	300,4	156	240,3	22300	1187
2000	190,1	346,4	148,6	273,6	23295	1131
2001	201,2	387,1	147,5	312,8	24256	1106
2002	203,7	408,6	155,5	356,7	25288	1166
2003	202,5	432,5	162,8	416,6	27106	1220
2004	182,2	475,2	148,2	316,2	28412	1271
2005	169,2	503	142,7	372,4	29866	1315
2006	151,2	507,7	137,9	413,6	31293	1373
2007	142,5	491,2	134,3	468,4	32497	1418
2008	114,4	425,2	118,1	505,2	33344	1476
2009	93,4	370,5	114,8	527,3	34115	1463
2010	129,1	392	111	543,7	34653	1561
2011	105,1	314,5	96,7	529,8	34192	1631
2012	99,8	341,3	92,2	520,7	33640	1814
2013	93,9	348	91,2	485,1	31482	1831
2014 ¹	69,5	291,6	79,1	405,4	27622	1759
2015 ¹	63,2	259,9	73,4	374	28487	1821
2016 ¹	60,6 ²	253,2 ³	68,0 ²	318,7 ³	25963	1792
2017 ¹	59,1 ²	264,4 ³	61,2 ²	359,9 ³	24786	1646

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя і тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² 3 2016/17 навчального року – коледжі, технікуми, училища.

³ 3 2016/17 навчального року – університети, академії, інститути.

⁴ На кінець 1990, 1991, ..., 2017 року.

Фінансування освіти України (2000–2019 рр.)*

№	Рік	Видатки, млн грн	Частка ВВП, %
1	2000	7 085 5	4,2
2	2005	26 801 8	6,1
3	2010	79 826 0	7,4
4	2011	86 253 6	6,6
5	2012	101 560 9	7,0
6	2013	105 534 1	7,3
7	2014	100 105 6	6,4
8	2015	114 193	5,7
9	2016	129 435	5,4
10	2017	177 756	6,0
11	2018	205 264	6,3
12	2019	242 1	6,1

=====

Лекція № 12.

**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Соціологічне дослідження та його види.
2. Робоча програма дослідження.
3. Методи збирання інформації.

1. Соціологічне дослідження та його види

Соціологічне дослідження – це система послідовних логічних, методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, що направлені на отримання достеменно відомої інформації щодо соціального процесу або явища з метою використання цієї інформації для розвитку соціологічної теорії або соціальної практики.

Невід’ємними рисами соціологічного дослідження вважають системний і цілісний підходи до вивчення соціальної реальності, а також необхідність спиратися під час проведення досліджень на соціальні факти та емпіричні матеріали.

Будь-яке соціологічне дослідження має наступні складові елементи:

– об’єкт дослідження, тобто процеси та явища існуючої соціальної реальності. Саме на них скерована увага дослідника і, до того ж, вони від нього не залежать;

– предмет дослідження являє собою різноманітні якості, сторони, процеси та відношення цієї реальності, що виділена дослідником для цілеспрямованого дослідження. В одному й тому ж об’єкті може бути виділено декілька предметів дослідження;

– суб’єкт дослідження, яким є соціолог (дослідник) або група соціологів (дослідників), що проводить дане дослідження, визначає його мету, розробляє інструментарій, збирає та

обробляє інформацію і, врешті решт, надає кінцевий результат дослідження;

- технічні та організаційні засоби дослідження (оргтехніка, анкети, запитання для інтерв'ю тощо). Все, що дозволяє підготувати та організувати дослідження, провести його згідно з робочою програмою дослідження, зібрати та обробити весь робочий матеріал;

- орієнтація на досягнення цілей та вирішення завдань дослідження;

- результати дослідження (кінцевий результат).

Соціологічні дослідження можуть відбуватися задля досягнення різних цілей та вирішення будь-яких завдань. Вони можуть тривати короткий або довгий час, охоплювати різні групи людей, проводитися заради вирішення конкретної ситуації або задля надання рекомендацій щодо тієї чи іншої соціальної ситуації, проблеми, конфлікту тощо. Саме через це існує декілька видів соціологічних досліджень. Їх прийнято поділяти на пілотажні, описові та аналітичні.

Види соціологічних досліджень

1. Пілотажне (розвідувальне) дослідження – використовується для уточнення проблеми та перевірки інструментарію дослідження. Воно може відбуватися за спрощеною програмою, має невелику вибірку респондентів та займає незначний часовий проміжок. Пілотажне дослідження є необхідним складовим етапом польового дослідження. Головним його завданням вважається забезпечення високої надійності та якості соціального виміру. Це передбачає попередню перевірку конкретних методик його проведення (перевірка анкети, опитувальника, питань інтерв'ю тощо), перевірку організації всіх етапів збору соціологічної інформації.

2. Описове дослідження проводиться за повною програмою, його метою є опис структури явища чи процесу, що

вивчається, дослідження взаємозв'язків між різними елементами структури. Проведення такого дослідження займає куди більше часу та потребує великої вибірки респондентів.

3. Аналітичне дослідження займається вивченням причинно-наслідкових зв'язків. Під час такого дослідження постає ряд взаємопов'язаних гіпотез, використовується складний комплекс методів обробки та аналізу інформації. Так дослідження дозволяють спрогнозувати тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому.

Слід зауважити, що саме аналітичне дослідження є найбільш поглибленим та складним. Воно дозволяє встановити причини, що лежать в основі соціального явища, підготовка до такого дослідження вимагає більше часу, коштів та ресурсів, ніж інші. Дуже ретельно розробляється програма та інструментарій, це може бути певний комплекс різних методів збору, обробки й аналізу інформації.

2. Робоча програма дослідження

Будь-яка проблемна соціальна ситуація знаходить своє відображення в науковій програмі, що розробляється після встановлення проблеми та вибору об'єкта дослідження. Цей документ, згідно з яким відбувається дослідження, має назву "робоча програма".

Робоча програма дослідження – це науковий документ, до якого входять визначення об'єкта та предмета дослідження, його ціль та завдання, описана методика збирання та обробки інформації, тип вибірки, а також робоча гіпотеза. В програмі викладені методологічні передумови, основні завдання дослідження.

Розробка робочої програми – це обов'язкова умова соціологічного дослідження. Можна сміливо стверджувати, що робоча програма – це основний документ, згідно з яким відбу-

вається дослідження, і який є необхідним для дослідника.

Об'єктом дослідження прийнято вважати діяльність людей та умов, в яких ця сама діяльність реалізується.

Предмет соціологічного дослідження – це та сторона діяльності об'єкта, яку планується вивчати.

Генеральна сукупність являє собою всю множину елементів, з яких складається об'єкт дослідження та на які будуть розповсюджені висновки дослідження. Тобто, це певна група соціальних елементів, які мають загальні, чітко визначені характеристики, що вказують на їх приналежність до тієї чи іншої системи.

Вибіркова сукупність – особливим чином відібрана частина генеральної сукупності, що є елементом спостереження. Формується в процесі так званої вибірки. Справа в тому, що через ряд причин фінансового, економічного або часового характеру зібрати інформацію про всю сукупність людей чи об'єктів, що цікавлять дослідника, майже неможливо. Саме в таких випадках і здійснюється вибірка певної частини населення. Головною умовою при цьому є забезпечення вибіркою точної репрезентації всієї сукупності, яку вона відображає, а також упевненість у високій надійності даного способу відбору.

Основа вибірки – відображення всіх елементів генеральної сукупності в певній формі (списки виборців, перелік телефонів чи адрес тощо).

Репрезентативність – властивість вибірки представляти генеральну сукупність, відображати пошукові параметри в тих самих пропорціях та співвідношеннях. Репрезентативність означає, що з певною заданою чи вирахованою похибкою можна ототожнювати встановлений на вибірковій сукупності розподіл досліджуваних ознак із дійсним розподілом в генеральній сукупності.

3. Методи збирання інформації

Опитування – метод збору первинної соціологічної інформації за допомогою постановки в усній чи письмовій формі запитань до окремої людини або більш чи менш широкій групі людей.

Опитування являє собою важливий метод емпіричного (практичного) соціологічного дослідження. Це є чудовим засобом вивчення громадської думки, особливо в тому випадку, коли необхідно мати інформацію про оцінки, настрої та очікування певної групи людей.

Структура опитування

1) Першим елементом у структурі опитування є адаптація. Вона створює позитивну мотивацію в респондента, ненав'язливо готує його до теми опитування, а також у цей момент відбувається інструктаж щодо заповнення анкети, відповідей на запитання тощо.

2) Другим елементом є основна частина. Дослідник ставить питання по темі дослідження, фіксує відповіді або респондент сам відповідає на питання в усній чи письмовій формі. Питання, що ставляться на цьому етапі, можуть бути змістовними та функціональними.

3) На третьому етапі відбувається завершення. Тут можуть бути легкі питання, так званого "соціального блоку", щодо положення респондента в суспільстві, питання про вік, гендерну приналежність, фінансові можливості, соціальні чи інші вподобання, демографічні дані тощо. Також може мати місце подяка респондентові від дослідника.

Опитування бувають багатьох видів: *одноразові, лонгитюдні* (панельні), *експрес-опитування* тощо.

Одноразові опитування проводяться задля збору інформації щодо конкретного процесу, явища чи конфлікту в суспільстві або окремій соціальній групі. Вони не мають цілі спостерігати за розвитком того чи іншого процесу.

Лонгітюдні, чи панельні, являють собою різновид повторного дослідження, метою якого є вивчення змін, що відбуваються в будь-якій групі людей протягом певного проміжку часу. Особливість такого дослідження полягає в тому, що в ньому бере участь одна й та ж сама група людей через однакові часові інтервали. Дослідження завжди проводиться за однією і тією ж методикою. Складність дослідження полягає в тому, що важко знайти людей, які б погодилися брати участь у такому довгостроковому дослідженні.

Анкетування – це також один із засобів отримання інформації. Основним засобом отримання інформації під час анкетування є опитувальний лист. Опитувальний лист представляє собою документ, в якому містяться впорядковані за змістом та формою набори питань, що застосовуються для зібрання емпіричної соціологічної інформації у вигляді письмових та усних відповідей обстежуваних осіб (респондентів). Основними видами опитувальних листів є анкета та опитувальник (так званий бланк формалізованого інтерв'ю). Вони схожі між собою за структурою і типом питань, хоча й мають певні відмінності. Так, анкета має, зазвичай, менше питань, і вони часто є закритими, тобто дають можливість респонденту обирати лише із запропонованих відповідей. Нею зручно користуватися за умов проведення масових досліджень. Опитувальник, у свою чергу, може містити більше питань, ніж анкета, і припускає використання певної кількості відкритих питань. Це означає, що респондент може вказати свою власну відповідь на деякі питання, а не обирати лише з варіантів, запропонованих дослідником. Опитувальники також дуже часто використовують у дослідженнях, які вимагають глибшого вивчення деяких соціальних явищ, а також ними користуються для того, щоб отримати більш поглиблену, ніж в анкетах, інформацію.

Анкетування дає можливість проводити великі за масштабом дослідження. Це доволі недорогий засіб отримання інформації порівняно з іншими. Для того, щоб проводити анкетування, далеко не завжди потрібні великі робочі групи. Отже, анкетування дозволяє отримати велику кількість даних за відносно невеликий проміжок часу.

Види анкетування

Особисті – коли респондент особисто заповнює анкету чи питальник на прохання дослідника. У такому випадку кожному респондентові приділяється увага особисто.

Групові – коли дослідник працює з групою респондентів, пояснює їм сутність проведення дослідження, роздає опитувальні листи, чекає на їх заповнення.

Поштове анкетування – передбачає, що анкета розповсюджується серед можливих потенційних респондентів як самостійне поштове відправлення за спеціально підібраними адресами конкретних осіб, які в сукупності, на думку дослідника, й мають представляти досліджувану соціальну спільноту. Передбачається, що після отримання анкети респонденти її заповнять та надішлють назад. Проблема такого дослідження полягає в тому, що не можна сподіватися, що всі респонденти будуть сумлінними й обов'язково надішлють заповнену анкету за зворотною адресою.

Пресове анкетування – це метод збору первинної інформації шляхом публікації анкет у періодичних виданнях. Взаємодія дослідника та респондента носить при цьому доволі опосередкований характер, тому що, починаючи з моменту публікації анкети і до часу її повернення до періодичного видання (газета, журнал, щотижневик тощо), сам процес пресового опитування практично неможливо контролювати. Для більшої репрезентативності анкета може друкуватися неодноразово, а результати такого дослідження бажано якомога скоріше опублікувати на сторінках видання, що містило анкету.

Інтерактивне опитування зазвичай має вигляд збору інформації в оперативному режимі від віддалених респондентів за допомогою різних технічних засобів зв'язку: телефона, радіо, телебачення та Internet. Такий варіант отримання інформації останнім часом стає все більш розповсюдженим, але це не означає, що він може повноцінно замінити всі інші.

Інтерв'ю – один з основних видів опитування, що використовує безпосередню взаємодію між дослідником та респондентом відповідно до поставленої мети.

Як правило, інтерв'ю проводить інтерв'юер, тобто людина, яка безпосередньо взаємодіє з респондентом задля одержання від нього інформації. Контакт із респондентом зазвичай має здійснюватися за певними правилами.

Залежно від різних чинників, таких як глибина відповідей та ступінь свободи співрозмовника, розрізняють наступні види інтерв'ю.

Глибинне – коли дослідник окреслює коло проблем, але зберігає при цьому свободу ведення бесіди. Респондент є при цьому вільним у виборі відповідей. Гіпотеза при такому інтерв'ю не сформульована.

Вільне – на початку опитування формулюється гіпотеза, за інтерв'юером зберігається право вільного ведення бесіди, він може вільно ставити та формулювати питання, але в підсумку він повинен зібрати саме ту інформацію, що передбачена планом та темою дослідження.

Фокусоване (або напівстандартизоване) інтерв'ю – коли під час бесіди використовуються як необхідні, так і можливі "вільні" запитання.

Стандартизоване інтерв'ю – зазвичай проводиться на основі опитувального листа, в якому зазначені необхідні питання, їх формулювання та порядок. Питання в такому випадку можуть мати відкритий чи закритий характер.

Відкриті питання дозволяють давати будь-які можливі відповіді, а закриті питання передбачають лише саме ті відповіді, що містяться в опитувальному листі.

У залежності від кількості респондентів, що одночасно беруть у ньому участь, інтерв'ю може бути *груповим та індивідуальним*. Воно може бути *особистим та опосередкованим* (за допомогою телефону). Залежно від рівня підготовки респондента інтерв'ю поділяють на *директивне і недирективне*. Директивне інтерв'ю означає, що респондент добре розуміє, чому він відповідає певним чином, і в такому випадку застосовують опитувальний лист з упорядкованими питаннями. У випадку з недирективним інтерв'ю питання можуть бути неупорядкованими, носити дещо сумбурний характер, що передбачає втягнення респондента у співпрацю з інтерв'юером та має за мету дізнатися його власну, особисту думку щодо певного питання, ситуації або проблеми.

Ще одним розповсюдженим методом збору інформації виступає спостереження.

Спостереження – це метод збору первинної соціологічної інформації, заснований на слуховому та візуальному сприйнятті явищ і процесів об'єктів, що вивчаються. Це систематичне відстеження стану соціальних явищ та процесів, зіставлення результатів постійних спостережень задля отримання обґрунтованих уявлень щодо їх дійсного положення та тенденцій розвитку. Спостереження означає, що інформація збирається шляхом безпосередньої реєстрації явищ та фактів на місці їх виникнення.

Види спостережень

- 1) *Стандартизоване і нестандартизоване*;
- 2) *невключене та включене* (включене, у свою чергу, може бути відкритим і прихованим);

- 3) лабораторне, польове і лабораторно-польове;
- 4) систематичне, випадкове та епізодичне.

Увесь процес проведення спостереження складається з трьох етапів: підготовка (складання графіка чи щоденника спостереження), польовий етап (фіксація інформації в документах) та підсумки (аналіз та обробка даних, їх опис).

Як недоліки спостереження можна назвати можливе втручання дослідника – спостерігача в розвиток подій, можливе суб'єктивне ставлення до об'єкта спостереження. З точки зору привабливості такого методу можна акцентувати увагу на прямому контакті між дослідником та об'єктом, можливість одержувати найсвіжішу, оперативну інформацію щодо об'єкта досліджень.

Експеримент використовується для поглибленого аналітичного вивчення соціальної реальності за допомогою збирання та накопичення інформації щодо чинників, які можуть на неї вплинути, а також результатів і наслідків такого впливу. Проведення експерименту передбачає можливість впливу на експериментальну групу за допомогою певних чинників, спостереження за зміною у поведінці індивідів тощо. Експерименти бувають *реальні* (польові) та *лабораторні*. Під час польових експериментів група чи людина, яку досліджують, знаходиться в природних, повсякденних умовах життєдіяльності. У лабораторних експериментах люди знаходяться в штучно створених умовах і є об'єктом постійного пильного спостереження. Умови їх існування та взаємодії можуть змінюватися в залежності від мети самого експерименту.

Контент-аналіз являє собою метод кількісного вивчення змісту соціологічної інформації. Це специфічний формалізований аналіз змісту того чи іншого тексту. Об'єктом такого аналізу може виступати зміст певних книг, журналів, газет, Інтернет-публікацій тощо. На практиці це означає, що ми

аналізуємо тексти на предмет знаходження в них соціологічної інформації про ту чи іншу подію. Така інформація може бути необхідною для вирішення певних дослідницьких завдань або для глибокого аналізу отриманих результатів. Часто контент-аналіз називають методом аналізу документів.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Семінар № 1.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. Соціально-культурні політичні та наукові передумови формування соціології.
2. Сучасне розуміння соціології як науки. Об'єкт та предмет соціології.
3. Структура і рівні соціологічного знання.
4. Функції і методи соціології.

Основні поняття та категорії: соціологія, об'єкт і предмет, соціальне, функції соціології, методи соціології, соціальне пізнання.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає соціологія? Дайте визначення соціології як науки.
2. Визначте головні передумови виникнення соціології як науки.
3. Визначте об'єкт і предмет соціології.
4. Якими методами користується соціологія при вивченні свого предмета?
5. Поясніть, які функції виконує соціологія?
6. Що являє собою структура та рівні соціологічного знання?

Тестові завдання

1. Термін "соціологія" з'явився:
 - а) на початку XX ст.;
 - б) наприкінці XVIII ст.;
 - в) у першій половині XIX ст.;
 - г) в античну добу.

2. Засновником соціології як науки є:

- а) Г. Гегель;
- б) І. Кант;
- в) Е. Дюркгейм;
- г) О. Конт.

3. Об'єктом соціологічного пізнання є:

- а) закони і закономірності функціонування суспільства;
- б) суспільство як цілісна соціальна реальність;
- в) соціальне життя суспільства.

4. Предметом соціології виступають:

- а) соціальні інститути;
- б) соціальні зв'язки;
- в) закони і закономірності функціонування та розвитку особистості.

5. Соціологія – це:

- а) наука про суспільство;
- б) учення про соціальні групи і соціальні спільноти;
- в) наука про соціальні відносини;
- г) наука про соціальну поведінку;
- д) усі відповіді правильні.

6. В якій з відповідей найповніше і найглибше розкрито предмет соціології:

- а) це наука, що вивчає та аналізує соціальні факти;
- б) це наука, що вивчає специфіку соціального;
- в) це система наукового знання, яка пояснює поведінку людей як представників великих соціальних груп;
- г) це наука, що вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, суспільних груп, які взаємодіють між собою;
- д) це наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільностей, соціальних організацій і соціальних процесів;

е) це наука про суспільство як єдину соціальну систему, про тенденції, закони функціонування і розвитку, про прояви даних законів і закономірностей у діяльності соціальних суб'єктів малих та великих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

7. Вихідним для розуміння соціологічного пізнання і визнання предмета соціологічної науки є поняття:

- а) суспільство;
- б) соціологія;
- в) соціальне.

8. Закони соціальної статистики відображають:

- а) напрями, форми, чинники розвитку соціального об'єкта;
- б) особливості зміни, еволюції соціального об'єкта;
- в) тенденцію до збереження стабільності соціальної системи.

9. Закони соціальної динаміки відображають:

- а) стабільність соціальної структури суспільства;
- б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;
- в) процеси соціалізації і стратифікації.

10. Соціологічні закони ілюструють дію:

- а) істотних зв'язків;
- б) необхідних і стійких зв'язків;
- в) істотних, необхідних, стійких і повторюваних зв'язків.

11. До галузевих соціологічних теорій належить:

- а) соціологія малих груп;
- б) соціологія міста;
- в) соціологія культури;
- г) соціологія сім'ї.

12. Під функціями соціології розуміють:

- а) зв'язок соціології з іншими науками;
- б) цілі і завдання соціології.

Семінар № 2.

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1. Протосоціологічний етап дослідження суспільства. Доба античності. Епоха Відродження і Нового часу.
2. Позитивізм О. Конта і початок академічної історії соціології.
3. Натуралістичний напрямок у соціології (Г. Спенсер, Л. Гумплович та ін.)
4. Психологічний напрям у соціології (Г. Лебон, Г. Тард, Дж. Г. Мід, Ф. Тьонніс).
5. Соціологічна концепція марксизму і соціологія М. Вебера.
6. Соціологія Е. Дюркгейма.
7. Основні школи та теорії сучасної соціології (функціоналізм, структуралізм, структурний функціоналізм, теорія соціального обміну та ін.).
8. Соціологічна думка в Україні (М. Грушевський, М. Шаповал, Б. Кістяківський та ін.).

Основні поняття та категорії: соціальні факти, позитивізм, закон класифікації наук, закон трьох стадій О. Конта, соціальний еволюціонізм, соціальний дарвінізм, психологізм у соціології, символічний інтеракціонізм, матеріалістичне розуміння історії, суспільно-економічна формація, соціологізм Е. Дюркгейма, "розуміюча соціологія", "ідеальний тип", парадигма.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Які погляди на суспільство пропонували філософи античності та Нового часу?
2. У чому полягає сутність позитивізму О. Конта?
3. Яким чином розглядають суспільство прихильники позитивізму?

4. Який внесок в соціологічну науку зробили представники психологічного напрямку?

5. Що відрізняє соціологію марксизму від соціології М. Вебера?

6. Який новий поштовх соціологічній науці дав Е. Дюркгейм?

7. У чому полягає специфіка сучасних соціологічних шкіл?

8. Яким чином відбувався розвиток соціологічної науки в Україні?

Тестові завдання

1. Концепцію ідеальної держави в античній філософії розробив:

- а) Демокрит;
- б) Платон;
- в) Аристотель.

2. У добу Нового часу вперше цілісне системне вивчення суспільства запропонував:

- а) Ф. Бекон;
- б) Т. Гоббс;
- в) Дж. Віко;
- г) Дж. Локк.

3. Проект ідеального суспільства в творі "Утопія" запропонував:

- а) Т. Кампанелла;
- б) Т. Мор;
- в) Ф. Бекон.

4. Обґрунтування доцільності використання еволюційного вчення у поясненні життєдіяльності суспільства і залучення в арсенал соціології започаткував:

- а) К. Маркс;
- б) Е. Дюркгейм;

- в) Г. Спенсер;
- г) В. Самнер.
- 5. У своїх дослідженнях Е. Дюркгейм використовував:
 - а) індивідуалістський підхід;
 - б) колективістський підхід.
- 6. К. Маркс широко використовував у своїх дослідженнях соціологічний метод:
 - а) біхевіоризм;
 - б) позитивізм;
 - в) історичний матеріалізм;
 - г) соціал-дарвінізм.
- 7. Виникнення теорії соціальної дії пов'язане з діяльністю соціолога:
 - а) Е. Дюркгейма;
 - б) Ф. Тьонніса;
 - в) М. Вебера.
- 8. Основні принципи структурно-функціонального аналізу в соціології розроблені:
 - а) У. Томасом і Ф. Знанецьким;
 - б) Т. Парсонсом і Р. Мертоном;
 - в) Е. Торндайком і Дж. Уотсоном.
- 9. Яка школа репрезентує емпіричну соціологію другої половини XX ст.:
 - а) Піттсбурзька;
 - б) Бостонська;
 - в) Чиказька.
- 10. Одним з основних положень символічного інтеракціонізму вважається теза:
 - а) індивід входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;
 - б) люди діють по відношенню до речей на підставі смислів, якими вони володіють;

в) керівники організації повинні орієнтуватись в більшій мірі на людей, ніж на виробництво продукції.

11. Концепцію інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя розробив:

- а) Т. Парсонс;
- б) Дж. Мід;
- в) А. Шюц.

12. Обґрунтовував дію закону зростання солідарності людей у суспільстві український учений:

- а) М. Драгоманов;
- б) С. Подолинський;
- в) М. Зібер.

13. Автором першої української праці соціологічного характеру вважається:

- а) Б. Кістяківський;
- б) С. Подолинський;
- в) М. Драгоманов;
- г) М. Зібер.

14. Український соціолог М. Ковалевський розробляв метод:

- а) біхевіоризму;
- б) герменевтики;
- в) історико-порівняльний.

15. Фундатором Українського соціологічного інституту у Відні був:

- а) М. Ковалевський;
- б) В. Липинський;
- в) М. Грушевський;
- г) М. Туган-Барановський.

16. Фундатором українського Соціологічного товариства та Українського інституту громадознавства в Празі виступив у 1923–1924 рр.:

- а) О. Бочковський;

- б) Б. Кістяківський;
- в) М. Шаповал;
- г) В. Старосольський.

17. Уперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Антонович;
- в) Д. Дорошенко.

18. Вивчення дій людей, зумовлених соціальною дійсністю та її культурними формами, запропонував в Україні:

- а) С. Дністрянський;
 - б) Б. Кістяківський;
 - в) М. Михайлівський.
-

Семінар № 3.

СУСПІЛЬСТВО: СУТНІСТЬ, ТИПИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

1. Сутність поняття "суспільство". Ознаки суспільства.
2. Типологія суспільства.
3. Концепції еволюційного розвитку суспільства.
4. Соціальний прогрес: механізм, критерії та тенденції.

Основні поняття та категорії: суспільство, соціальна структура, країна, держава, система, соціальна дія, соціальна взаємодія, соціальні зв'язки, соціальні відносини, соціальні зміни, соціальний еволюціонізм, теорія індустріального суспільства, теорія постіндустріального суспільства, соціальна революція, соціальний прогрес, регрес, модернізація і трансформація суспільства.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що визначає поняття "суспільство" і його головні ознаки?
2. Які існують підходи до визначення класифікації суспільств?
3. Що відрізняє постіндустріальне суспільство від індустріального?
4. Які чинники впливають на еволюцію суспільного розвитку?
5. Поясніть сутність соціального прогресу.

Тестові завдання

1. Хто є автором твердження: "Суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують заради суспільства":
 - а) Е. Дюркгейм;
 - б) М. Вебер;
 - в) Г. Спенсер;
 - г) Г. Зіммель.

2. Т. Парсонс визначав суспільство як:

а) систему взаємодій людей, що є продуктом соціальних, орієнтованих на людей дій;

б) надіндивідуальну всеосяжну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень і цінностей;

в) систему соціальних дій і відносин між людьми, що пов'язують індивідів на основі єдиних норм і цінностей.

3. Суспільство як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності – це погляд:

а) К. Маркса;

б) О. Конта;

в) М. Вебера.

4. Багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, усі соціальні інститути і спільноти забезпечують всеосяжний, різносторонній характер суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться:

а) універсальність;

б) автономність;

в) інтегративність;

г) територія.

5. За цим критерієм усі існуючі суспільства поділяють на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Про який критерій класифікації суспільств йдеться:

а) наявність писемності;

б) чисельність рівнів управління;

в) ступінь соціальної диференціації;

г) спосіб здобування засобів до існування.

6. Суспільство з малорухомою соціальною структурою, опорою на традиції зараховують до суспільства:

а) аграрного;

б) індустріального;

в) постіндустріального.

7. В якому із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки сфера послуг, знання як мета діяльності, університет як соціальна організація:

- а) протосуспільство;
- б) індустріальне суспільство;
- в) традиційне суспільство;
- г) постіндустріальне суспільство.

8. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу в соціальних спільностях, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Про яке поняття йдеться:

- а) соціальний розвиток;
- б) соціальний прогрес;
- в) соціальний процес;
- г) соціальна трансформація.

9. Охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів та способу життя людей:

- а) модернізація;
- б) інновація;
- в) дифузія.

10. Модернізація суспільства, яка починається зі змін у культурі і суспільній свідомості, є за своєю суттю:

- а) органічною;
- б) неорганічною.

11. Радіо, телебачення, Інтернет – усе це можна віднести до такого фактору соціальних змін, як:

- а) природне оточення;
- б) демографічні зміни;
- в) технологічні зміни;
- г) людські дії.

Семінар № 4.

ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Поняття особистості в соціології.
2. Соціальний статус особистості. Статусно-рольовий набір особистості.
3. Процес соціалізації особистості. Основні етапи та агенти соціалізації.
4. Ресоціалізація особистості, проблеми ресоціалізації.

Основні поняття та категорії: особистість, індивід, індивідуальність, соціальний статус, статусний набір, соціальна роль особистості, рольовий набір, статусні символи, статусний образ, статусна ідентифікація, соціалізація особистості, агенти соціалізації, первинна соціалізація, вторинна соціалізація, етапи соціалізації, ресоціалізація, десоціалізація.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть взаємозв'язок між поняттями "людина", "індивід", "особистість" та "індивідуальність".
2. Через яке поняття розкривається позиція індивіда в соціальній структурі соціальної групи або суспільства в цілому?
3. Який соціальний статус називають головним?
4. Які види статусів ви знаєте?
5. Розкрийте поняття соціальної ролі.
6. Що таке соціалізація?
7. Опишіть життєвий шлях людини крізь призму впливу на неї основних агентів соціалізації.
8. Розкрийте поняття ресоціалізації особистості.
9. Яку роль відіграють засоби масової комунікації у формуванні особистості?

Тестові завдання

1. Позиція індивіда в соціальній структурі групи чи суспільства – це:

- а) соціальна роль;
- б) соціальний статус;
- в) соціальний символ;
- г) соціальна сутність.

2. Статусний образ складається з:

- а) набору ролей;
- б) набору прав та обов'язків;
- в) набору статусних символів;
- г) набору ролей, прав та обов'язків та статусних символів.

3. Процес, в ході якого відбувається засвоєння соціальних ролей та культурних норм, у соціології отримав назву:

- а) дорослішання;
- б) соціалізація;
- в) адаптація;
- г) виховання;
- д) навчання.

4. Процес освоєння нових ролей, правил поведінки, норм і цінностей замість старих називається:

- а) ресоціалізація;
- б) десоціалізація;
- в) соціалізація;
- г) адаптація.

5. Люди та соціальні інститути, що відповідають за засвоєння соціального досвіду, називаються:

- а) вихователі;
- б) учителі;
- г) агенти впливу;
- д) агенти соціалізації.

Семінар № 5.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА

1. Визначення та ознаки соціальних інститутів. Процес їх становлення.
2. Функціональні та дисфункціональні характеристики інститутів.
3. Основні комплекси соціальних інститутів, їх мета та цілі.

Основні поняття та категорії: соціальний інститут, соціальна практика, інституціоналізація, політичні інститути, економічні інститути, культурні інститути, інститут родини та шлюбу.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціального інституту.
2. Що таке соціальна практика, її значення для становлення інституту?
3. Які загальні функції виконують усі соціальні інститути?
4. В яких випадках функції інститутів можуть почати діяти як дисфункції?
5. Через що родина вважається фундаментальним інститутом суспільства?
6. Які загальні дисфункції притаманні всім соціальним інститутам?

Тестові завдання

1. Родина, що складається з батьків та неповнолітніх дітей – це:
 - а) демократична;
 - б) розширена;
 - в) нуклеарна;
 - г) моногамна.

2. Якого комплексу інститутів не існує:

- а) політичних;
- б) культури та релігії;
- в) родини та шлюбу;
- г) соціального прогнозування.

3. Що таке дисфункція соціального інституту:

- а) основне завдання соціального інституту;
- б) часткове порушення соціальних правил;
- в) процес становлення інституту;
- г) шкода, яку своїми діями завдає суспільству діяльність

інституту.

4. Явище, з якого "зростає" соціальний інститут – це:

- а) соціальна практика;
- б) бажання однієї особи;
- в) вимога натовпу;
- г) нормативно-правовий акт.

5. Не є ознакою соціального інституту:

- а) символічні культурні ознаки;
- б) утилітарні культурні ознаки;
- в) історія розвитку інституту;
- г) ідеологія інституту.

Семінар № 6.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ

1. Поняття соціальної групи в соціології: ознаки і властивості.
2. Класифікація соціальних груп.
3. Структура соціальних груп.
4. Основні функції соціальних груп.

Основні поняття та категорії: соціальна група, первинна група, мала група, формальна група, референтна група, велика група, групова динаміка, групова поляризація, групова сумісність.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Поясніть поняття соціальної групи в соціології.
2. Визначте ознаки соціальних груп та їх властивості.
3. Окресліть фази розвитку соціальної групи.
4. Які існують різновиди соціальних груп?
5. Перерахуйте загальні ознаки натовпу.
6. Що таке соціальні кола і які їх різновиди існують?
7. Визначте поняття "мала група" та її характеристики.
8. Дайте визначення великій групі та її характеристику.
9. Розкрийте поняття соціальної структури.
10. Поясніть функції соціальних груп.

Тестові завдання

1. Соціальна група, положення і поведінка членів якої регламентується нормативними документами, має назву:
 - а) мала;
 - б) велика;
 - в) формальна;
 - г) первинна.

2. Які соціальні групи утворені за політичною ознакою?
 - а) менеджери і банкіри;
 - б) бізнесмени і наймані працівники;
 - в) виборці і парламентарії;
 - г) публіка і актори.
3. За якою ознакою виділені такі соціальні групи, як городяни, селяни, столичні жителі:
 - а) професійною;
 - б) релігійною;
 - в) національною;
 - г) територіальною.
4. Малою соціальною групою вважається:
 - а) сім'я;
 - б) нація;
 - в) партія;
 - г) інтелігенція.
5. Соціальна перцепція – це:
 - а) цілісне сприймання суб'єктом соціальних об'єктів (людей, груп, спільностей), яке дає змогу надійніше визначати успішність і перспективи міжособистісної взаємодії;
 - б) виокремлення і ототожнення себе з особистістю чи групою, перенесення, запозичення, "вбирання" в себе певних рис об'єкта;
 - в) приписування іншому своїх думок і почуттів.
6. До середніх соціальних груп відносяться:
 - а) нації;
 - б) класи;
 - в) сім'я;
 - г) колектив ресторану;
 - д) мешканці Львова.
7. Молодь як соціальну групу відрізняє(-ють):
 - а) спільність побуту;

- б) однаковий рівень освіти;
- в) відсутність поділу за матеріальним становищем;
- г) подібні вікові особливості свідомості та поведінки.

8. Теорію соціальної стратифікації було створено:

- а) на початку XX ст.;
- б) у 20-х рр. XX ст.;
- в) у 40-х рр. XX ст.;
- г) кінець XX ст.

9. Особистість, колектив, сім'я, соціальна група, що існують у різноманітних формах: класи, страти, верстви, професійні та вікові угруповання, відносять до:

- а) соціальних відносин;
- б) стратифікації;
- в) аскритиції;
- г) компонентів соціуму.

10. Узгодьте терміни з їх визначенням:

а) мала група	1. Група, в якій кожна особистість приймається такою, якою вона є, має можливість самореалізуватися.
б) формальна група	2. Етнічні спільності, класи, вікові групи.
в) референтна група	3. Невелика група, в якій усі її учасники безпосередньо контактують між собою.
г) велика група	4. Група, в якій об'єднуються на основі симпатій, антипатій, любові, інтересів.

11. Групова динаміка – це:

а) соціально-психологічний показник згуртованості групи, що виражає можливість безконфліктного спілкування і погодження дій індивідів в умовах спільної діяльності;

б) соціально-психологічний феномен, що є результатом групової дискусії, у процесі якої різні точки зору, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції;

в) сукупність процесів, що відбуваються в малій групі і характеризують її з точки зору руху, розвитку, функціонування.

12. Групова поляризація – це:

а) соціально-психологічний показник згуртованості групи, що виражає можливість безконфліктного спілкування і погодження дій індивідів в умовах спільної діяльності;

б) соціально-психологічний феномен, що є результатом групової дискусії, у процесі якої різні точки зору, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції;

в) сукупність процесів, що відбуваються в малій групі і характеризують її з точки зору руху, розвитку, функціонування.

13. Групова сумісність – це:

а) соціально-психологічний показник згуртованості групи, що виражає можливість безконфліктного спілкування і погодження дій індивідів в умовах спільної діяльності;

б) соціально-психологічний феномен, що є результатом групової дискусії, у процесі якої різні точки зору, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції;

в) сукупність процесів, що відбуваються в малій групі і характеризують її з точки зору руху, розвитку, функціонування.

14. Ознаки великих соціальних груп:

а) наявність регуляторів поведінки;

б) структура групи;

в) наявність специфічної мови;

г) тривале існування в часі;

д) функції групи.

15. Великі соціальні групи:

а) натовп;

б) друзі;

- в) етнос;
- г) сім'я;
- д) клас;
- е) сусіди.

16. Психологічні характеристики групи:

- а) інтереси, потреби, норми, цінності, думка, мета;
- б) інтереси, мотиви, цілі, усвідомленість, норми, спільність;
- в) потреби, норми, інтереси, думка, мета.

17. Основні характеристики групи:

- а) склад групи;
- б) структура групи;
- в) групові процеси;
- г) групові норми;
- д) групові санкції;
- е) усі відповіді правильні

18. Груповий механізм повернення члена групи на шляху дотримання норм:

- а) групові норми;
- б) групові процеси;
- в) групові санкції;
- г) заохочення;
- д) покарання.

19. До малих груп не належать:

- а) стихійні групи;
- б) стійкі групи;
- в) етнічні групи.

20. Для дослідження психології великих соціальних груп не підійде:

- а) метод аналізу продуктів культури;
- б) метод експерименту;
- в) статичний метод;

- г) аналіз знакових систем;
- д) аналіз соціальних уявлень.

21. Відтворення індивідом зразків поведінки в умовах спілкування в стихійній групі отримало назву:

- а) зараження;
- б) навіювання;
- в) наслідування.

22. Принцип "з'єднання різнорідного" відображений в такому способі групового прийняття рішення, як:

- а) нарада;
 - б) мозковий штурм;
 - в) синектика.
-

Семінар № 7.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

1. Поняття соціальної мобільності.
2. Типи соціальної мобільності.
3. Проблеми та засоби соціальної мобільності.

Основні поняття та категорії: соціальна мобільність, горизонтальна й вертикальна мобільність, індивідуальна і групова мобільність, соціальні ліфти, посадовий статус, маргінальність, засоби соціальної мобільності, соціомобільна ефективність, особистісні соціомобільні ресурси, соціетальні ресурси.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке соціальна мобільність?
2. Чим відрізняється горизонтальна мобільність від вертикальної?
3. Визначте індивідуальну і групову мобільність.
4. Як Ви розумієте поняття "соціальні ліфти"?
5. Які існують засоби соціальної мобільності?
6. Поясніть поняття "соціомобільна ефективність".

Тестові завдання

1. Як називається перехід індивіда, або соціального об'єкта, або цінності, створеної або модифікованої завдяки людській діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої:
 - а) соціум;
 - б) аскрипція;
 - в) стратифікація;
 - г) соціальна мобільність.

2. Яка соціальна мобільність є сукупністю взаємодій, що сприяють переходу індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку в інший:

- а) вертикальна;
- б) горизонтальна;
- в) аскрипція;
- г) соціальна.

3. Яка соціальна мобільність означає, що при змінах у житті людини її соціальний статус не змінюється, вона ніби переміщається в тій самій площині, що й раніше:

- а) вертикальна;
- б) горизонтальна;
- в) аскрипція;
- г) соціальна.

4. Як називається категорія працівників, що змінили місце праці, посаду, місце проживання безпосередньо в період дослідження:

- а) потенційно мобільні;
- б) фактично мобільні;
- в) фактично стабільні;
- г) потенційно стабільні.

5. Як називається категорія працівників, що не змінили робочого місця, але мають відповідні наміри і плани:

- а) потенційно мобільні;
- б) фактично мобільні;
- в) фактично стабільні;
- г) потенційно стабільні.

6. Як називають ту групу людей, які нічого не роблять, щоб змінити щось у своєму житті:

- а) активні;
- б) потенційні;

- в) вимушені;
- г) консерватори.

7. Як називається обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо, обумовлений цілим рядом соціально значимих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві:

- а) мобільність;
- б) комунікативність;
- в) стратифікація;
- г) комунікація.

8. До якого рівня відноситься спілкування за допомогою мови і культурних традицій, характерних для тієї чи іншої спільності людей:

- а) комунікативного;
- б) інтерактивного;
- в) перцептивного;
- г) активного.

9. До якого рівня відноситься спілкування, що враховує особистісні характеристики людей:

- а) комунікативного;
- б) інтерактивного;
- в) перцептивного;
- г) активного.

10. Як називається спрямованість висловлювання на слухача, яка виражається за допомогою інтонації, вставних слів, підсилювальних часток, звертань:

- а) мобільність;
- б) комунікативність;
- в) стратифікація;
- г) комунікація.

11. Теорію соціальної стратифікації було створено:

- а) на початку XX ст.;
- б) у 20-х рр. XX ст.;
- в) у 40-х рр. XX ст.;
- г) у кінці XX ст.

12. Природно-соціальна самодостатня спільність людей називається:

- а) соціум;
- б) аскрипція;
- в) стратифікація;
- г) досягнення.

13. Які елементи складають основу соціальної структури суспільства:

- а) досягнення;
- б) стратифікація;
- в) аскрипція;
- г) соціальні відносини.

14. На які групи поділяє суспільство М. Вебер за престижем:

- а) на класи;
- б) на статуси;
- в) на партії;
- г) на загони.

15. Як називається історично визначена сукупність відносно стійких, стабільних соціальних спільнот, груп і певний порядок їх взаємозв'язку та взаємодії:

- а) соціальні відносини;
- б) стратифікація;
- в) соціальна структура суспільства;
- г) компоненти соціуму.

16. Як соціологи називають структуровані нерівності між різними групами людей (стратами):

- а) соціальні відносини;

- б) стратифікація;
- в) соціальна структура суспільства;
- г) компоненти соціуму.

17. Як називається просування соціальними "сходінками" завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда та групи властивостям:

- а) соціум;
- б) аскрипція;
- в) стратифікація;
- г) досягнення.

18. Як називається здобуття індивідом, групою певного статусу завдяки безпосередньо власним успіхам:

- а) соціум;
- б) аскрипція;
- в) стратифікація;
- г) досягнення.

19. Тривимірну концепцію стратифікації запропонував:

- а) М. Вебер;
- б) Г. Зіммель;
- в) К. Томас;
- г) Р. Кілменн.

20. На які групи поділяє суспільство М. Вебер за економічним критерієм:

- а) на класи;
- б) на статуси;
- в) на партії;
- г) на загони.

Семінар № 8.

**КОНФЛІКТ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Соціологічне розуміння сутності поняття "конфлікт" та "конфліктна ситуація" в соціології.
2. Головні етапи протікання соціальних конфліктів.
3. Класифікація конфліктів та причин, які їх зумовлюють.

Основні поняття та категорії: конфлікт, конфліктна ситуація, особистий конфлікт, міжособистісний конфлікт, груповий конфлікт, конфлікт приналежності, конфронтація, суперництво, конкуренція, наслідки соціального конфлікту.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Зміст поняття "конфлікт" у соціології.
2. Що означає термін "конфліктна ситуація"?
3. Надайте класифікацію конфліктів.
4. Визначте головні етапи протікання соціальних конфліктів.
5. Які бувають причини конфліктів?

Тестові завдання

1. Термін "конфлікт" у перекладі з латинської означає:
 - а) зіткнення;
 - б) труднощі;
 - в) розлад;
 - г) негаразди.
2. Люди якого темпераменту найбільше схильні до конфліктів:
 - а) сангвініки;

- б) флегматики;
- в) меланхоліки;
- г) холерики.

3. Поняття "стрес" перекладається як:

- а) напруга;
- б) негаразди;
- в) благополуччя;
- г) розлад.

4. Внутрішньоособистісний конфлікт сприймається як конфлікт між:

- а) свідомим та несвідомим;
- б) несвідомими установками;
- в) свідомими установками;
- г) між особистістю і оточенням.

5. Стиль конфліктної поведінки людини за Томасом:

- а) суперництво;
- б) компроміс;
- в) уникнення;
- г) співпраця;
- д) пристосування;
- е) усі відповіді правильні.

6. Стратегії суперництва:

- а) ведуть до ескалації конфлікту;
- б) характеризують людину як егоїста;
- в) конструктивно вирішують конфлікт;
- г) сприяють налагодженню доброзичливих стосунків.

7. До форми вирішення конфлікту відноситься:

- а) конфронтація;
- б) перехід в інший конфлікт, затухання;
- в) затвердження позицій та настанов;
- г) пристосування, компроміс, співробітництво.

8. Автором трансактного аналізу як спрощеної технології психоаналізу в вирішенні стереотипних конфліктів є:

- а) А. Адлер;
- б) Е. Берн;
- в) К. Юнг;
- г) Т. Едісон.

9. Трансактний аналіз – це спрощена форма:

- а) психоаналізу;
- б) гештальтпсихології;
- в) біхевіоризму;
- г) позитивізму.

10. Виберіть адекватний варіант поведінки в трансакції "дорослого":

- а) засуджує, критикує;
- б) керує, контролює;
- в) підкорюється, прояви почуття вини;
- г) працює з інформацією, аналізує, говорить на рівних.

11. Помилкові висновки з ситуації, відсутність взаєморозуміння – це:

- а) інцидент;
- б) непорозуміння;
- в) прецедент;
- г) когнітивний дисонанс.

12. Термін фасилітація означає:

- а) полегшення;
- б) труднощі;
- в) марнощі;
- г) припинення.

13. Термін "медіація" означає:

- а) посередництво;
- б) розслаблення;

- в) перемови;
- г) самовдосконалення.

14. Виберіть адекватний варіант поведінки транзакції "Батьки":

- а) вимагає, оцінює, проявляє безпорадність;
- б) керує, розмірковує, аналізує;
- в) спілкується на рівних, проявляє почуття провини, захищає;
- г) працює з інформацією, аналізує, розмірковує;
- д) вимагає, засуджує, учить.

15. Виберіть адекватний варіант поведінки транзакції "Дитини":

- а) проявляє почуття образи, підкорюється, глузує;
- б) вимагає, розмірковує, аналізує;
- в) засуджує, учить, захищає;
- г) оцінює, проявляє безпорадність, почуття страху;
- д) підкоряється, ухвалює, уточнює ситуацію.

16. До якого типу конфліктогенів відносяться такі дії, як "наказ, загроза, зауваження, критика, звинувачення, глузування":

- а) поблажливе ставлення;
- б) негативне ставлення;
- в) менторські стосунки;
- г) порушення етики;
- д) нечесність і нещирість.

17. До методів діагностики та аналізу конфлікту не відносяться:

- а) спостереження;
- б) метод картографії;
- в) опитування;
- г) аналіз результатів діяльності;
- д) експертна оцінка.

18. Соціометрія – це:

- а) поєднання опитувальної методики та алгоритмів для спеціального математичного оброблення первинних вимірів;
- б) з'ясування особистих реакцій на ті чи інші можливості;
- в) виявлення "соціометричних позицій" у формальних групах;
- г) теорія виміру міжособистісних відносин.

19. Легітимізація конфлікту – це:

- а) визначення місця та часу переговорів по вирішенню конфлікту;
- б) створення відповідних органів і груп по регулюванню конфліктних взаємодій;
- в) досягнення консенсусу між конфлікуючими сторонами щодо визнання встановлених норм і правил поведінки у конфлікті;
- г) звернення до медіатора;
- д) надання конфлікту широкого розголосу.

20. Скільки стратегій поведінки особистості у конфлікті виділяється у двомірній моделі:

- а) 1;
 - б) 2;
 - в) 3;
 - г) 4;
 - д) 5.
-

Семінар № 9.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Сутність девіації, її види.
2. Соціологічні теорії, що пояснюють девіації.
3. Головні вияви девіантної поведінки.
4. Механізми соціального контролю, які сприяють зменшенню девіантної поведінки.
5. Актуальність вивчення девіації в сучасному українському суспільстві.

Основні поняття та категорії: соціальні норми, соціальний контроль, соціальні санкції, девіантна поведінка, культурний релятивізм, деліквентна поведінка, соціальна аномалія, конформізм, інновація, ритуалізм, ретретизм.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке девіація та її сутність?
2. Поясніть зміст основних теорій девіації.
3. Які Ви знаєте форми девіантної поведінки?
4. Визначте види девіантності.
5. У чому полягають причини девіантної поведінки?
6. Які існують механізми соціального контролю?

Тестові завдання

1. Девіації – це:
 - а) явища недотримання або порушення особою норм і правил поведінки, визнаних у даному суспільстві;
 - б) прояви негативного ставлення до певної категорії осіб;
 - в) психічне захворювання;
 - г) медичний діагноз.

2. Девіант – це особа, яка:

а) агресивно ставиться до всіх без винятку членів суспільства;

б) не дотримується визнаних норм та правил поведінки у релігійному середовищі;

в) не дотримується визнаних норм та правил поведінки у певній субкультурі;

г) не дотримується визнаних у даному суспільстві норм та правил поведінки.

3. Девіантною поведінкою вважається:

а) погане виховання, відсутність бажання вчитися, негативне ставлення до природи;

б) агресивність, психічна хвороба, бідність, дебільність;

в) злочинність, алкоголізм, наркоманія і ВІЛ/СНІД, суїцид, проституція;

г) захворювання на туберкульоз, сифіліс, гонорея, трихоманоз.

4. Критерії (методи) девіантної поведінки – це:

а) вдосконалення, наочність, ідейність, поступовість;

б) екстраполяції, проектування, моделювання, психологічний аналіз;

в) статистичний, якісно-кількісний, психопатологічний, соціальнонормативний;

г) немає правильної відповіді.

5. Соціальні норми – це:

а) вимоги до побудови нового суспільства;

б) приписи, вимоги, очікування відповідної поведінки і можуть існувати на двох рівнях;

в) вимоги до певної категорії населення;

г) фізична одиниця виміру (наприклад, норма виробітку на виробництві).

6. Соціальні відхилення мають наступні ознаки:

- а) історична детермінованість;
- б) негативні наслідки для суспільства;
- в) відносно масовий і відносно стійкий характер у часі;
- г) усі відповіді правильні.

7. Регламентаційні чинники соціальних норм:

а) релігійні канони (Біблія, Коран, Закони Ману) серед віруючих, військові статuti у військових, "поняття" у кримінальному світі, "усні неписані закони" козацтва Війська Запорізького;

б) Конституція держави, закони, підзаконні акти, накази, розпорядження, інструкції;

в) "поняття" у кримінальній субкультури;

г) немає правильної відповіді.

8. Соціальний контроль – це:

а) регулятор людської поведінки;

б) механізм регуляції поведінки і підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, прийнятої у суспільстві;

в) механізм застосування санкцій до порушників загальноприйнятих норм, традицій, звичаїв, правил;

г) всі відповіді правильні.

9. Моральні цінності – це:

а) переконання щодо цілей, до яких індивід прагне, та основні засоби їх досягнення;

б) потреба у захисті та самозбереженні;

в) норми поведінки індивіда;

г) усі відповіді правильні.

10. Соціальні відхилення виникають:

а) у залежності від типу порушення норми (право, мораль, етикет тощо);

б) за цільовою спрямованістю і мотивацією (корисні, агресивні);

в) за суб'єктом (індивіди, групи, соціальні організації);

г) усі відповіді правильні.

11. Наслідком уживання наркотиків найбільш вірогідно може бути:

а) захворювання на туберкульоз;

б) захворювання на педикульоз;

в) захворювання на артрит;

г) захворювання на ВІЛ/СНІД.

12. Які чинники сприяють наркоманії:

а) біологічні;

б) психологічні;

в) соціально-педагогічні;

г) усі відповіді правильні.

13. Причини заняття проституцією:

а) неблагополучні сім'ї, відсутність сім'ї;

б) пристрасть до алкоголю, наркотичних і токсичних речовин насильство в сім'ї і т. п., сексуальні домагання в дитячому віці з боку дорослих членів сім'ї, бажання стати матеріально незалежними від сім'ї;

в) сексуальна активність індивіда, який не має матеріальної та сімейної підтримки, недостатня поінформованість у підлітковому віці про статеві стосунки, безконтрольність і байдужість освітянських установ і органів місцевої адміністрації до позашкільних занять дітей, підлітків і молоді;

г) усі відповіді правильні.

14. Термін "проституція" означає:

а) бавитися;

б) надавати інтимні послуги;

в) роздягатися;

г) виставляти привселюдно.

15. Основною причиною занять проституцією є:

- а) бажання заробити кошти для існування;
- б) невисокий рівень культури;
- в) підвищений сексуальний потяг;
- г) усі відповіді правильні.

16. Алкоголь – це:

а) напій, який позитивно впливає на роботу всіх органів людини, піднімає настрій, допомагає зігрітися, стимулює роботу головного мозку, активність;

б) сильнодіюча отрута, яка уражає всі органи людини та, у першу чергу, головний мозок і є наркотичною речовиною, яка уповільнює реакцію організму та роботу мозку;

в) наркотик у вигляді прозорої рідини, який уживається людиною в критичній ситуації (спрага, голод, психологічна криза, душевні страждання, нестерпний фізичний біль тощо);

- г) усі відповіді правильні.

17. Види алкоголізму:

- а) побутовий, хронічний і ускладнений;
- б) фізичний, психологічний, спрощений;
- в) початковий, тривалий, критичний;
- г) циклічний, ациклічний, рецидивний.

18. Суїцид – це:

а) позбавлення життя іншої людини;

б) випадкова смерть у результаті нещасного випадку;

в) навмисне та свідоме позбавлення себе життя індивідом;

- г) заподіяна смерть при допомозі іншої людини.

19. Аномія – це:

а) стан, коли людина втрачає бажання жити, спостерігається втрата ідеалів та духовних цінностей;

- б) втрата духовних та фізичних сил людиною;

в) намагання індивіда звільнитися від нав'язливих думок про самогубство;

г) агресивний стан людини.

20. У якому році було підписано Конвенцію ООН "Про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацію проституції третіми особами":

а) 1949 р.;

б) 1954 р.;

в) 1948 р.;

г) 2008 р.

Семінар № 10.
ГЕНДЕРНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Поняття "гендер" в соціології, основні етапи сучасних зарубіжних та українських гендерних досліджень.
2. Основні соціологічні теорії гендера та їх сутність.
3. Гендер як різновид соціального інституту.

Основні поняття та категорії: гендер, гендерна соціологія, фемінізм, соціально-конструктивістський підхід, етно-методологія, драматургічний інтеракціонізм, соціорольова теорія, гендерно-рольова соціалізація.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття "гендер".
2. Перерахуйте основні етапи сучасних зарубіжних та українських гендерних досліджень та поясніть їх зміст.
3. Які соціологічні теорії гендера Ви знаєте?
4. Що таке соціорольова теорія?
5. Поясніть поняття "гендерно-рольова соціалізація".
6. Чому гендер є різновидом соціального інституту?

Тестові завдання

1. Що з перерахованого означає поняття "гендер":
 - а) працюючі по найму жінки і чоловіки;
 - б) визначення взаємин статей: чоловіків і жінок;
 - в) соціальні та культурні характеристики чоловіків і жінок;
 - г) психологія жінок.
2. Гендерні стереотипи – це:
 - а) поширені в суспільстві спрощені уявлення про сутність чоловіка і жінки;
 - б) образи чоловіка і жінки в конкретної людини;

- в) ідеальні типи жінки і чоловіка;
- г) релігійні уявлення про чоловіка і жінку.
- 3. Подвійна статева мораль – це:
 - а) особливе природне призначення жінки і чоловіка;
 - б) різні соціальні очікування і різні вимоги до жінок і чоловіків;
 - в) виконання жінками і чоловіками різних соціальних ролей;
 - г) мораль у первісному суспільстві.
- 4. Гендерні ролі – це:
 - а) ролі, які виконує жінка на вимогу чоловіка;
 - б) ролі, які повинні грати жінки і чоловіки у відповідності з уявленнями більшості сучасних людей;
 - в) наукове визначення природного призначення жінки і чоловіка;
 - г) ролі, які виконують чоловіки і жінки в театрі та кіно.
- 5. Гендерна рівність – це:
 - а) рівність прав усіх жінок;
 - б) рівні права чоловіків і жінок;
 - в) рівні права і можливості жінок і чоловіків;
 - г) рівні можливості, закріплені в законодавстві.
- 6. Гендерна соціологія вивчає:
 - а) умови та процеси в суспільстві;
 - б) специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот;
 - в) сексуальні проблеми у стосунках чоловіка і жінки;
 - г) правові норми, що встановлюють засоби забезпечення рівності прав людини незалежно від статі.
- 7. Головна форма організації суспільства називається:
 - а) родина;
 - б) нація;
 - в) клас;
 - г) усе перераховане в пунктах а), б), в).
- 8. Термін "гендер" уживається в значенні:
 - а) чоловік;

- б) жінка;
- в) соціологічна стаття;
- г) андроцентризм.

9. Гендерні дослідження розпочалися:

- а) у 60-ті роки XX ст.;
- б) у 80-ті роки XX ст.;
- в) у 90-ті роки XX ст.;
- г) на межі XX–XXI ст.

10. Поняття "маскулинність" уживається в значенні:

- а) мужність;
- б) жіночність;
- в) манерність;
- г) сентиментальність.

11. Поняття "фемінність" уживається в значенні:

- а) мужність;
- б) жіночність;
- в) сила;
- г) слабкість.

12. Поняття "андрогінність" уживається в значенні:

- а) двостатевий;
- б) індивідуальний;
- в) незалежний;
- г) бісексуальний.

13. Термін "сексизм" указує на:

- а) підвищену сексуальність;
- б) дискримінацію за статевими ознаками;
- в) нездатність особи до соціальної творчості;
- г) бажання виділитися за сексуальною ознакою.

14. Система взаємопов'язаних соціальних структур, за допомогою яких чоловіки пригнічують та експлуатують жінок, має назву:

- а) матриархат;

- б) біархат;
- в) патріархат;
- г) ханат.

15. Форма суспільного устрою, за якою чоловіки та жінки мають рівне становище в суспільстві, має назву:

- а) біархат;
- б) матріархат;
- в) патріархат.
- г) султанат.

16. Гендерна теорія акцентує увагу:

- а) на проблемах жінок;
- б) на проблемах чоловіків;
- в) на проблемах транссексуалів;
- г) на стосунках жінок і чоловіків у суспільстві.

17. Закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління забезпечують:

- а) гендерні стереотипи;
- б) традиції;
- в) норми моралі;
- г) законодавчі акти.

18. У наш час найбільш поширена:

- а) екзогамія;
- б) полігамія;
- в) моногамія;
- г) ендогамія.

19. Яку з позицій розподілу влади в родині можна визначити як матріархат:

- а) домінування чоловіків;
- б) влада дітей;
- в) домінування жінок;
- г) влада бабусь.

20. Фемінізм – це:

- а) економічний рух за покращення становища працюючих жінок;
 - б) літературна течія, представлена "жіночими романами";
 - в) педагогічний прийом у вихованні дівчат;
 - г) політичний рух, пов'язаний з боротьбою жінок за рівноправність.
-

Семінар № 11.

**ГАЛУЗЕВА СОЦІОЛОГІЯ: СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН,
СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ**

1. Право: соціологічний аналіз.
2. Економіка: соціологічний аналіз.
3. Освіта: соціологічний аналіз.

Основні поняття та категорії: галузь соціології, принцип класифікації, спеціалізація соціологічних досліджень, право, економіка, освіта, навчальна класифікація.

Питання і завдання для самоконтролю

Тестові завдання

1. Соціальний інститут – це:
 - а) організація, де працює соціолог;
 - б) певним чином виокремлена група індивідів;
 - в) стійка форма (стійкі зв'язки) організації і регулювання спільної діяльності людей, яка склалась історично.
2. Поняття "теорія середнього рівня" запропонував:
 - а) Р. Мертон;
 - б) О. Конт;
 - в) Е. Дюркгейм.
3. Соціологія – багатогалузева наука:
 - а) так;
 - б) ні.
4. Соціологія, як одна з найбільших "загальних" наук, включає в себе всі соціальні науки:
 - а) так;
 - б) ні.

5. Вплив математики на соціологію в тому, що:

а) математика є методологічною основою розвитку соціології;

б) для соціології важливі математичні методи, які використовуються для соціологічного аналізу;

в) математика – інформаційна база соціології як науки.

6. Соціологія права досліджує:

а) систему загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки;

б) систему загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки як соціальний інститут;

в) властивості й особливості права і держави.

7. Засадничі ідеї соціології економіки були викладені в працях:

а) Д. Норта, Д. Коулмана, М. Грановеттера;

б) К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера;

в) А. Сміта, Д. Рікардо, Д.-С. Міля.

8. Чи впливає рівень освіти особистості на її соціальний статус:

а) так;

б) ні;

в) більшою мірою.

9. Потреби в передачі знань, досвіду, цінностей, підготовки нових поколінь до повноцінного функціонування в суспільстві забезпечує інститут:

а) родини;

б) права;

в) освіти.

10. У сучасному світі одним з основних каналів соціальної мобільності виступає:

а) кохання і дружба;

б) політика й організована злочинність;

в) освіта.

Семінар № 12.

**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Визначення соціологічного дослідження, його основні види.
2. Робоча програма дослідження та її основні складові.
3. Методи збору інформації (анкетування, опитування, інтерв'ю, експеримент).

Основні поняття та категорії: соціологічне дослідження, робоча програма, анкетування, інтерв'ю, спостереження.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціологічного дослідження.
2. Назвіть основні види соціологічних досліджень.
3. Що за документ представляє собою робоча програма дослідження?
4. Чим відрізняються генеральна та вибіркова сукупності?
5. Яка різниця між анкетою та опитувальником?
6. У чому полягають недоліки та переваги таких методів збору інформації, як спостереження та експеримент?

Тестові завдання

1. Найбільш розповсюджений метод збору соціологічної інформації:
 - а) спостереження;
 - б) опитування;
 - в) контент-аналіз;
 - г) експеримент.
2. Що таке гіпотеза в соціологічному дослідженні:
 - а) опис збирання інформації;

- б) вибір соціальних ознак об'єкта дослідження;
 - в) положення, що передбачає наявність зв'язку між двома або більше змінними;
 - г) прогноз (передбачення) того, що може відбутися.
3. Людина, яка дає відповіді на запитання соціологічного опитування:
- а) респондент;
 - б) анкетер;
 - в) інформатор;
 - г) інтерв'юер.
4. Запитання в анкеті, на яке респондент повинен відповісти своїми словами:
- а) відкрите питання;
 - б) закрите питання;
 - в) напівзакрите питання;
 - г) альтернативне питання.
5. Дайте визначення контент-аналізу:
- а) це засіб обробки даних, отриманих під час експерименту;
 - б) процедура, за допомогою якої якісні дані з текстів перетворюються на кількісні;
 - в) різновид експрес-опитування;
 - г) читання соціологічного тексту та підрахунок символів у ньому.
6. Якого виду соціологічних досліджень не існує:
- а) описове;
 - б) пілотажне;
 - в) аналітичне;
 - г) структурно-функціональне.
7. Термін "закрите запитання" означає:
- а) запитання, що передбачає відмову від існування проблеми;

- б) запитання, на яке не існує відповіді;
 - в) запитання, що передбачає декілька альтернативних відповідей, з яких треба обрати лише одну;
 - г) запитання, відповідь на яке відома заздалегідь.
8. Що таке "включене спостереження"?
- а) умови, в яких відбувається спостереження, розроблені дослідником;
 - б) спостерігач знаходиться у безпосередньому контакті з об'єктами спостереження та бере участь у їх діяльності;
 - в) дослідник пояснює учасникам процесу мету дослідження та засоби її досягнення;
 - г) дослідник заздалегідь визначає, які саме елементи процесу спостереження він буде фіксувати.
9. Запитання анкети, для якого немає альтернативної відповіді та на яке респондент має відповісти своїми словами:
- а) відкрите запитання;
 - б) закрите запитання;
 - в) напівзакрите запитання;
 - г) альтернативне запитання.
10. Основний документ проведення соціологічного дослідження:
- а) опитувальник;
 - б) записи спостереження;
 - в) робоча програма;
 - г) список респондентів.
-

**РЕКОМЕНДОВАНІ
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА**

**Навчальна література,
рекомендована для підготовки до семінарів**

1. **Бабосов, Е. М.** Общая социология [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / Е. М. Бабосов. – Мн. : Тетра Системс, 2004. – 640 с.
2. **Гидденс, Э.** Социология [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
3. **Джери, Д.** Большой толковый социологический словарь [Текст] : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : АСТ, Вече, 1999. – Т. 1: А-О. – 544 с.
4. **Джери, Д.** Большой толковый социологический словарь [Текст] : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : АСТ, Вече, 1999. – Т. 2: П-Я. – 528 с.
5. **Жоль, К. К.** Соціологія [Текст]: навч. посібник / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
6. **Лукашевич, М. П.** Соціологія. Загальний курс [Текст] : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2011. – 408 с.
7. Соціологічна енциклопедія [Текст] / укл. В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2008. – 456 с.
8. Соціологія [Текст] : підруч. / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Академія, 2006. – 544 с.
9. Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. М. Пічі. – Л. : "Магнолія 2006", 2009. – 293 с.
10. **Черныш, А. М.** Социология: общий курс [Текст]: учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / А. М. Черныш. – Херсон : ХГУ, 2014. – 334 с.

**Додаткова література до семінарських занять,
самостійної, індивідуальної роботи і для поглибленого
вивчення навчальної дисципліни**

Соціологія як наука про суспільство

1. **Перегида, Є. В.** Соціологія [Текст] : навчальний посібник / Є. В. Перегида та ін. – К. : КНУБА, 2012. – 140 с.
2. Соціологія [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
3. Соціологія [Текст] : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана". – К. : КНЕУ, 2012. – 188 с.
4. Соціологія [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 360 с.
5. **Шаповал, М.** Загальна соціологія [Текст] / М. Шаповал. – К. : Заповіт, 1996. – 368 с.
6. **Якуба, О. О.** Соціологія [Текст] : навч. посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків : Константа, 1996. – 192 с.

Історія світової соціологічної науки

1. З історії української соціологічної думки [Текст] : навчальний посібник / В. М. Піча, Н. Й. Черниш, Л. Й. Кондратик. – Л., 1995. – 64 с.
2. История социологии в Западной Европе и США [Текст]. – М. : Норма-ИНФРА, 1993. – 424 с.
3. **Кондратик, Л. Й.** Історія соціології України в іменах [Текст] : навч. посібник / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соціальних наук; відп. ред. Г. О. Юхимчук. – Луцьк : ВДУ, 1996. – 105 с.

4. **Половець, В. М.** Історія соціології [Текст] : курс лекцій / В. М. Половець, В. В. Голець. – Чернівці, 2014. – 422 с.

5. **Ручка, А. А.** Очерки истории социологической мысли [Текст] / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1995. – 263 с.

6. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології [Текст]: навч. соціол. словник для студ. / наук. ред. та упор. В. М. Піча. – Л. : Світ, 1999. – 160 с.

Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку

1. **Кравченко, А. И.** Социология [Текст] : учебник / А. И. Кравченко. – М. : Академ. Проект Велби, 2003. – 536 с.

2. **Лукашевич, М. П.** Соціологія. Загальний курс [Текст] : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2011. – 408 с.

3. **Некрасов, А. И.** Социология [Текст] / А. И. Некрасов. – Х. : Одиссей, 2004. – 304 с.

4. **Подольська, Е. А.** Соціологія: 100 питань – 100 відповідей [Текст] : навч. посібник / Е. А. Подольська, Т. В. Подольська. – К. : ІНКОС, 2009. – 352 с.

5. **Черныш, А. М.** Социология: общий курс [Текст]: учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / А. М. Черныш. – Херсон : ХГУ, 2014. – 334 с.

Особистість у системі соціальних зв'язків

1. **Боришевський, М. Й.** Особистість у вимірах само-свідомості [Текст] / М. Й. Боришевський. – Суми : Еллада, 2012. – 608 с.

2. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз [Текст] / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2005. – 580 с.

3. **Лукашевич, М. П.** Соціалізація: виховні механізми і технології [Текст] : навч.-метод. посібник. – К., 1998.

4. **Перегуда, Є. В.** Соціологія [Текст] : навчальний посібник / Є. В. Перегуда та ін. – К. : КНУБА, 2012. – 140 с.

5. **Піча, В. М.** Соціологія особистості [Текст] / В. М. Піча // Соціологія: терміни, поняття, персоналії / за заг. ред. В. М. Пічі. – К., Львів, 2003.

6. Проективні методи дослідження особистості [Текст] : підручник / К. Шамлян, М. Кліманська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2014. – 465 с.

7. **Крилова, С.** Особистість [Текст] / С. Крилова // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). – К. : Абрис, 2002. – С. 457.

8. Соціологія [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.

Соціальні інститути суспільства

1. Соціологія [Текст] : підруч./за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавничий центр "Академія", 2006. – 544 с.

2. Соціологія [Текст] : підруч. / за ред. В. М. Пічі. – Львів : "Новий Світ-2000", 2013. – 296 с.

3. **Черныш, А. М.** Социология: общий курс [Текст] : учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / А. М. Черныш. – Херсон : ХГУ, 2014. – 334 с.

4. Соціологічна енциклопедія [Текст] / укл. В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2008. – 456 с.

5. **Фукс, Э.** Egotica. Ренессанс. Буйство плоти [Текст] / Э. Фукс. – М. : Диадема-Пресс, 2001. – 800 с.

Соціальні групи

1. **Білоус, В.** Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях [Текст] : навч. посібник / В. Білоус ; Київський національний економічний ун-т. – К. : КНЕУ, 2002. – 140 с.

2. **Брегеда, А.** Соціологія [Текст] : навч. метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / А. Брегеда ; Київський національний економічний ун-т. – К., 1999. – 123 с.

3. **Вербець, В.** Соціологія: теоретичні та методичні аспекти [Текст] : навч.-метод. посіб. / В. Вербець ; Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне : РДГУ, 2005. – 202 с.

4. **Герасимчук, А.** Соціологія [Текст] : навчальний посібник / Андрій Герасимчук, Юрій Палеа, Оксана Шиян ; ред. В. Я. Пипченко, Н. М. Труш. – К. : Європейський ун-т, 2003. – 245 с.

5. **Дворецька, Г.** Соціологія [Текст] : навч. посібник / Г. Дворецька ; Київський національний економічний ун-т. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.

6. **Жоль, К.** Соціологія [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.

7. **Лукашевич, М.** Соціологія: Базовий курс [Текст] : навчальний посібник/ Микола Лукашевич, Микола Туленков. – К. : Каравела, 2005. – 310 с.

8. **Макеєв, С.** Соціологія [Текст] : навч. посібник / Сергій Олексійович Макеєв (ред.). – К. : Знання, 2003. – 454 с.

Соціальна мобільність

1. **Бойко, Л. И.** Трансформация функций высшего образования и социальные позиции студенчества [Текст] / Л. И. Бойко // Социологические исследования (СОЦИС). – 2002. – № 3. – С. 41–52.

2. **Болотин, И. С.** Социология и образование [Текст] / И. С. Болотин, О. Н. Козлова // СОЦИС. – 2006. – № 7. – С. 93–142.

3. **Вишневский, Ю. Р.** Студент 90-х – социокультурная динамика [Текст] / Ю. Р. Вишневский, В. О. Шапко // СОЦИС. – 2000. – № 12. – С. 57.

4. **Голенкова, З. Т.** Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества [Текст] / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 26–27.

5. **Зиятдинова, Ф. Г.** Образование и наука в трансформирующемся обществе [Текст] / Ф. Г. Зиятдинова // СОЦИС. – 2005. – № 11. – С. 70.

6. **Климентьев, Е. П.** Социально-философские аспекты образования [Текст] / Е. П. Климентьев // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 32–38.

7. **Ковалева, А. И.** Кризис системы образования [Текст] / А. И. Ковалева // СОЦИС. – 2005. – № 3. – С. 79–84.

Конфлікт як об'єкт соціологічного дослідження

1. **Анцупов, А. Я.** Словарь конфликтолога [Текст] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : НОРМА-М, 2009. – 262 с.

2. **Анцупов, А. Я.** Конфликтология [Текст] : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2007. – 496 с.

3. **Гришина, Н. В.** Психология конфликта [Текст] / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2004. – 464 с.

4. **Дорошенко, Н. М.** Конфліктна поведінка особистості як результат прояву симптомокомплексу маскуліності/фемінності [Текст] / Н. М. Дорошенко // Вісник Національного технічного університету України (КП). Філософія. Психологія. Педагогіка. – К. : Політехніка, 2002. – № 1 (4). – С. 49–61.

5. **Нагаєв, В. М.** Конфліктологія [Текст] : навчальний посібник / В. М. Нагаєв. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 198 с.

6. **Орлянський, В. С.** Конфліктологія [Текст] / В. С. Орлянський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 258 с.

7. **Петровская, Л. А.** О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта [Текст] / Л. А. Петровская //

Теоретико-методологические проблемы социальной психологии. – М. : МГУ, 1977. – С. 126–143.

8. **Пірен, М. І.** Конфліктологія [Текст] : підручник / М. І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.

9. **Хасан, Б. І.** Психологія конфлікту і переговори [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Б. І. Хасан, Р. Л. Сергоманов. – М. : Академія, 2007.

Девіантна поведінка і соціальний контроль

1. **Бекешкина, И. Д.** Структура личности. Методологический анализ [Текст] / И. Д. Бекешкина. – К. : Наук. думка, 1986.

2. **Головаха, Е. И.** Социальное безумие. История, теория и современная практика [Текст] / Е. И. Головаха, Н. И. Панина. – К. : Абрис, 1994.

3. **Злобіна, О. Г.** Суспільна криза і життєві стратегії особистості [Текст] / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К., 2001.

4. **Іванов, В. Н.** Девіантна поведінка: причини і масштаби [Текст] / В. Н. Іванов // Соціально-політичний журнал. – 1995. – № 2.

5. **Кон, Н. С.** Социология личности [Текст] / Н. С. Кон. – М., 1967.

6. **Кудрявцев, В. Н.** Правовое поведение. Норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982.

7. **Ланцова, Л. А.** Соціологічна теорія девіантної поведінки [Текст] / Л. А. Ланцова, М. Ф. Шурупова // Соціально-політичний журнал. – 1993. – № 4.

8. **Мертон, Р.** Социальная структура и аналогия [Текст] / Р. Мертон // СОЦИС. – 1992. – № 3, 4.

9. **Осипова, О. С.** Девіантна поведінка: чи благо зло? [Текст] / О. С. Осипова // СОЦИС. – 1998. – № 9.

10. **Павліченко, П. П.** Соціологія [Текст] : навч. посібник / П. П. Павліченко, Д. А. Литвиненко. – К. : Лібра, 2002.
11. **Піча, В. М.** Соціологія особистості [Текст] / В. М. Піча // Соціологія: терміни, поняття, персоналії / за заг. ред. В. М. Пічі. – К., Л., 2003.
12. **Сірий, Є. В.** Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії [Текст] : навч. посібник / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004.
13. **Смелзер, Н.** Девиация и социальный контроль [Текст] / Н. Смелзер // СОЦИС. – 1992. – № 1.
14. **Циба, В. Т.** Соціологія особистості: системний підхід [Текст] / В. Т. Циба. – К., 2000.

Гендерна соціологія

1. **Андрусак, І. П.** До історії поняття "гендерна рівність" [Текст] / І. П. Андрусак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 2. – С. 8–13.
2. **Воронина, О. А.** Феминизм и гендерное равенство [Текст] / О. А. Воронина. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 320 с.
3. Гендерна проблематика та антропологічні горизонти [Текст] : збірник матеріалів. – Острог : Національний університет "Острозька академія", 2013. – 238 с.
4. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України [Текст]. – К. : Заповіт, 2016. – 244 с.
5. Гендерні дослідження: прикладні аспекти [Текст] / за наук. ред. В. П. Кравця. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2013. – 448 с.
6. **Ліончук, Р.** Термін "гендер" у науковому дискурсі: вітчизняний та зарубіжний підходи [Текст] / Р. Ліончук // Нова педагогічна думка. – 2013. – № 2. – С. 66–70.
7. **Новацкая, О. В.** Повседневная деятельность семьи. Гендерный аспект [Текст] / О. В. Новацкая // СОЦИС. – 2008. – № 3. – С. 52–59.

8. Основи теорії гендера [Текст] : навчальний посібник / відп. ред. М. М. Скорик. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.

9. **Палагнюк, М. М.** Гендерна проблематика: виклики сучасності [Текст] / М. М. Палагнюк // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2015. – № 60. – С. 73–83.

10. **Стрельник, О.** Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної нерівності [Текст] / О. Стрельник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 147–160.

11. **Харченко, О. І.** Гендерні дослідження в соціології: спроба диференціації [Текст] / О. І. Харченко // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2011. – Випуск 5. – С. 205–211.

12. **Шурбе, В. З.** Поколение хай-тек и "новый конфликт" поколений? [Текст] / В. З. Шурбе // Социс. – 2013. – № 4. – С. 100–107.

Галузева соціологія: соціологія права, соціологія економічних відносин, соціологія освіти

Методологія та методи соціологічного дослідження

1. Соціологія [Текст] : підруч. / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Академія, 2006. – 544 с.

2. Соціологія [Текст]: підруч. / за ред. В. М. Пічі. – Л. : "Новий Світ–2000", 2013. – 296 с.

3. **Черныш, А. М.** Социология: общий курс [Текст] : учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / А. М. Черныш. – Херсон : ХГУ, 2014. – 334 с.

4. Соціологічна енциклопедія [Текст] / укл. В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2008. – 456 с.

Загальна довідкова література

1. **Анцупов, А. Я.** Словарь конфликтолога [Текст] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : НОРМА-М, 2009. – 262 с.
2. **Білоус, В.** Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях [Текст] : навч. посібник / В. Білоус ; Київський національний економічний ун-т. – К. : КНЕУ, 2002. – 140 с.
3. **Джери, Д.** Большой толковый социологический словарь [Текст] : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : АСТ, Вече, 1999. – Т. 1: А-О. – 544 с.
4. **Джери, Д.** Большой толковый социологический словарь [Текст] : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : АСТ, Вече, 1999. – Т. 2: П-Я. – 528 с.
5. **Подольська, Е. А.** Соціологія: 100 питань – 100 відповідей [Текст] : навч. посібник / Е. А. Подольська, Т. В. Подольська. – К. : ІНК ОС, 2009. – 352 с.
6. Соціологічна енциклопедія [Текст] / укл. В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2008. – 456 с.
7. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наук. ред.) ; І. О. Покаржевська (худ. оформлення). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
8. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології [Текст] : навч. соціол. словник для студ. / наук. ред. та упор. В. М. Піча. – Л. : Світ, 1999. – 160 с.

Literature in English

№ 1. Sociology as a Science About Society

1. Bassis M. S., Gelles R. J., Levine A., Calhoun C. 1991. *Sociology*. New York: Hill.
2. 1994. *The sociological review*. Vol. 42. № 1. Oxford.
3. Spenser G. 1896. *The principles of sociology*. L.
4. 1980. *Social Sciences: sociology* Wash. D. C.
5. Thompson K. and Tunstall J., ed. 1971. *Sociological perspectives*. Lnd. etc.: Penguin books.

№ 2. History of World Sociological Science

1. Genov N., ed. 1989. *National Traditions in Sociology*. London: SAGE.
2. Hills D., ed. 1995. *Readings in Contemporary Sociological Theory: From Modernity to Post-Modernity*. Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall.
3. Ritzer G. 2000. *Classical Sociological Theory*. Boston-Toronto: McGraw Hill.
4. Ritzer G. 2000. *Modern Sociological Theory*. Boston: McGraw Hill.
5. Owen D., ed. 1997. *Sociology after Postmodernism*. London, Thousand Oaks: SAGE.
6. L.Abu- Lughod J., ed. 1999. *Sociology for the Twenty-First Century: Continuities and Cutting Edges*. Chicago: University of Chicago Press

№ 3. Society: Essence, Types, Trends of Development

1. Macionis J. J. 1999. *Society: The Basics*. Scarborough, Ontario: Prentice Hall Allyn and Bacon Canada.
2. Brinton M. C. and Nee V., ed. 1998. *The New Institutionalism in Sociology*. New York: Russell Sage Foundation.

3. 2000. *Understanding Contemporary Society: Theories of the Present*. London-Thousand Oaks, California: SAGE.

4. Dornish D., Elvin P., Kania R. 1998. *Post#communist Transformations: A New Generation of Perspectives*. Warsaw: IfiS Publishers.

5. McCrone D. 1998. *The Sociology of Nationalism*. London-New York: Routledge.

6. Hall S., ed. 1996. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Cambridge, Mass.: Blackwell.

№ 4. Personality in the System of Social Connections

1. Cockerham W. C. 2000. *Sociology of Mental Disorder*. New Jersey: Prentice Hall, Upper River.

2. Preston S. H., Heuveline P., Guillot M. 2001. *Demography: Measuring and Modeling Population Processes*. Oxford: Blackwell Publishers.

3. Sorokin P. A. 1962. *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics. A system of general sociology*. New York. <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=94476772>.

4. 2000. *Understanding Contemporary Society: Theories of the Present*. London-Thousand Oaks, California: SAGE.

5. 1994. *Mac an Ghaill, Mairtin The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling*. Buckingham: Open University Press.

№ 5. The fundamental society social institutions

1. Becker Howard Paul. 1948. *Family, Marriage, and Parenthood*.

2. Turner Jonathan H. 2003. *Human Institutions: A Theory of Societal Evolution* Rowman & Littlefield Publishers.

3. Veblen Thorstein. 2007. *The Theory of the Leisure Class*. Oxford: University Press.

4. Robert King Merton. *Social Theory and Social Structure* (1949; revised and expanded, 1957 and 1968).

№ 7. Social Mobility, Sociology of Conflict

1. Herfurth M., Hogeweg H., ed. 1982. *Social integration of migrant workers and other ethnic minorities: A documentation of current research*. Oxford etc.: Pergamon press.

2. Rose D., ed. 1988. *Social Stratification and Economic Change*. Lnd., etc. Hutchinson.

3. Preston S. H., Heuveline P., Guillot M. 2001. *Demography: Measuring and Modeling Population Processes*. Oxford: Blackwell Publishers.

4. Ksenich E. and Liu D. ed. 1996. *Conflict, Order and Action: Readings in Sociology*. Toronto: Canadian Scholars' Press.

5. Brym R. J. ed. 2001. *Society in Questions: Sociological Readings for the 21st Century*. Toronto: Harcourt Canada.

6. Parsons Talcott. 1952. *The Social System*. London: Tavistock.

7. Saunders Peter. 1990. *Social Class and Stratification*. London: Routledge.

№ 8. Social groups

1. Blau P. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. N. Y.

2. Blau P., Scott W. 1979. *Formal Organizations*. L.

3. Cooley Charles Horton. *Social Organization: a Study of the Larger Mind*. New York: Charles Scribners Sons.

4. Hollander T. P., Hunt P. G. (Ed.). 1972. *Classic Contributions to Social Psychology*. N. Y., L.

5. Gererd O'Donnel. 2002. *Mastering Sociology*. Palmgrave.

6. Homans G. 1972. *The Human Group*. New Brunswicr.

7. Merton R. 1968. *Social Theory and Social Structure*. N. Y.: The Free Press, L.: Collier Macmillan Limited.

№ 9. A deviant behaviour and social control

1. Park Robert Ezra. 1967. *On Social Control and Collective Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Parsons Talcott. *Social Systems and the Evolution of Action Theory*.
3. Neil Joseph Smelser. *Theory of Collective Behavior* (1962, 1972).
4. Bryan S., ed. 2006. *Turner The Cambridge Dictionary of Sociology*. National University of Singapore.

№ 10. The sociology of the gender

1. Connell Raewyn. 1987. *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Allen & Unwin.
2. Kimmel M. 2011. *The Gender Society*. New York: Oxford University Press.
3. Bryan S., ed. 2006. *Turner The Cambridge Dictionary of Sociology*. National University of Singapore.
4. Giddens, Anthony. 2001. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.

№ 11. Sectorial social studies

1. Becker Howard Pole, Boskoff, Alvin. 1966. *Modern sociological theory in continuity and change*.
2. Giddens Anthony. 2001. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
3. Mannheim Karl. *Essays on the sociology of culture*. Taylor & Francis e-Library.
4. Ritzer George. 2010. *Sociological Theory*. McGraw-Hill Humanities.
5. Swedberg Richard. *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.

**№ 12. Methodology and methods
of the sociological studies**

1. Giddens Antony. 2001. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
 2. Kuper Adam. 1996. *The Social Science Encyclopedia*. Taylor & Francis.
 3. Bryan S. Turner, ed. 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. National University of Singapore.
 4. Giddens Anthony. 2001. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
-

ЗМІСТ

Навчальний матеріал	3
<i>Лекція № 1. Соціологія як наука про суспільство</i>	<i>4</i>
<i>Лекція № 2. Історія світової соціологічної науки</i>	<i>16</i>
<i>Лекція № 3. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку</i>	<i>38</i>
<i>Лекція № 4. Особистість у системі соціальних зв'язків</i>	<i>68</i>
<i>Лекція № 5. Соціальні інститути суспільства</i>	<i>84</i>
<i>Лекція № 6. Соціальні групи</i>	<i>96</i>
<i>Лекція № 7. Соціальна мобільність</i>	<i>114</i>
<i>Лекція № 8. Конфлікт як об'єкт соціологічного дослідження ..</i>	<i>132</i>
<i>Лекція № 9. Девіантна поведінка і соціальний контроль</i>	<i>146</i>
<i>Лекція № 10. Гендерна соціологія</i>	<i>162</i>
<i>Лекція № 11. Галузева соціологія: соціологія права, соціологія економічних відносин, соціологія освіти</i>	<i>176</i>
<i>Лекція № 12. Методологія та методи соціологічного дослідження</i>	<i>206</i>
Методичні матеріали	217
<i>Семінар № 1. Соціологія як наука про суспільство</i>	<i>218</i>
<i>Семінар № 2. Історія світової соціологічної науки</i>	<i>221</i>
<i>Семінар № 3. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку</i>	<i>226</i>
<i>Семінар № 4. Особистість у системі соціальних зв'язків</i>	<i>229</i>
<i>Семінар № 5. Соціальні інститути суспільства</i>	<i>231</i>
<i>Семінар № 6. Соціальні групи</i>	<i>233</i>
<i>Семінар № 7. Соціальна мобільність</i>	<i>239</i>

<i>Семінар № 8. Конфлікт як об'єкт соціологічного дослідження ...</i>	244
<i>Семінар № 9. Девіантна поведінка і соціальний контроль</i>	249
<i>Семінар № 10. Гендерна соціологія</i>	255
<i>Семінар № 11. Галузева соціологія: соціологія права, соціологія економічних відносин, соціологія освіти</i>	260
<i>Семінар № 12. Методологія та методи соціологічного дослідження</i>	262
<i>Рекомендовані джерела і література</i>	265
<i>Загальна довідкова література</i>	275
<i>Literature in English</i>	276

Навчальне видання

БОБІНА Олег Валерійович
КОРОСТИЛЬОВА Ірина Вікторівна
КРАВЧУК Ольга Юріївна
МАТВІЄНКО Людмила Володимирівна
СОНЕЧКО Ольга Сергіївна
ТКАЧЕНКО Анастасія Валеріївна
ФЕДОРЕНКО Михайло Олександрович
ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За редакцією І. В. Шаповалової

Редактор *М. П. Фоміна*

Комп'ютерне складання та верстання *В. В. Москаленко*

Коректор *М. О. Паненко*

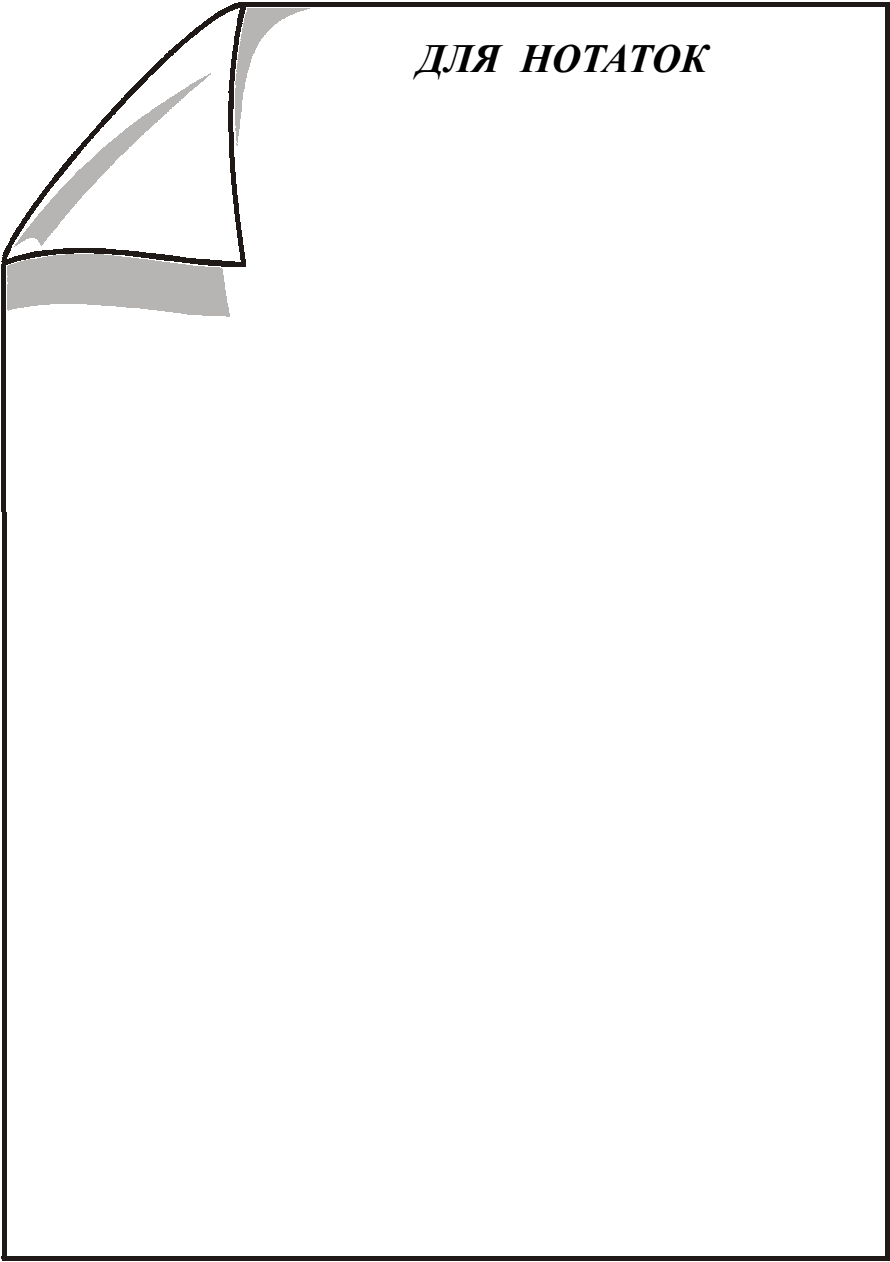
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 16,5. Тираж 100 прим. Вид. № 23. Зам. № 1806-11.

Видавець і виготовник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025

E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.

ДЛЯ ЗАДАТОК